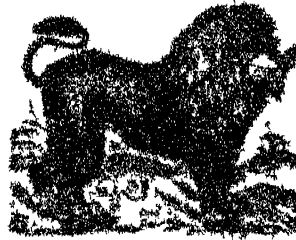

અનંક ૬ મે.

વેદાન્ત મુદ્રા ૪ થું

શ્રી વેદાન્ત માર્ગદર્શિની, વેદાન્ત પારિભાષિક શબ્દોનો સંક્ષિપ્ત કોષ વગેરે.

મહારાજ શ્રી ગોપાલદાસની કૃપાથી.

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

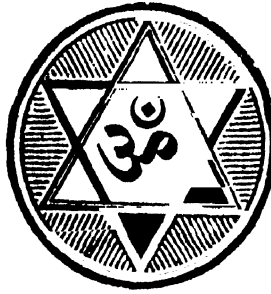
| ગૂજરાતી કોપીરાઇટ વિભાગ |

અનુક્રમાંક ૨ ૩૩૮૭ કિમત

ગ્રંથનામ બેદાન માધ્વશિષ્ય

વર્ગાંક ૫૬૧

અન્ય અંક ૯.

વેદાન્ત ગુચ્છ ૪.

શ્રી વેદાન્ત માર્ગદર્શિની

તથા

સંક્ષિપ્ત વેદાન્ત પારિભાષિક કોશ.

[સંગૃહિત.]

સારાં પુસ્તકો વાંચવાં, પછી રાખી મૂકવા કરતાં
અન્યને વાંચવા પ્રેરવા, એ સબ્જનોનું ભૂષણ છે.

- : નિત્ય અભ્યાસ માટે જિજ્ઞાસુને ભેટ :-

મળવાનું ઠેકાણું : શ્રી વેદાન્ત ભવન,
કંસારા બજાર, નડીઆદ.

સં. ૧૯૬૮ મહા વ. ૭ આવૃત્તિ ૧ લી પ્રત ૧૦૦૦

બહારગામથી મંઆવનારે ટપાલ ખર્ચ માટે રૂ. ૦-૩-૬
ની ટિકિટ મોકલવી. પુસ્તક હશે ત્યાં સુધી મળશે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રકાશક
સમીક્ષક
૨૦૩૮૧
ગુજરાતી જાગૃતિ સંમિતિ

વેદ ઉદધિ બિન ગુરુ લલ્લે લાગે લૌન સમાન ।
બાદર ગુરુ મુખ દ્વાર વૈ અમૃત તેં અધિકાન ॥
વિચાર સાગર તરંગ ૩ । ૮ ॥

ટીકા:—

વેદરૂપી મોટો સમુદ્ર છે. તે જે ગુરુની સહાય વિના સ્વતઃ ભણવામાં આવે તો લવણના જેવો ખારો લાગે છે. ખારા સમુદ્ર-માંથી જળનું પાન કરવાવાળાને કેવળ ખારાટનોજ અનુભવ થાય છે અને તેથી ક્લેશ પામે છે, તેમ ગુરુની સહાય વિના જે વેદના અર્થ વિચારે છે તે બેદરૂપી ખારાપણનો અનુભવ કરે છે તથા જન્મ મરણરૂપી ક્લેશ પામે છે.

સમુદ્રનું પાણી સ્વભાવથી ખારું છે, પણ તેજ જળ વાદળદ્વારા આપણને મળે તો મધુર લાગે છે; તેમ વેદનો અર્થ વાદળરૂપી બ્રહ્માનાની ગુરુદ્વારા સાંભળીને તેનો વિચાર જે કરવામાં આવે તો તે વેદ અમૃતથી પણ વધારે આનંદનો હેતુ બને છે. મારે

આ પુસ્તકનું અધ્યયન શ્રો.
બ્ર. ગુરુદ્વારા થાય તો તે વિશેષ
શ્રેયસ્કર થશે.

પ્રકાશક :

સ્વામિ આત્માનંદ ત્રિવિ.
વેદાન્ત ભવન, કંસારા બજાર;
નડીઆદ.

અદ્યક :

મણિલાલ કલ્યાણદાસ પટેલ
શ્રી સુવં પ્રકાશ પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ.
પાંચકુવા દરવાજા બહાર;
અમદાવાદ.

भक्ति भक्त भगवंत गुरु, चतुर्नाम वपु एक ।
तिनके पद वंदन किये, नासत विघ्न अनेक ॥

प्यारसद निवासी साधु श्री गोपाणदासज.

आद्य प्रतिष्ठाता, श्री सत्संग भंडा, नडीआह.

सं. १८७६ ना श्रावण कृष्ण ११

जन्म सं. १८२४ सरह पूर्णिमा.

स्वस्थ. सं. १८८४ भाद्र व. ७

देश "प्रजपति" ना सौम्यशी.

ब्रह्मानन्दं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिम्
द्वन्द्वातीतं गगनसदृशं तत्त्वमस्यादिलक्ष्यम् ।
एकं नित्यं विमलमचलं सर्वधीसाक्षिभूतम्
भावातीतं त्रिगुणरहितं सद्गुरो त्वां नमामि ॥

श्री० प्र० महाराज श्री गोपाजदासज.

आद्यद्रष्टा तथा प्रतिष्ठाता, श्री वेदान्त लवन, नडीआह.

सं. १९६२ वैशाख शु. ३

वन्म सं. १९२४ शरद पूर्णिमा.

स्वउपस्थ. सं. १९६४ मङ्गल ५. ७

— અર્પણ —

નિત્યરુદ્ધં નિરાભાસં નિરાકારં નિરંજનમ્ ।
નિત્યબોધં ચિદાનન્દં ગોપાલ ગુરવેનમઃ ॥

પરમપૂજ્ય સદ્ગુરુ

શ્રી૦બ્ર૦ શ્રી ગોપાળદાસજી મહારાજ-

ના તથા જેમની જેમની કૃપાએ આ

સંગ્રહ બની આવ્યો છે તેમના

ચરણમાં આ ગ્રન્થ

અર્પણ છે.

દુર્લભો વિષયત્યાગો દુર્લભં તત્ત્વદર્શનઃ ।

દુર્લભા સહજાવસ્થા સદ્ગુરાઃ કરુણાં વિના ॥

— * —

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

શ્રી વેદાન્ત માર્ગદર્શિની ની

અનુક્રમણિકા.

વેદાન્ત માર્ગદર્શિની મહાત્મ્ય	૫
પ્રસ્તાવના	૬
વક્તવ્ય	૧૨
વિશ્રામ	વિષય			૫૯
૧ પ્રપંચ વિષે બા. ૧ લો	૨
૨ „ „ બા. ૨ જો. પ્રપંચનો આરોપ તથા અપવાદ.				૨૬
૩ હું કોણ છું ? બા. ૧ લો...(તું સ્થૂળ દેહનો દ્રષ્ટા છે.)...				૪૦
૪ „ „ બા. ૨ જો...(તું સૂક્ષ્મ દેહનો દ્રષ્ટા છે.)...				૬૫
૫ „ „ બા. ૩ જો...(તું કારણ દેહનો દ્રષ્ટા છે.)...				૮૫
૬ „ „ બા. ૪ થો...(તું પંચકોશાતીત છે.)	...			૮૮
૭ „ „ બા. ૫ મો...(તું ત્રણ અવસ્થાનો સાક્ષી છે.)				૧૦૧
૮ બ્રહ્મરૂપ આત્માના સ્વરૂપ વિષે બા. ૧ લો આત્માનાં વિશેષણ.				૧૧૮
૯ „ „ બા. ૨ જો સત્ ચિત્ આનંદનું વર્ણન.				૧૩૬
૧૦ „ „ બા. ૩ જો અવાચ્ય સિદ્ધાંત.	...			૧૪૭
૧૧ પરમાત્માના સ્વરૂપ વિષે. સામાન્ય વિશેષ ચૈતન્ય.	...			૧૫૪
૧૨ બ્રહ્મં આનું સ્વરૂપ બા. ૪ તત્ત્વમ્ પદાર્થ વેદ્ય.				૧૬૮
૧૩ પ્રપંચ વિષે બા. ૩ જો (પ્રપંચનું મિથ્યાપણું.)	...			૧૮૪
૧૪ „ „ બા. ૪ થો (જ્ઞાનીના કર્મની નિવૃત્તિ.)	...			૨૧૨
૧૫ „ „ બા. ૫ મો (જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનની ભૂમિકા.)	...			૨૧૫
૧૬ બ્રહ્મં આનું સ્વરૂપ બા. ૫ જીવન્મુક્તિ તથા વિદેહમુક્તિ.				૨૨૮
૧૭ પ્રપંચ તથા બ્રહ્મરૂપ આત્મા વિષે. (વેદાંત પ્રમેય)...				૨૩૪
■ અધ્યાત્મ રામાયણમાંથી.	૨૩૭
આગ. ૨ વેદાંત પારિભાષિક શબ્દોનો સંક્ષિપ્ત કોશ.	...			૨૪૧

શ્રી વેદાન્તમાર્ગ-ર્શિની માત્રાત્મ્ય ।

દીપે યથા વિનિદ્રસ્ય જ્વલિતે સંપ્રવર્તતે ।

આલોકોઽનિચ્છયાપ્યેવં વિજ્ઞાનમનયા ભવેત્ ॥

જમ જને નિદ્રા ન આવી હોય એવા માણસની આગળ દીવો બળતો હોય તો તે માણસની ઈચ્છા વગર પણ પ્રકાશ થાય છે; તેમ આ અંથનો અભ્યાસ કરનાર માણસને તેની ઈચ્છા વગર પણ (જ્ઞાન તથા) વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે.

આ અંથનો વિચાર પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધિના લોભ તથા મોહ આદિ દોષો ઝોછા થાય છે.

આ અંથના અભ્યાસથી મન સ્વચ્છ થાય છે.

આ અંથ વિચારનારનું જીવન્મુક્તપણું સિદ્ધ થાય છે.

આ અંથના વિચારથી જડ પદાર્થોની તૃષ્ણા વગરના સૌમ્ય પુરુષો શાંત થાય છે અને કદિ પણ ચલાયમાન ન થાય એવા હિંચા બ્રહ્મતત્ત્વમાં સ્થિતિ કરે છે.

આ અંથ સમજવામાં આવે તો મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં તપની, ધ્યાનની કે જપ આદિની અપેક્ષા રહેતી નથી અને તેના દૃઢ અભ્યાસથી તથા વારંવાર અવલોકનથી “ હું અને જગત્ ” એવા પ્રકારનો દષ્ટા દ્રશ્યનો ભેદ પોતાની મેળે જ શાંત થઈ જાય છે.

પ્રસ્તાવના.

કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન આ ત્રણ કાંડનું વેદમાં તથા શાસ્ત્રોમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. એ મોક્ષનાં સાધનો ત્રણે પરસ્પર સહાયક થઈને મોક્ષનાં સાધન થાય છે. જ્ઞાન એ મોક્ષનું મુખ્ય સાધન છે, પરંતુ જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે કર્મની અને ઉપાસનાની આવશ્યકતા છે.

સકામકર્મથી આ દેહ છોડ્યા પછી ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. નિષ્કામ શાસ્ત્રવિહિત કર્મથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે. ઉપાસનાથી ચિત્તની ચંચળતા દૂર થાય છે. ઉપાસના એટલે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ. આ નિરોધ કરીને ધ્યાન, ધારણા, સમાધિ વિગેરે અષ્ટાંગયોગથી અંતઃકરણમાં પરમાત્માનું ચિંતન કરવું તેને ઉપાસના કહે છે.

પક્ષી જેમ બે પાંખથી આકાશમાં ઉડી શકે છે તેમ જીવ પણ કર્મ અને ઉપાસના, તથા જ્ઞાન એ બે પાંખથી દેહના બંધનમાંથી મુક્ત થઈને સ્વસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. કર્મ અને ઉપાસનાથી શુદ્ધ અને સ્થિર થએલા ચિત્તમાં જ્ઞાન પ્રગટ થઈને સ્થિર થાય છે. માટે કર્મ અને ઉપાસના જ્ઞાનનાં સાધન છે અને પરંપરા મોક્ષનાં પણ સાધન છે. મોક્ષનાં સાધનરૂપ અને અધ્યાત્મજ્ઞાનના ભંડારરૂપ ઉપનિષદો, વ્યાસસૂત્ર અને

ભગવદ્ગીતા, આ ત્રણ શાસ્ત્ર મુખ્ય છે, અને તેમને પ્રસ્થાનત્રય કહેવામાં આવે છે. ઠાઠક વિદ્વાનો શ્રી વેદવ્યાસ રચિત શ્રીમદ્ ભાગવતને આ પ્રસ્થાનત્રયમાં ઉમેરી પ્રસ્થાન ચતુષ્ટય કહે છે.

સંસારના તરણ માટે પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ મનુષ્યો માટેજ આવાં શાસ્ત્રો રચી રાખ્યાં છે. પરંતુ જ્યાં પૂર્વજન્મનાં કુકર્મોને લીધે ઈશ્વરરચિત શાસ્ત્રો તરફ રુચિજ ન થાય તો પછી તેમાં પરમાત્માનો શો દોષ ?

આવાં શાસ્ત્રો, ઈશ્વર રચિત વેદો, ઉપનિષદો વિગેરે છે તે ધણાં વિસ્તૃત છે અને તેમાંનો અધ્યાત્મ વિષય સમજવો બહુ ગડન છે. સર્વ મનુષ્યોથી સર્વાંશે તે સમજાય તેમ નથી. માટે શાસ્ત્રકારો આજ્ઞા કરે છે:—

તદ્વિજ્ઞાનાર્થં સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્ સમિત્પાણિઃ શ્રોત્રિયં બ્રહ્મનિષ્ઠમ્।

અર્થ:—તે અધ્યાત્મ વિષય [જ્ઞાન] પ્રાપ્ત કરવા જિજ્ઞાસુએ હાથમાં સમિધ્ લઈ બ્રહ્મનિષ્ઠ અને શ્રોત્રિય શુરુ પાસે જવું; કારણ કે (આચાર્યવાન પુરુષો વેદ) શુરુને શરણે જનારો પુરુષ બ્રહ્મને જાણે છે.

જ શિષ્ય “ હું બ્રહ્મ છું ” એ વાક્યના વાચ્યાર્થમાં જ શુન્ધવાતો હોય તેને શ્રી સદ્ગુરુ બહુ જ સરળ રીતે યુક્તિથી સમજાવીને અદ્વપ સમયમાં આ વાક્યનો લક્ષ્ય અર્થ સમજાવી તેનો અનુભવ કરાવી દે છે. માટે બ્રહ્મતત્ત્વના સાક્ષાત્કાર માટે સદ્ગુરુની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

ધણાં મનુષ્યોને તત્ત્વ વિચાર સંબંધમાં લખેલાં પુસ્તકો ઉપરા ઉપરી વાંચવાની ટેવ પડેલી હોય છે અથવા જ્યાં તત્ત્વ-વિચાર સંબંધી કથાવાર્તા થતી હોય ત્યાં શ્રવણ કરવા જવાનો સ્વભાવ હોય છે. પરંતુ કેવળ વાંચવાથી અગર શ્રવણ કરવાથી પરિપૂર્ણતા થતી નથી. વાંચેલું અગર શ્રવણ કરેલું જે તત્ત્વ છે તેનો એકાંતમાં બેસી, વ્યવહારથી ઉપરામ પામી અત્યંત શાન્તિથી તેનું મનન અને નિદિધ્યાસન કરવાથી તથા આચારમાં ઉતારવાથી પરિપૂર્ણતા થાય છે.

જ્યારે સાધક પરિપૂર્ણ દશાએ પહોંચે છે ત્યાર પછી તેના ઉપર વિધિ નિષેધ રહેતાં નથી. પણ સાધકદશામાં હોય ત્યારથી જ જે વિવેક, વૈરાગ્ય, શમ, દમ આદિનું પાલન ન કરે તો તે શ્રદ્ધ જ થાય છે અને તેનો કોઈ પણ અર્થ સધાતો નથી. માટે તત્ત્વવિચારમાં ઈન્દ્રિય નિગ્રહ, વિવેક અને વિચાર એ તો બહુ જ આવશ્યક છે એ વાત સાધકે દરેક ક્ષણે લક્ષમાં રાખવાની છે.

અનેક આચાર્યોએ કેવળ દયાધર્મ લક્ષમાં રાખી મુમુક્ષુઓ માટે તેમના ઉપર સરળ ભાષામાં ટીકાઓ આદિ લખી પ્રસિદ્ધ કરેલી છે. પરંતુ અતિ પ્રાકૃત મનુષ્યથી તો એ ટીકાઓ પણ સમજવી મુશ્કેલ છે અને એવા મનુષ્યોનો સમુદાય અધિક હોય છે. એવાઓને માટે ઈશ્વરે આ જગતમાં અકારણ હિતૈષી એવા મહાત્માઓ કે જેઓ સર્વ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તને સમજતા હોય અને આચરણમાં રાખતા હોય તેવાઓને શાસ્ત્રાનુકૂળ આચારના આદર્શરૂપે ફરતા રાખ્યા છે.

આવા ઉત્તમ મહાત્માઓ વિરલ હોય છે. મહાત્માઓને પણ પક્ષપાત હોય છે. આ પક્ષપાત એટલે પોતાના ભક્તો તરફનું વાત્સલ્ય. જમ ગાય પોતાના વાછરડાંના વાત્સલ્યને લીધે પોતાનું સર્વસ્વ અમૃતરૂપ દૂધ પાઇ દે છે; તેમ મહાત્માઓ પણ, પોતાની જીંદગીભરની કઠિન તપશ્ચર્યાઓના ફળ સ્વરૂપ શાસ્ત્ર સિદ્ધાન્તામૃત, આધિકારી મુમુક્ષુઓને પાઈ દે છે.

માટે મુમુક્ષુઓએ મન, વચન, કાયાથી આવા મહાત્માઓની સેવા કરી તેમની પ્રીતિ સંપાદન કરવી અને તેમના ઉપદેશોના વચનોને આચારમાં ઉતારી, તે વચનોનું મનન અને નિદ્ધિયાસન કરી, કૃતકૃત્ય બનવું.

જ મનુષ્યોની યુદ્ધિ, વેદ, ઉપનિષદો આદિક ધર્મગ્રંથો અથવા તેમના ઉપર કરેલી સંસ્કૃત ટીકાઓ સમજી શકે તેમ નથી એવા મુમુક્ષુઓને, આવાં કઠિણ પ્રક્રિયાઓવાળાં પ્રસ્થાન ત્રય, સહેલાઈથી સમજાય તે હેતુ લક્ષમાં રાખી શ્રી વેદાન્ત માર્ગદર્શિની નામના આ લઘુપુસ્તકનો સંગ્રહ કર્યો છે. તેમાં મેં પોતે જ વેદાન્ત પુસ્તકોનો તથા ધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ કરેલો તેમાંથી ઘેટલાક વિષયો આ પુસ્તકમાં પ્રગટ કર્યા છે અને તે વિષયોને બન્યા તેટલા સરળ કર્યા છે; એટલું જ નહિ પણ તે તે પુસ્તકોમાંના વિષયો સંગ્રહ કરી અહિં મુકવા સિવાય બીજું કંઈ મેં કર્યું નથી.

પુસ્તક વેદાન્તનો માર્ગ દર્શાવવા સિવાય બીજું કંઈ કરી શકે નહિ. તેમાં જમ લાંબી મુસાફરી કરવી હોય તે રસ્તા

ઉપર મુસાફરને વિશ્રામ માટે થોભવું પડે છે તેમ જિજ્ઞાસુને બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ કરવા મુસાફરી કરવી પડે છે. તે જિજ્ઞાસુને વિશ્રામ બેઈએ; તેવા વિશ્રામ આ પુસ્તકમાં રાખ્યા છે.

શ્રી સદ્ગુરુ ભક્તિના પ્રભાવથી પંચીકરણ, વિચારચદ્રોદય, વેદાન્ત માર્ગોપદેશિકા, વિચાર સાગર, ભગવદ્ગીતા, પંચદશી, વૃત્તિપ્રભાકર, યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ, વિચારમાળા તથા પૂજ્ય સ્વામીશ્રી નિત્યાનન્દજી અને સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનન્દજીનો વાર્તાલાપ તથા અર્ધ્યાત્મ રામાયણ એ પુસ્તકોના પ્રસંગો તથા વિચારોનો આ નાના પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરેલો છે.

આ સંગ્રહ મનુષ્યોને પ્રસન્ન કરવા અગર કોઈને નુકશાન કરવાના હેતુથી કરાયો નથી. મેં તે એક પહોનાથી, ઉપયુક્ત પુસ્તકોના લેખક મહાત્માઓની વાણી, વિચાર અને શૈલીરૂપ અમૃતથી ભરેલા આનંદ સમુદ્રમાં વિહાર કરવાની ઈચ્છાથી, મારા પોતાના વિનોદ, અધ્યાસને અર્થે જ આ સંગ્રહ કર્યો હતો.

સર્વ કાંઈ મુમુક્ષુઓ આ સંગ્રહનો લાભ લઈ શકે તે હેતુથી એ પુસ્તક છપાવી, વિના મૂલ્યે વહેંચવા બે સન્મનનો એ નિષ્કામભાવે ધનની સહાય કરી છે: વેદાંત જિજ્ઞાસુઓ આ અંથનું પઠનપાઠન કરીને બે લાભ લેશે તે સંગ્રાહક તથા ધનના આશ્રયદાતા પોતાના પરિશ્રમને સફળ થયો સમજશે.

ૐ તત્સત્

શ્રી વેદાન્ત ભવન,
નડીઆદ.
સં. ૧૯૯૭, ભાદ્ર. કૃષ્ણ. ૨

સંગ્રાહક.

ૐ

વકતવ્ય.

(“ વાર્તાલાપમાંથી. ”)

“ જગતમાં પ્રાણીમાત્ર જાણે કે અજાણે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરતાં જણાય છે. ” આ વાક્યના યથાર્થપણા માટે વિચાર કરીએ.

લગવાન આઘશંકરાચાર્યની શિષ્ય પરંપરામાં સર્વજ્ઞ-મુનિ નામના એક સમર્થ વિદ્વાન આચાર્ય થયા છે. તે પોતાના “ સંક્ષેપશારીરક ” નામના ગ્રંથના ઉપોદ્ઘાતમાં લખે છે કે:

“ આ જગતમાં પ્રાણીમાત્ર નિરતિશય ઉત્તમ સુખ મને પ્રાપ્ત થાય અને ખેદજનક વિષય જન્ય દુઃખ નાશ પામે એવી ઇચ્છા કરે છે. ”

કેાઈને શંકા થાય કે આલું સુખ તો સ્વર્ગનુંજ ગણાય. માટે સર્વ પ્રાણીઓ સ્વર્ગનીજ ઇચ્છા રાખે છે; મોક્ષની નહિં. •

આવી જાતની શંકા દૂર કરવા સર્વજ્ઞ મુનિએ નિરતિશય અને ઉત્તમ આ બે વિશેષણો મુલને આપેલાં છે. સ્વર્ગ સુખ તો ક્ષય અને સાતિશય દોષથી યુક્ત છે. આ વિષયમાં શ્રી ઇન્દિર કૃષ્ણે સાંખ્યકારિકામાં કહ્યું છે કે:—

આ લોક અને તેના લોગો દુઃખ મિશ્રિત ક્ષયી અને સાતિશય દોષથી દૂષિત છે. તેવીજ રીતે સ્વર્ગલોક અને તેના લોગોનું જાણવું એટલે તે ખન્ને કરતાં મોક્ષજ શ્રેષ્ઠ છે. અને તે મોક્ષ વ્યક્ત = ભૂતાદિ, અવ્યક્ત = માયા અને

જ=પુરુષના વિજ્ઞાનથી થાય છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં પણ કહ્યું છે:—

તે તં મુક્ત્વા સ્વર્ગલોકં વિશાલં
ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ ।

અર્થ:—સ્વર્ગમાં ગએલાઓ પોતાનાં પુણ્ય જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી ખૂબ સ્વર્ગ સુખ ભોગવી, પછી પુણ્યક્ષય થતાં મર્ત્યલોકમાં પાછા આવે છે. શ્રુતિ કહે છે:—

યાવત્સંપાતમુષિત્વા
.... તતો હીનં હીનતરં વા વિશન્તિ ।

જ્યાં સુધી પુણ્ય હોય ત્યાં સુધી સ્વર્ગમાં રહીને પછી હલકી અને ઉતરતી યોનિમાં પ્રવેશ કરે છે. એટલે સ્વર્ગ સુખ ક્ષયી છે, એ તો નિશ્ચિત છે. પણ સાતિશય દોષથી પણ રહિત નથી. સ્વર્ગમાં રહેલાઓમાંના પણ એકના ભોગ કરતાં ખીજનો ભોગ ચઢિયાતો હોય છે. આ સુખના ખુલાસા માટે શ્રુતિમાં એક પ્રકરણમાં લખ્યું છે.

તે યે શતં માનુષા આનન્દાઃ સ ઈકો મનુષ્યગન્ધર્વાણા-
માનન્દઃ । (મનુષ્ય લોકના સો આનન્દ જેટલો મનુષ્યગન્ધ-
ર્વોનો એકજ આનન્દ હોય છે. એ પ્રમાણે આનન્દ = સુખ
ઉત્તરોત્તર ચઢીઆતું હોવાથી સાતિશય છે.)

જેમ મનુષ્યલોકમાં ગરીબ માણસના વૈભવ વગરના સાદા જીવન કરતાં સાધારણ માણસનું થોડા વૈભવવાળું જીવન હોય છે; શ્રીમંતનું વધારે વૈભવવાળું અને રાજા મહા-રાજાઓનું એથી પણ વિશેષ વૈભવવાળું જીવન હોય છે. તે

જોઈ અવિવેકી પામરોને ઈર્ષ્યા થાય છે અને તબજન્ય દુઃખ પશુ થાય છે. તેવીજ રીતે સ્વર્ગ સુખમાં પણ એક બીજાના સુખમાં સાતિશયત્વ જોઈ જરૂર દુઃખ થતુંજ હોય. એટલે

સર્વર્થ મુનિના કહેવા પ્રમાણે નિરતિશય સુખ સ્વર્ગ નહિજ પણ મોક્ષ સુખ છે: આ બાબત સર્વ કૈાઈને નિઃસંશય કરવા તેમની કારિકામાં તે લખે છે:

નિરતિશયમુર્ત્યં ચ દુઃસ્વજાતવ્યુપરમણં તુ વદન્તિ મોક્ષ તત્ત્વમ્ ।
ઇતિ ભવતિ વિના પ્રમાણમસ્મિન્સ્ફુટરમસ્ય સદાસ્તિ મોક્ષવાઠ્ઠા ॥

અર્થ:—નિરતિશય સુખ અને સર્વ પ્રકારના દુઃખનો નાશ, આવું સુખ તો મોક્ષજ છે, બીજું નથી. એટલે હવે વિના પ્રમાણ આપ્યે સિદ્ધ થયું કે “આ સંસારમાં સર્વ પ્રાણીને મોક્ષનીજ વાંછના હોય છે.”

હવે જગતના પ્રાણીમાત્રને આવી ઈચ્છા થાય છે એમ ઉપર લખ્યું છે. ત્યાં પ્રાણીમાત્ર એ શબ્દના યથાર્થ-પણાનો વિચાર કરીએ.

મનુષ્યો કે જેમાં પરમેશ્વરે સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં વિશેષ યુદ્ધિ મૂકી છે એમ મનાય છે. તે મનુષ્યો તો ક્ષય અને સાતિશયાદિ દોષોનો વિચાર કરી, વિષયજન્ય સુખ તરફ ન જતાં મોક્ષસુખપ્રતિ પ્રવૃત્ત થાય એમ કદાચિત્ માની પણ શકાય; પરંતુ પ્રાણીમાત્રની પ્રવૃત્તિ મોક્ષસુખ માટે છે એ કેમ માની શકાય? આવી શંકા સ્વાભાવિક થાયજ. એટલે આ શંકાનું સમાધાન થવું જોઈએ. એટલા માટે સુખ અને દુઃખની સામાન્ય વ્યાખ્યા એક કવિની વાણીથી કરીએ :

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

इति व्याख्या समासेन सर्वत्र सुखदुःखयोः ॥

અર્થ:—થોડીએ પરાધીનતા તેનું નામ દુઃખ. અને સ્વાધીનતા એનું નામ સુખ; આ સુખ અને દુઃખની સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યા થઈ.

આ વ્યાખ્યાનો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી વિચાર કરતાં તેની યથાર્થતા જણાયા વિના રહેશે નહિં અને એ જણાતાં પ્રાણીમાત્ર શબ્દની યથાર્થતા પણ નિશ્ચિતજ છે કે પશુ, પક્ષી કે કીટાદિ પણ મોક્ષની જ અભિસુખ છે. હા, તેમનામાં એટલી બુદ્ધિ ન હોવાથી તે કદાચ સમજતાં ન હોય; આટલાજ માટે “ જાણુયે કે અજાણુયે ” આટલા શબ્દોનો સમાવેશ કર્યો છે.

સારી રીતે સુખપૂર્વક પાંજરામાં રાખી લેવા પક્ષીને પકડવા જતાં તે પક્ષી ચિહ્નાટ કરી મૂકે છે, ચાંચો મારે છે, ભાગે છે, બધું કરે છે. પણ જ્યારે મોટી શક્તિ પાસે લાચાર બને છે ત્યારે “ જીવતો નર બદ્ર પામશે ” એ ન્યાયે જીવતાં હોઈશું તો લાગ મળ્યે નાસી છૂટીશું એમ સમજી બંધનાગારને સ્વીકારે છે. અને જરાપણ લાગ મળતાં ઉઠી જાય છે. લાંબો વખત થયાં પાળેલાં પક્ષીઓ કે પશુઓને તો પરાધીનતામાં સુખ આનંદ થઈ ગઈ હોય છે. જેમ હરણના ટોળામાં ઉછરેલા સિંહના બચ્ચાને હું હરણ છું એમ આનંદ થઈ હોય અને શિયાળથી પણ ડરે તેમ. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તો કોઈ પશુ કે પક્ષી પરાધીન રહેવા ખુશી હોતાં નથી. એટલે એ તો નિર્વિવાદ

સિદ્ધ થાય છે કે પશુ પક્ષીઓ પશુ સ્વાધીનતા જ ઇચ્છે છે. માટે સર્વજ્ઞ મુનિએ કહેલું “સર્વં એવ જન્તુઃ” (સર્વં પ્રાણી માત્ર) આ વાક્ય ખરાબર છે. મતલબ કે મનુષ્યો જ નહિ પશુ પશુ પક્ષી આદિ સર્વં કોઈ નિરતિક્ષય મુખ માટે અને દુઃખ ધ્વંસ માટે યત્ન કરે છે. અને આવા મુખ અને દુઃખનો અભાવ એજ મોક્ષનું સ્વરૂપ હોવાથી પ્રાણીમાત્ર મોક્ષાભિમુખ છે એ નિર્વિવાદ સિદ્ધ થયું. પરંતુ તે બધાં પ્રાણીઓ સમજતાં ન હોય એટલે “મૌલિક વાક્યમાં” જાણ્યે કે અજાણ્યે એવું લખ્યું છે.

મનુષ્યોમાં પશુ પામર અને અતિ પ્રાકૃત મનુષ્યો પોતાનાં પેટ ભરવા પુરતોજ પુરુષાર્થનો અંત માનતાં હોય એ બધાં પશુ આપણે મોક્ષાભિમુખ પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ એમ માનતાં ન હોય. માત્ર મુમુક્ષુઓ જ પોતાની મોક્ષાભિમુખ પ્રવૃત્તિઓને સમજતા હોય છે.

આવી રીતે મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરતાં સર્વ પ્રાણીઓ માટે પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ સંસાર સાગરને તરવા દૃઢ નાકારૂપ મનુષ્ય દેહ, ઉપદેશકો, મહાત્માઓરૂપી નાવિકો તથા વેદાદિ શાસ્ત્રો વિગેરે સાધનો સર્જ્યા છે.

નૃદેહમાઘં મુલભં મુદુર્લભં, પ્લવં મુકલ્પં શુરુકર્ણધારમ્ ।
મયાનુકૂલેન નમસ્વતેરિતં, પુમાન્ ભવાઘ્નિં ન તરેત્સ આત્મહા ॥

શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશ સ્કંધમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ઉપરના શ્લોકમાં કહે છે: અત્યારે તો અનાયાસે પ્રાપ્ત થએલો પરંતુ ભવિષ્યમાં એટલે કે જન્માન્તરમાં જેની

પ્રાપ્તિ થવી અતિશય દુર્લભ છે એવો આ મનુષ્ય દેહ મુદ્દ વહાણરૂપે મળ્યો છે. જેને ગુરુ (ઉપદેશક) રૂપી માર્ગદર્શક નાવિક છે. તથા હું પોતે (ભગવાન પોતે) જેને અનુકૂલ પવન બની (વેદ શાસ્ત્રો દ્વારા) સન્માર્ગે ધપાવી રહેલો છું. છતાં જે મનુષ્ય સંસારસાગરને તરતો નથી તે આત્મ-હત્યારો બને છે.

(સ્વામીશ્રી નિતાનંદજી અને સ્વામીશ્રી પ્રકાશાનંદજીના 'વાર્તાલાપ'માંથી)

શુદ્ધિ પત્ર.

પૃ.	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪	૩	સાધારણ	સાધારણ
૧૬	૪	બ્રહ્મથી	બ્રહ્મથી
૧૮	છેલ્લી	ધટ	ધટ
૩૫	૧૩	બકોડહં	બકોડહં
૩૮	૧	નિવૃત્તિ	નિવૃત્તિ
૩૯	૧૪	જીવનના	જીવના
૪૭	૧૨	શ્વાસોચ્છ્વાસ	શ્વાસોચ્છ્વાસ
૫૧	૬	લાલ	લાલા
૬૨	૧૭	મેચ	મેચ
૬૩	૩	અપને	અર્પન
”	૩	બુદ્ધ	બુદ્ધ
”	૭	છલ	જલ
૬૭	૨	ધન્નિ	ધન્નિય

પૃષ્ઠ	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૪	પૂંન્ય	પૂન્ય
૭૫	૭	દ્રષ્ટા	દ્રષ્ટા
૬૬	૧	ત	તે
૧૦૬	૧૩	તટી	તૂટી
૧૨૦	૧૫	પૃથ્વી	પૂર્ણ
૧૨૬	૧૬	સ્થળ	સ્થૂળ
૧૪૧	૭	ચિત	ચિત્
૧૪૩	૯	સર્વદા	સર્વદા
૧૪૬	૩	છટે	છટે
૧૬૨	૫	ચૈતન્ય	ચૈતન્ય
૧૬૭	૫	ચૈતન્ય	ચૈતન્ય
૧૭૫	૨	વિરાટ	વિરાટ
૧૭૫	૪	વૈશ્વાનર	વૈશ્વાનર
૧૮૫	૩	તે ત્યારે	હે ત્યારે
૧૮૮	૬	પરિપૃથ્વી	પરિપૂર્ણ
૧૯૧	૧૭	દષ્ટાંતથી	દષ્ટાંતથી
૨૩૬	૨	પદ	પદ
૨૩૬	૩	“તતપ”	“તતપદ”
૨૩૯	૧	તન્માત્રાથી	રસ તન્માત્રાથી
૨૩૯	૭	શબ્દ ગુણ અને રૂપ એ તથા રૂપર્શ થયા	શબ્દ રૂપર્શ અને રૂપ એ તથા ગુણ થયા

આ સિવાય છાપતી વખતે , , , , , । વગેરે
ભાગી અગર ઉડી ગએલા ટાઇપોની ભૂલો સુધારી વાંચશો.

પૃ. ૧૨૫, ૧૨૭, ૧૨૯, તથા ૧૩૧ ને મથાળે ૭ મો હે ત્યાં
સુધારીને ૮ મો વાંચશો.

શ્રી ગોપાલગુરવે નમઃ ॥

શ્રી યોગિજનવલ્લભાય નમઃ ॥

અથ

શ્રી વેદાંત માર્ગ શિની પ્રારન્ધતે ।

યસ્ય પ્રસાદાદહમેવ વિષ્ણુર્
મય્યેવ સર્વે પરિકલ્પિતં ચ ।

ઇત્થં વિજાનામિ સદાત્મરૂપમ્

તસ્યાંઘ્રિપદ્મં પ્રણતોઽસ્મિ નિત્યમ્ ॥

અર્થઃ—જેમની કૃપાથી હું વિષ્ણુ જ છું અને
સર્વ (જગત્) મારામાં કલ્પિત છે એ પ્રમાણે સદા
આત્મસ્વરૂપનો હું અનુભવ કરું છું તે (શ્રી ગોપાલ
નામના) સદ્ગુરુના ચરણ કમળમાં હું હંમેશા નમ-
સ્કાર કરું છું.

શિવ, વિષ્ણુ, ગણપતિ, રવિ, શક્તિ, સદ્ગુરુ દેવ;
૫૬ મિલકર કરહુ કૃપા, જાન ચહત નિજ લેવ.

વિશ્રામ ૧ લો

પ્રપંચ વિષે ભાગ ૧ લો.

૧ શિષ્ય : પુરુષાર્થ કોને કહીએ ?

ગુરુ : (પુરુષ+અર્થ=પુરુષાર્થ.) સર્વ પુરુષો (જીવો)ની ધૃષ્ટાનો જે વિષય તે પુરુષાર્થ.

પુરુષાર્થ.

શાસ્ત્રકારોએ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એમ ચાર પુરુષાર્થ કહેલા છે. પહેલા ત્રણને પ્રેય અને ચોથાને શ્રેય કહે છે.

પહેલા ત્રણ (ધર્મ, અર્થ અને કામ) ને ગૌણ અને ચોથા (મોક્ષ) ને મુખ્ય પુરુષાર્થ ગણ્યા છે. આ વિશ્રામમાં મુખ્ય પુરુષાર્થનો પ્રસંગ છે.

શ્રેય (મોક્ષ), આ જીવને પુરુષાર્થ કરવાથી મળે છે. વિવેકી જીવની પ્રવૃત્તિ પ્રેયની પ્રાપ્તિમાં અટકી જતી નથી પણ તે તો શ્રેય માટે જ પ્રયત્ન કરે છે.

કોઈ ત્રિદોષથી પીડાતા રોગીને દહીં ખાવાની ઈચ્છા થાય છે. તે દહીં તેને પ્રિય લાગે છે, પણ

તેમાં તેનું શ્રેય (ભલું) નથી. કડવી દવા તેને પ્રિય લાગતી નથી. છતાં તે કડવી દવાનો ઉપયોગ જ તેના રોગની નિવૃત્તિ રૂપ શ્રેય કરવાવાળો છે.

તેમ સંસારમાં જન્મ મરણ રૂપ મહાન રોગથી પીડાતા જીવને વિષયોનો ઉપભોગ પ્રિય લાગે છે; પણ તેમાં તેનું શ્રેય નથી. આ વિષય ભોગથી ચિત્તની વૃત્તિ રોકવી તેને પ્રિય લાગતી નથી. પણ તે ઇન્દ્રિય નિગ્રહ તેના ભવરોગનું નિવારણ રૂપ ઔષધ હોવાથી તે નિગ્રહમાં જ તેનું શ્રેય છે તેથી શાસ્ત્રકારો નિગ્રહ રૂપ શ્રેયને મુખ્ય પુરુષાર્થ કહે છે.

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।

आद्यंतवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણચંદ્ર કહે છે : વિષયો અને ઇન્દ્રિયોના સંબંધથી થતા જે (સુખ દુઃખાદિ) ભોગો તે દુઃખનાં જ કારણ છે; આદિ અને અન્ત-વાળા છે. વિવેકી જીવ તેમાં લપટાતો નથી.

૨. શિષ્ય : સર્વ પુરુષો શાની ઇચ્છા કરે છે ?

ગુરુ : સર્વ દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ અને પરમાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિની સર્વ પુરુષો ઇચ્છા કરે છે.

બે પ્રકારની નિવૃત્તિ:

કાર્યની કારણમાં લયરૂપ નિવૃત્તિ તે સાધારણ નિવૃત્તિ. (ખાંડમાંથી ખનાવેલાં રમકડાં કદાચ ભાગી જાય, ભૂકો થઈ જાય તો તે કાર્ય (ઘાટ)ની કારણ (ખાંડ)માં લય રૂપ સાધારણ નિવૃત્તિ કહેવાય. ખાંડનો ભૂકો (કારણ) મોબુદ હોવાથી ફરીથી રમકડાં ખનાવી શકાય.)

કાર્યની કારણ સહિત નિવૃત્તિ તે અત્યંત નિવૃત્તિ. (ખાંડનાં ભાગેલાં રમકડાં તથા તેનો ભૂકો દૂધ અગર પાણીમાં ઓગાળી પી જવામાં આવે તો કારણ (ખાંડ)નો અભાવ થવાથી કાર્ય (રમકડાં)નો પણ અભાવ જ થાય છે. આને અત્યંત નિવૃત્તિ કહે છે.

તમામ કલ્પિત વસ્તુઓનું કારણ અધિષ્ઠાન સંબંધી અજ્ઞાન છે. માટે (૧) અજ્ઞાન સહિત કલ્પિત કાર્યની નિવૃત્તિ તો અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનથી થાય છે.

(૨) પણ કારણમાં લય રૂપ જે નિવૃત્તિ તે તો અધિષ્ઠાનના જ્ઞાન વિના પણ થાય છે.

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ શરીરો (કાર્ય); તેનું કારણ અજ્ઞાન;

આત્માના વિશેષ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી અજ્ઞાન (કારણ) નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અજ્ઞાન નિવૃત્ત થતાં શરીરો (કાર્યો) નિવૃત્ત થઈ જાય છે. અને શરીર નિવૃત્ત થતાં સર્વ દુઃખો નિવૃત્ત થાય છે.

૩. શિષ્ય : સર્વ દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિથી શું થાય ?

ગુરુ : તેથી મોક્ષ થાય, શ્રેય થાય. સર્વ દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ અને પરમાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ એ જ મોક્ષનું સ્વરૂપ.

મોક્ષ:

હું કર્તા છું, ભોક્તા છું, એ પ્રકારનો ભ્રાન્તિ-જન્ય ભાવ તેને ત્યજીને આત્મસ્વરૂપમાં ચિત્તની વૃત્તિની સ્થિતિ કરવી એ મોક્ષ છે. કેટલાક પંથવાળા સ્વર્ગ, વૈકુંઠ આદિ ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિને મોક્ષ કહે છે. આ લોકને પાત થએલા ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ। (તેમના પુણ્યનો ક્ષય થતાં પાછા મૃત્યુ-લોકમાં આવે છે) એવું ભગવાન કહે છે.

આવા ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ અથવા સાલોક્ય^૧

૧. સાલોક્ય : સમાન લોકને આપનારી મુક્તિ. રાગની રાજધાનીમાં રહેવાની પેઠે તે તે દેવના લોકમાં જઈ રાગની પ્રગ્નની પેઠે તેમાં નિવાસ કરવો તે.

સામીપ્ય^૨, સાયુજ્ય^૩ અને સાષ્ટિ^૪ એ ચાર પ્રકારની મુક્તિ વેદાંત મત પ્રમાણે યથાર્થ મુક્તિ નથી. પરંતુ વેદાંત તેથી ભિન્ન “કૈવલ્ય મુક્તિ” અંગીકાર કરે છે. જે પ્રાપ્ત કરનારને (ન સ પુનરાવર્તે) ફરીથી આ લોકમાં પાછા ફરવું પડતું નથી.

યદ્રત્વા ન નિવર્તન્તે । જેને પ્રાપ્ત થઈને પાછા આ લોકમાં આવતા નથી, માટે

સકળ દુઃખની અત્યંત નિવૃત્તિ અને પરમાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ એ વેદાંત મત પ્રમાણે મોક્ષનું સ્વરૂપ છે.

૪. શિષ્ય : મોક્ષ શાનાથી થાય ?

ગુરુ : પ્રભુજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે.

૨. સામીપ્ય : સમીપ નિવાસ કરવારૂપી મુક્તિ. રાગના દરબારમાં હજૂરીયા, નોકર જેમ રાગની સમીપ નિવાસ કરે છે તેમ તે તે દેવના લોકમાં જઈ તેમની સમીપ નિવાસ કરવો તે.

૩. સાયુજ્ય : સમાન રૂપને આપનારી મુક્તિ : રાગના નાન ભાઈની માફક રાગના સરખા રૂપવાન થઈ તેમની પાસે રહે તેમ તે તે દેવના જેવા રૂપવાળા થઈ તેમની સમીપ નિવાસ કરવો તે.

૪. સાયુજ્ય : નિર્વાણ આપનારી મુક્તિ. રાગના પાટવીકુંવરને પેડે ઈશ્વરના સમાન સત્ય સંકલ્પાદિ સર્વ વિભૂતિની પ્રાપ્તિ તે સાયુજ્ય મુક્તિ. એને સાષ્ટિ મુક્તિ પણ કહે છે.

આ ચાર પ્રકારમાં છેલ્લા પ્રકારની મુક્તિ શ્રેષ્ઠ છે.

૫. શિષ્ય : કર્મ તથા ઉપાસનાથી મોક્ષ ન થાય ?

ગુરુ : ના, કર્મ તથા ઉપાસનાથી મોક્ષ ન થાય; પરંતુ તેનાથી ચિત્તની શુદ્ધિ અને એકાગ્રતા રૂપ જ્ઞાનનાં સાધન થાય.

કર્મ બે પ્રકારનાં છે, (૧) સકામ; અને (૨) નિષ્કામ. સકામ=કૃળની ઇચ્છા સહિત. નિષ્કામ=કૃળની ઇચ્છા રહિત.

શાસ્ત્રવિહિત, શુભ, સકામ કર્મ કરવાથી તેનું કૃળ ભોગવવા ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને નિષ્કામ, શાસ્ત્રવિહિત કર્મ કરવાથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ થાય છે.

શુદ્ધિ થયા પછી જો ચિત્તમાં ચંચળતા (વિક્ષેપ) દોષ હોય તો તેનું નિવારણ કરવા ઉપાસના કરવી.

ઉપાસનાના બે પ્રકાર:-

(૧) પ્રતીક ઉપાસના. (૨) અહંબ્રહ્મ ઉપાસના. પ્રતીક ઉપાસના:-પોતાના ઇષ્ટને પોતાથી ભિન્ન માની જે ઉપાસના કરવી તે.

અહંબ્રહ્મ ઉપાસના : પોતાના ઇષ્ટ દેવને પોતાથી અભિન્ન (એક રૂપ જ) માની ઉપાસના કરવી

તે. આવા પ્રકારની અહંબ્રહ્મ ઉપાસના મનની ચંચળતાને શાન્ત કરે છે અને પોતાના ચૈતન્ય સ્વરૂપની પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય હોવાથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

(ઉપાસનાનું સ્વરૂપ)

સતંતર અંતર નહિ, બાહ્યાંતર બ્રહ્મ.

એમ જાણે તે ઉપાસના, એ છે મોટો મર્મ,
સાંભળ શુદ્ધ ચિત્તે કરી. (પ્રીતમની વાણી)

એ કરવાથી અંતઃકરણમાં રહેલા (૧) મળ તથા (૨) વિક્ષેપ, એ બન્ને પ્રકારના દોષ નિવૃત્ત થાય છે.

જેમ નેત્રમાં તિમિરાદિ દોષ હોય તેને અંજન આદિ ઉપાય વડે નિવૃત્ત કરીએ તો નિર્દોષ નેત્રથી વસ્તુનું સ્વરૂપ યથાર્થ જોઈ શકીએ. તેમ નિષ્કામ કર્મ તથા ઉપાસના કરવાથી અંતઃકરણ નિર્મળ તથા એકાગ્ર થતાં તેમાં આત્માનું સ્વરૂપ યથાર્થ જણાય પણ “આવરણ” દોષ અંતઃકરણમાં રહેલો છે તે દોષ બ્રહ્મજ્ઞાનથી દૂર થાય.

૬. શિષ્ય : બ્રહ્મજ્ઞાન એટલે શું અને તે કેટલા પ્રકારનું છે ?

ગુરુ : બ્રહ્મના સ્વરૂપને યથાર્થ જાણવું તે

પ્રહ્મજ્ઞાન. એના (૧) પરોક્ષ, તથા (૨) અપરોક્ષ એવા બે પ્રકાર છે.

૭. શિષ્ય : પરોક્ષ પ્રહ્મજ્ઞાન એટલે શું ?

ગુરુ : (સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ ।) પ્રહ્મ સત્, ચિત્, આનંદ રૂપ છે એમ જાણવું તે પરોક્ષ પ્રહ્મજ્ઞાન. એ જ્ઞાન તત્ત્વમસિ મહાવાક્યમાં રહેલા તત્ શબ્દનો અર્થ ખતાવે છે તેથી તે અપરોક્ષ અદ્વૈતજ્ઞાનમાં ઉપયોગી છે.

પરોક્ષ જ્ઞાન :

કોઈ સભામાં થોડાંક માણસો બેઠાં હોય ત્યાં આપણે શિવશંકર નામના માણસનું કામ છે. તો તે શ્રોતા જનોમાંથી એકને પૂછીએ કે ભાઈ અહિં ‘શિવશંકર’ છે ? પેલા ભાઈ કહે : “ હા, છે. ” ત્યાં શિવશંકર “છે” એવું જે જ્ઞાન આપણને થવું તે પરોક્ષ જ્ઞાન. આ પરોક્ષ જ્ઞાન શિવશંકરના અપરોક્ષ જ્ઞાનમાં ઉપયોગી છે.

૮. શિષ્ય : પરોક્ષ પ્રહ્મજ્ઞાન શાથી થાય છે ?

ગુરુ : સદ્ગુરુના વચનમાં અને સત્ શાસ્ત્રમાં વિશ્વાસ રાખવાથી પરોક્ષ પ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે.

૯. શિષ્ય : પરોક્ષ પ્રહ્મજ્ઞાનથી શું થાય ?

ગુરુ : અસત્ત્વાપાદક આવરણની નિવૃત્તિ થાય.

(પ્રહ્મ નથી એવું જે પ્રહ્મના અસદ્ ભાવને ખતાવનાર આવરણ તે અસત્ત્વાપાદક આવરણ છે.)

૧૦. શિષ્ય : પરોક્ષ પ્રહ્મજ્ઞાન પૂર્ણ થયું ક્યારે કહેવાય ?

ગુરુ : પ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુ અને વેદાંતશાસ્ત્રનાં વચનોને અનુસરી પ્રહ્મસ્વરૂપનો નિર્ણય કરવામાં આવે ત્યારે પરોક્ષ પ્રહ્મજ્ઞાન પૂર્ણ થયું કહેવાય.

૧૧. શિષ્ય : અપરોક્ષ પ્રહ્મજ્ઞાન એટલે શું ?

ગુરુ : “ સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પ્રહ્મ હું છું. ” (અહં બ્રહ્માસ્મિ) એવું જે જાણવું તે અપરોક્ષ પ્રહ્મજ્ઞાન છે.

૧૨. શિષ્ય : અપરોક્ષ પ્રહ્મજ્ઞાન શાનાથી થાય છે ?

ગુરુ : સદ્ગુરુના મુખથી “ તત્ત્વમસિ ” વિગેરે મહાવાક્યો સાંભળવાથી અપરોક્ષ પ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે.

૧૩. શિષ્ય : અપરોક્ષ પ્રહ્મજ્ઞાન કેટલા પ્રકારનું છે ?

ગુરુ : (૧) અદૃઢ અને (૨) દૃઢ એવા બે પ્રકારનું.

૧૪. શિષ્ય : અદૃઢ અપરોક્ષ પ્રહ્મજ્ઞાન કેને કહીએ ?

ગુરુ : અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના સહિત પ્રહ્ન અને આત્માની એકતાનો જે નિશ્ચય થાય તેને અદૃઢ અપરોક્ષ પ્રહ્નજ્ઞાન કહીએ.

૧ અસંભાવના=સંશય : એ બે પ્રકારના છે.

(૧) પ્રમાણુ ગત સંશય; અને (૨) પ્રમેયગત સંશય.

“વેદાંત,” એ પ્રમાણુ છે. એ વેદાંત શાસ્ત્રમાં જીવ તથા પ્રહ્નનો ભેદ પ્રતિપાદન કર્યો હશે કે અભેદ? આવો જે સંશય તે પ્રમાણુગત સંશય કહેવાય. અને જીવ તથા પ્રહ્નનો ભેદ સત્ય હશે કે અભેદ? આવો જે પ્રમેય સંબંધી સંશય તે પ્રમેયગત સંશય કહેવાય.

વિપરીત ભાવના : જીવ અને પ્રહ્નનો ભેદ સત્ય છે. જીવ કદિ પ્રહ્નરૂપ થઈ શકે નહિ. આ દેહાદિ પ્રપંચ સત્ય જ છે; આવો વિપરીત (વિરુદ્ધ) નિશ્ચય તે વિપરીત ભાવના. આવી ભાવના (ઇન્દ્રિયદોષાદ્વા સંસ્કારદોષાદ્વા) ઇન્દ્રિયના અથવા સંસ્કારના દોષથી થાય છે.

વેદાંત : વેદના અંત ભાગ રૂપ જે ઉપનિષદો છે તે; અથવા વેદ (જ્ઞાન)નો અંત (નિર્ણય) જેમાં ખતાવવામાં આવ્યો હોય તે વેદાંત.

પ્રમાણુ તથા પ્રમેય :

૧. નેત્ર આદિક ઇન્દ્રિયો જ્ઞાન થવાનાં સાધન

છે માટે તેને પ્રમાણ કહે છે. સાધનને શાસ્ત્રમાં ‘કરણ’ કહે છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થવાનું કરણ નેત્ર આદિક ઇન્દ્રિયો છે, માટે નેત્ર આદિક ઇન્દ્રિયો પ્રમાણ કહેવાય છે.

૨. એ જ પ્રમાણે કેટલેક સ્થળે કાર્ય ઉપરથી કારણનો નિર્ણય કરી શકાય છે. જેમકે અગ્નિ અને લીલા બળતણનો સંબંધ થવાથી ધૂમાડો નામે કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ ધૂમાડો જોઈને અગ્નિનું અનુમાન કરી શકાય છે. માટે અનુમાન પણ પ્રમાણ છે.

આ સિવાય બીજાં પ્રત્યક્ષ, ઉપમાન, અર્થાપત્તિ અનુપલબ્ધિ અને શબ્દ એ પ્રમાણો છે.

કેટલીક બાબતો એવી હોય છે કે તેનું જ્ઞાન ઉપરોક્ત પ્રમાણોથી થતું નથી. એવી બાબતોનું જ્ઞાન “વેદ” વગેરેથી થાય છે. માટે વેદ પણ પ્રમાણ ગણાય છે. એને “શબ્દ” પ્રમાણ કહે છે.

૩. પ્રમાણ વડે જાણવા યોગ્ય મોક્ષ વગેરે પદાર્થને પ્રમેય કહે છે.

૧૫. શિષ્ય : અદૃઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન થવામાં કારણ શું છે ?

ગુરુ : (૧) અંતઃકરણમાંથી મળ તથા વિક્ષેપ દોષોની નિવૃત્તિ સંપૂર્ણ રીતે ન થવાથી; [૨] બ્રહ્મના

અદ્વૈતપણામાં સંશય હોવાથી; તથા [૩] ભેદવાદી અને પામર પુરુષોના સંગના સંસ્કાર અંતઃકરણમાં હોવાથી; ગુરુમુખથી તત્ત્વમસિ આદિ મહાવાક્યનું શ્રવણ કરવામાં આવે તો પણ તે શ્રવણથી અદ્વૈત અપરોક્ષ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે.

૧૬. શિષ્ય : આ અદ્વૈત અપરોક્ષ પ્રત્યક્ષજ્ઞાનનું શું ફળ ?

ગુરુ : (૧) આ દેહ છોડ્યા પછી, ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ; (૨) ફરીથી પવિત્ર અને શ્રીમાનના કુળમાં જન્મ; અથવા (૩) નિષ્કામપણું પ્રાપ્ત થવાથી જ્ઞાની પુરુષના કુળમાં જન્મ મળે છે. (સરખાવો ગીતા અ૦ ૬).

પ્રાપ્ય પુણ્યકૃતાંલ્લોકાન્ પિત્વા શાશ્વતીઃ સમાઃ।
શુચીનાં શ્રીમતાં ગેહે યોગભ્રષ્ટોઽભિજાયતે ।

અથવા યોગિનામેવ કુલે ભવતિ ધીમતામ્।૬।૪૧-૪૨।

૧૭. શિષ્ય : અદ્વૈત અપરોક્ષ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ક્યારે પૂર્ણ થાય ?

ગુરુ : પ્રત્યક્ષનાં સત્, ચિત્, આનંદ આદિ વિશેષણોનું અપરોક્ષ જ્ઞાન હોય, છતાં અંતઃકરણમાં સંશય અગર વિપરીત ભાવના રહે તો પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અદ્વૈત, અપરોક્ષ પૂર્ણ થયું કહેવાય.

૧૮. શિષ્ય : દૃઢ અપરોક્ષ પ્રહ્લજ્ઞાન એટલે શું ?

ગુરુ : અસંભાવના અને વિપરીત ભાવના દોષથી રહિત જે પ્રહ્લ આત્માની એકતાનો નિશ્ચય થવો તે દૃઢ અપરોક્ષ પ્રહ્લજ્ઞાન કહેવાય.

૧૯. શિષ્ય : દૃઢ અપરોક્ષ પ્રહ્લજ્ઞાન શાનાથી થાય ?

ગુરુ : સદ્ગુરુના મુખથી તત્ત્વમસિ આદિ મહા-વાક્યનું અર્થ સહિત શ્રવણ કરવાથી તથા તેનું મનન અને નિદિધ્યાસન રૂપ વિચાર કરવાથી દૃઢ અપરોક્ષ પ્રહ્લજ્ઞાન થાય છે.

બે પ્રકારનાં વેદાંત વાક્યો :

(૧) મહાવાક્ય : જીવ અને પ્રહ્લની એકતાનો બોધ કરનારાં વેદનાં જે વાક્ય તે મહાવાક્ય. જેમકે
(૧) તત્ત્વમસિ = તે તું છે.

(૨) અયમાત્મા બ્રહ્મ = આ આત્મા પ્રહ્લ છે.

(૩) પ્રજ્ઞાનમાનન્દમ્ બ્રહ્મ = જીવ આનન્દરૂપ પ્રહ્લ છે.

(૪) અહં બ્રહ્માસ્મિ = હું પ્રહ્લ છું.

“હું પ્રહ્લ છું” એ અપરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે, એને જ સાક્ષાત્કાર કહે છે.

(૨) અવાંતર વાક્ય—પરમાત્મા અથવા જીવના સ્વરૂપનું બોધક વાક્ય તે અવાંતર વાક્ય કહેવાય

છે, એ અવાંતર વાક્યથી પરોક્ષ જ્ઞાન થાય છે જેમકે “બ્રહ્મ છે,” “પરમેશ્વર છે,” એ પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય. [જુઓ પ્રશ્ન ૭]

“તું બ્રહ્મ છે.” એવું ગુરુએ કહેતું મહાવાક્ય સાંભળીને “હું બ્રહ્મ છું” એવો જે શિષ્યને દઢ બોધ થાય છે તેને અપરોક્ષ જ્ઞાન કહે છે. એ અપરોક્ષ જ્ઞાન કેવળ ગુરુએ કહેલા મહા વાક્યનો શિષ્યના કાન સાથે સંબંધ થવાથી થાય છે. માટે (૧) શ્રોત્રના સંબંધવાળું અવાંતર વાક્ય **પરોક્ષ જ્ઞાનનું** હેતુ છે.

(૨) શ્રોત્રના સંબંધવાળું મહા વાક્ય “**અપરોક્ષ જ્ઞાનનું**” હેતુ છે. મહા વાક્યથી સૌને અપરોક્ષ જ્ઞાન જ થાય છે; પરોક્ષ જ્ઞાન થતું નથી.

૨૦ શિષ્ય : દઢ અપરોક્ષ જ્ઞાનનું કુંળ શું ?

ગુરુ : અભાન આપાદક આવરણની અને વિક્ષેપરૂપ કાર્ય સહિત અવિધાની નિવૃત્તિ થાય; અને પછી બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ રૂપ મોક્ષ થાય છે.

અભાનાપાદક : અભાન+આપાદક; અભાન=અપ્રતીતિ, ન ભાસવું તે. આપાદક=સિદ્ધ કરનાર.

“બ્રહ્મ દેખાતો નથી” એ પ્રમાણે જે બ્રહ્મની અપ્રતીતિ તેને નક્કી કરવાવાળું જે આવરણ, તેને **અભાન આપાદક આવરણ** કહીએ છીએ.

વિક્ષેપ : સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરો તથા ચિદાભાસ અને તેના કર્તાપણા આદિક ધર્મો તે બધાને વિક્ષેપ કહીએ છીએ.

૨૧. શિષ્ય : દૃઢ અપરોક્ષ પ્રહ્લજ્ઞાન પૂર્ણ ક્યારે થાય?

ગુરુ : શરીર હું છું એવું જે દૃઢ જ્ઞાન થએલું છે તે (ભ્રાન્તિ) જ્ઞાનનો ખાવ કરીને હું આત્મા છું અને તેજ આત્મા પ્રહ્લથી ભિન્ન નથી એવી દૃઢતા ચિત્તમાં થાય ત્યારે દૃઢ અપરોક્ષ પ્રહ્લજ્ઞાન પૂર્ણ થયું કહેવાય.

જ્ઞાનનું વર્ણન :

(૧) સાધન : જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે શ્રવણ, મનન, તથા નિદિધ્યાસન એ જ્ઞાનનાં સાધનો છે.

(૨) સ્વરૂપ : દેહાદિક જે અનાત્મ વસ્તુઓ છે તેનાથી આત્મ વસ્તુ જે પ્રત્યક્ ચૈતન્ય છે તેનું વારંવાર વિવેચન તે જ્ઞાનનું સ્વરૂપ.

(૩) રૂપ : અહંકારાદિક જે અનાત્મ વસ્તુઓ તેની સાથે આત્માના તાદાત્મ્ય અધ્યાસ રૂપ જે શ્રંથિ તેનો સંપૂર્ણ નાશ (ફરીથી ઉદય ન થવું) તે જ્ઞાનનું રૂપ.

(૪) અવધિ : અજ્ઞાની મનુષ્યને જેમ દેહમાં આત્મ બુદ્ધિ હોય છે તેવી જ પરમાત્મામાં આત્મ બુદ્ધિ થવી તે જ્ઞાનની અવધિ (અંત) છે.

૨૨. શિષ્ય : વિચાર એટલે શું ?

ગુરુ : આત્મા અને અનાત્માને યથાર્થ, બુદ્ધા બુદ્ધા જાણવા તે વિચાર.

૨૩. શિષ્ય : આ વિચાર શાથી થાય ?

ગુરુ : ઇશ્વર, વેદ, ગુરુ અને મન એ ચારની કૃપાથી વિચાર થાય છે.

ચાર કૃપાઓ

(૧) ઈશ્વર કૃપા : (૧) મનુષ્ય દેહની પ્રાપ્તિ, (૨) ચિંતા રહિત શરીર નિર્વાહનું સાધન; (૩) જ્ઞાન સંપાદન કરવાની સામગ્રી સહિત (પૂર્વે અનેક જન્મોમાં કરેલાં વૈદિક, નિષ્કામ, શુભ કર્મોના પરિણામે જગદીશ્વરના અનુગ્રહથી કોઈ) (૪) વેદાંત શાસ્ત્રના યથાર્થ જ્ઞાતા એવા સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ એ બધું ઈશ્વર કૃપા કહેવાય.

(૨) વેદ કૃપા : શાસ્ત્રના અર્થ ધારણ કરવાની શક્તિ તે વેદ કૃપા છે.

(૩) ગુરુ કૃપા : શિષ્યના મનમાં આત્મા અને પરમાત્માની એકતાનો નિશ્ચય થાય તેવી રીતે શાસ્ત્રનાં પ્રમાણ તથા પોતાની ચુકિત, અને અનુભવથી શિષ્યને જે બોધ કરવો તે ગુરુ કૃપા.

(૪) મનની કૃપા : વેદાંત શાસ્ત્ર અને બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુનાં ઉપદેશ વચ્ચેનો અનુસરીને, વિવેકાદિક સાધનો સંપાદન કરવાં તે મનની કૃપા.

૨૪. શિષ્ય : આવા વિચારનું કું શું ?

ગુરુ : આવા વિચારથી દૃઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે.

૨૫. શિષ્ય : આવો વિચાર ક્યાં સુધી કરવો ?

ગુરુ : દૃઢ અપરોક્ષ બ્રહ્મજ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી.

૨૬. શિષ્ય : આ વિચાર શાનો કરવો ?

ગુરુ : (૧) હું કોણ છું ? (૨) બ્રહ્મ એ શું ?

અને (૩) પ્રપંચ એ શું? આ ત્રણ વસ્તુઓનો વિચાર કરવો.

આ ત્રણ વસ્તુઓનું સાધારણ સ્વરૂપ. (૧,૨) હું અને બ્રહ્મ ચૈતન્ય છીએ. જ્યારે (૩) પ્રપંચ એ જડ છે.

૨૭. શિષ્ય : પ્રપંચ એટલે શું?

ગુરુ : (સમષ્ટિ, તથા વ્યષ્ટિ) સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ તથા કારણ દેહો, તેમની અવસ્થાઓ પંચકોશ તથા તેમના ધર્મો વિગેરે નામ અને રૂપ પ્રપંચ કહેવાય છે.

સમષ્ટિ=(ધર્મ)=સમૂહ (જેમ વન અનેક વૃક્ષોનો સમૂહ હોવાથી સમષ્ટિ કહેવાય.).

વ્યષ્ટિ=(ભુવ)=એક. (જેમ એક ઝાડ).

સમષ્ટિના દેહ : વિરાટ (સ્થૂલ દેહ); હિરણ્ય ગર્ભ (સૂક્ષ્મ દેહ); ધર્મિર (કારણ દેહ).

સમષ્ટિની અવસ્થાઓ : ઉત્પત્તિ; સ્થિતિ; પ્રલય.

વ્યષ્ટિની અવસ્થાઓ : જાગૃત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ.

દેહના ધર્મો : અસત, જડ, દુઃખ રૂપ, ઉત્પત્તિ અને નાશવાન.

પંચ કોશ : અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, તથા આનંદમય એ પાંચ કોશ (ત્રણ દેહમાં) છે.

૨૮. શિષ્ય : ચૈતન્ય એટલે શું?

ગુરુ : (૧) જે પોતે જ્ઞાનરૂપ છે; (૨) ધટ

આદિ સર્વ નામ, રૂપ પ્રપંચને જાણે છે. પણ (૩) જેને મન, ઇન્દ્રિયો આદિ બીજું કોઈ જાણી શકતું નથી તે ચૈતન્ય છે.

૨૬. શિષ્ય : જડનું સ્વરૂપ શું ?

ગુરુ : (૧) જે પોતાને જાણતું નથી; અને (૨) બીજાને પણ જે જાણતું નથી એવું જે અજ્ઞાન તથા તેમાંથી ઉપજેલું ભૂત, ભૌતિક પદાર્થ એ બધું જડ કહેવાય.

પંચભૂત : આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ પૃથ્વી.

ભૌતિક : પાંચ ભૂતમાંથી થયેલું પિંડ બ્રહ્માંડાદિક.

અજ્ઞાન : અ+જ્ઞાન=ન જાણવું તે.

૩૦ શિષ્ય : આ ત્રણ વસ્તુઓના વિચારનું ફળ શું ?

ગુરુ : (૧) સામવેદનું મહાવાક્ય તત્ત્વમસિ તેમાં તત્, ત્વમ્ અને અસિ એવાં ત્રણ પદો છે, તત્ પદનો વાચ્ય અર્થ ધૃત્વર છે; ત્વમ્ પદનો વાચ્ય અર્થ જીવ છે. તે બન્નેની ઉપાધિ આ નામ અને રૂપ (આકાર) વાળું પ્રપંચ છે.

(અ) જેમ દોરડીમાં સાપની પ્રતીતિ થાય છે; (બ) દુણ્ડુકામાં ચોરની પ્રતીતિ થાય છે; અને (ક) ખારી ભૂમિમાં જળની પ્રતીતિ થાય છે તે સર્વ

પ્રતીતિ વિચાર કરતાં મિથ્યા સમજાય છે અને તેથી તે મિથ્યા પ્રતીતિનો ત્યાગ કરીએ છીએ.

તેમ જીવ તથા ઈશ્વરની ઉપાધિરૂપ જે પ્રપંચ તેનો પણ વિચાર કરી, મિથ્યા જાણતાં ત્યાગ કરવો એ પ્રપંચના વિચારનું એક રૂળ છે. વળી

(૨) ત્વમ્ પદનો લક્ષ્ય અર્થ જે “તુ” આત્મા તે તત્ પદનો લક્ષ્ય અર્થ જે “બ્રહ્મ” તે રૂપ છું; તેનાથી લગારે ભિન્ન નથી. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ આત્માની એકતાનો વિચાર કરી, તેજ સત્ય છે એવો નિર્ણય કરવો એ “હું કોણ છું?” અને “બ્રહ્મ કોણ છે?” એના સંબંધી વિચારનું ખીલું રૂળ છે.

જીવ અને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ.

જીવ અંતઃકરણ, તેમાં પડેલું ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ અને તે બંનેનું અધિષ્ઠાન કૂટસ્થ એ ત્રણ મળી જીવ બને છે.

ઈશ્વર : માયા, માયામાં પડેલું ચૈતન્યનું પ્રતિબિંબ અને તેમનું અધિષ્ઠાન ‘બ્રહ્મ’ એ ત્રણ મળી ઈશ્વર થાય છે.

ઈશ્વરના સ્વરૂપનું વાચ્યાર્થ :

વાચ્ય ઉપાધિ માયા.

ઈશ્વરના ત્રણ દેહ	વિરાટ	હિરણ્યગર્ભ	અવ્યાકૃત
ત્રણ અભિમાની	વૈશ્વાનર	સૂત્રાત્મા	ઈશ્વર
ત્રણ અવસ્થા	ઉત્પત્તિ	સ્થિતિ	પ્રલય

ઉપર મુજબ નવ તત્ત્વ અને તે બધાનું કારણ (૧૦) માયા તથા તેનું અધિષ્ઠાન (૧૧) પરબ્રહ્મ, એ અગિયાર મળી ઇશ્વર શબ્દનો વાચ્યાર્થ થાય છે.

માયા અને માયાનાં નવ કાર્યનો બાધ કરતાં, એક, અવિકારી, પૂર્ણાનંદ, સર્વાત્મા પરબ્રહ્મ રહે તે લક્ષ્યાર્થ જાણો.

તત્ત્વદ ઇશ્વરનો વાચ્યાર્થ :

અવ્યાકૃત, હિરણ્યગરભ, અરુ વૈરાટ પ્રમાણ; ૧
ત્રીન દેહ ઇશિકે કહે, જો હૈ વેદ પ્રમાણ. ૧
ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અરુ ત્રીસર પ્રલય જાન; ૨
ત્રીન અવસ્થા ઇશિકી, જાનો પરમ સુજાન. ૨
વૈશ્વાનર સૂતરાતમા, અરુ ઇશ્વર પિછાન; ૩
ત્રીન અભિમાની ઇશિકા, જાનો શાસ્ત્ર પ્રમાન. ૩
ત્રીન અવસ્થા, દેહ ત્રીન, અરુ અભિમાની જાન; ૪
ઇમ નવગિનો ઇશિકે માયા ઉપાધિવાન. ૪
એ સબકા અધિષ્ઠાન જો, ચેતન બ્રહ્મ પિછાન; ૫
ઇન એકાદશ તત્ત્વ હૈ, તત્ત્વદ વાચ્ય સુજાન. ૫

જીવના સ્વરૂપનું વાચ્યાર્થ:

વાચ્ય ઉપાધિ અવિદ્યા.

જીવના ત્રણ દેહ	સ્થૂલ	સૂક્ષ્મ	કારણ
ત્રણ અભિમાની	વિશ્વ	તૈજસ	પ્રાણ
ત્રણ અવસ્થા	જાગ્રત	સ્વપ્ન	સુષુપ્તિ

ઉપર મુજબ નવકાર્યો, તે બધાનું કારણ (૧૦) અવિદ્યા અને તેનું અધિષ્ઠાન (૧૧) કૂટસ્થ ચૈતન્ય એ અગીઆર મળી જીવ શબ્દનો વાચ્યાર્થ થાય છે.

અવિદ્યા અને અવિદ્યાનાં નવકાર્યોનો બાધ કરતાં એક, કૂટસ્થ, સાક્ષી, અસંગ અને સમ્યક્દાનંદ સ્વરૂપ રહે તેને જીવ શબ્દનો લક્ષ્યાર્થ જાણો.

ત્વમ્ પદ જીવનો વાચ્યાર્થ:

જાત્રત, સ્વપન, સુષુપતિ, ત્રીણ અવસ્થા જાન સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અરુ કારણ, ત્રીણો દેહ પ્રમાણ. ૧
વિશ્વ, તૈજસ, પ્રાણ, ઇન્દ્રિય, ત્રીણ અભિમાની જાન;
ઇન્દ્રિય નવ ગિણો જીવકે, હેતુ અવિદ્યા માન. ૨
એ સખકા અધિષ્ઠાન જો, અચલ, કૂટસ્થ, મનાય
ઇન્દ્રિય એકાદશ તત્ત્વ જો, ત્વમ્ પદ વાચ્ય ગનાય. ૩

તત્ ત્વમ્ વાચ્યાર્થ શોધન

કહે તત્ત્વ “જીવ” “ઇશ”કે, હિરદે કરો વિચાર;
દશહુ વિરોધિ ત્યાગકે, લક્ષ્ય ભાગ જો સાર. ૧
“જીવ” લક્ષ્ય “કૂટસ્થ” હૈ, “ઇશ”કે પ્રજ્ઞાહિ જાન;
સો દોનો તો એક હૈ, જાનો સકલ સુજાન. ૨

૩૧. શિષ્ય: આવા વિચારનો અધિકારી કોણ?

ગુરુ : ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ આ વિચારનો અધિકારી છે. અને તે અધિકારી ગુરુજીએ કૃપા કરી ઉપદેશોલી વેદાંતની પ્રક્રિયાનો રૂઢી પ્રકારે વિચાર કરી “હું પ્રજ્ઞ જ છું” એવો અપરોક્ષ અનુભવ કરે.

ઉત્તમ જિજ્ઞાસુનું લક્ષણ.

(૧) ચાર સાધન સંપન્ન હોય; (૨) પ્રત્યક્ષ ગુરુ તથા વેદાંત શાસ્ત્રના વચનોમાં દૃઢ શ્રદ્ધા વાળો હોય; (૩) અધોગતિનું કારણ જે કુતર્ક તે કદિ ન કરે એવો, તથા (૪) પોતાના સ્વરૂપને જાણવાની તીવ્ર ઇચ્છાવાળો હોય તે ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ કહેવાય.

અથવા

મલ વિષેપ જાકે નહિં, કિંતુ એક અજ્ઞાન ।

ઠૈ ચવ સાધન સહિત નર, સો અધિકૃત મતિમાન ॥

અર્થ : જેના અંતઃકરણમાં મળ તથા વિક્ષેપ દોષ નથી; પરંતુ સ્વરૂપ સંબંધી અજ્ઞાન છે; (જેને લીધે અધ્યાત્મ, અધિભૂત અને અધિદૈવ એવા ત્રણ તાપથી દુઃખી થાય છે.) તથા જે વિવેકાદિક ચાર સાધન યુક્ત હોય તે બુદ્ધિમાન પુરુષને ઉત્તમ અધિકારી જાણવો.

અંતઃકરણના ત્રણ દોષ.

(૧) મળ. (૨) વિક્ષેપ. (૩) આવરણ.

(૧) મળ: કામ, ક્રોધ, લોભ વિગેરેના હેતુરૂપ પાપ તે મળ.

(૨) વિક્ષેપ: મનની ચંચળતા તે વિક્ષેપ.

(૩) આવરણ: વસ્તુનું ભાન ન થવા રૂપ અજ્ઞાન તે આવરણ.

આ ત્રણ દોષ દૂર કરવાના ઉપાય.

(૧) શાસ્ત્રમાં કહેલાં નિષ્કામ કર્મો કરવાથી અંતઃ-કરણનો મળ દોષ દૂર થાય છે; માટે જ્યાં સુધી અશુભ વાસનાઓ જણાય ત્યાં સુધી નિષ્કામ શુભ કર્મ કર્યા કરવાં.

(૨) શાસ્ત્રમાં કહેલી ઉપાસના કરવાથી વિક્ષેપ દોષ દૂર થઈ મન સ્થિર થાય છે.

(૩) જ્ઞાનથી આવરણ દોષ દૂર થાય છે.

ચાર સાધન.

(૧) વિવેક; (૨) વૈરાગ્ય; (૩) શમાદિ છ સંપત્તિ; અને (૪) મુમુક્ષુતા, એ ચાર સાધનો છે.

(૧) વિવેક: આત્મા નિત્ય છે તેથી લિન્ન સર્વ અનિત્ય છે એવો જે નિશ્ચય તે વિવેક.

(આવો વિવેક પડિતો જેઓ શાસ્ત્રાભ્યાસ કરે છે તેઓને પણ થાય છે. પરંતુ નિષ્કામ કર્મ તથા ઉપાસના વડે શુદ્ધ અને એકાગ્ર નહિં થએલા અંતઃકરણમાં એ વિવેક ઉપજે છે; તેથી ખારવાળી ભૂમિમાં વાવેલા છોડની પેઠે તે સૂકાઈ જાય છે. અને તેથી તેને વૈરાગ્ય આદિ ફળ લાગતાં નથી.)

(૨) વૈરાગ્ય: આ લોક તથા પરલોકના ભોગોની ઇચ્છાનો ત્યાગ.

(૩) શમાદિક છ સાધનો.

શમ, દમ, શ્રદ્ધા, સમાધાન, ઉપરામ, તિતિક્ષા.

શમ: શબ્દાદિ બાહ્ય વિષયોથી મનને રોકવું તે.

દમ: વિષયોથી ઇન્દ્રિયોને રોકવી તે.

શ્રદ્ધા: ગુરુ અને વેદનાં વચનો સત્ય જ છે એવો વિશ્વાસ તે.

સમાધાન: (સત્ લક્ષ્ય સાધવામાં) ચિત્તની એકાગ્રતા તે.

ઉપરામ: એને ઉપરતિ પણ કહે છે. એક વખત ત્યાગ કર્યા પછી, પ્રાપ્ત થએલા તે તે વિષયોની ઇચ્છા ન કરવી તેને ઉપરતિ કહે છે.

તિતિક્ષા: ટાઢ, તાપ આદિ બેડકાંને સહન કરવાનો જે સ્વભાવ તે.

અધ્યાત્માદિ દુઃખ.

(૧) અધ્યાત્મદુઃખ:—આત્માનો આશ્રય કરીને રહેવા વાળાં સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ શરીર તેને અધ્યાત્મ કહે છે. તે શરીરના સંબંધથી ઉત્પન્ન થતાં જે દુઃખ તે અધ્યાત્મ-દુઃખ કહેવાય.

આ દુઃખ (તાપ)ના બે પ્રકાર

(અ) આધિ : માનસિક ચિંતાથી થતાં દુઃખ. (સૂક્ષ્મ શરીરમાં)

(જ) વ્યાધિ : તાવ આદિ રોગથી થતાં દુઃખ. (સ્થૂલ શરીરમાં)

(૨) અધિભૂતદુઃખ : પોતાના શરીરથી ભિન્ન પણ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી બાણી શકાય તેવાં કારણથી થતાં દુઃખ. જેવાં કે ચોર, વ્યાધિ, સ્ત્રી, પુત્રાદિકથી થતાં દુઃખ.

(૩) અધિદૈવદુઃખ : પોતાના શરીરથી ભિન્ન, પણ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોથી ન બેઈ શકાય તેવાં કારણોથી થતાં

હુઃખ, જેવાં કે દૈવકોપ, અતિવૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ, ભૂકંપ આદિ-
કથી થતાં હુઃખ.

૩૨. શિષ્ય : આવો ઉત્તમ જિજ્ઞાસુ શું કરે ?

ગુરુ : આવા વિવેકને પ્રાપ્ત થએલો બુદ્ધિમાન
શિષ્ય, સદ્ગુરુને શરણે જઈ, તેમના ચરણ કમળમાં
સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરી બે હાથ જોડી વિનય પૂર્વક
પ્રશ્ન પૂછે:—

(હે ગુરુદેવ, ખંધ શું ? મોક્ષ શું ? જીવ કેને
કહીએ ? ઈશ્વરનું શું સ્વરૂપ ? આત્મા અને પરમા-
ત્માનું સ્વરૂપ શું ? તે બન્નેની એકતા કેમ કરીને
સમજાય ? વિગેરે.) તથા તે પ્રશ્નોના વેદ સંમત
ખુલાસા જે ગુરુજીએ કૃપા કરિ આપ્યા હોય તેનું
વારંવાર મનન કરી, “હું બ્રહ્મ જ છું ” એવો અપ-
રોક્ષ અનુભવ કરે.

સાષ્ટાંગ=સ+અષ્ટ+અંગ=આઠ અંગ સહિત. તે
આઠ અંગ.

ઊરસા શિરસા દૃષ્ટયા, મનસા, વચસા, તથા ।

પદ્મ્યાં, કરામ્યાં, જાનુમ્યાં, પ્રણામોઽષ્ટાઙ્ગ ઉચ્યતે ॥

છાતી, માથું, દૃષ્ટિ, મન, વચન, બે પગ, બે હાથ
તથા બે ઢીંચણ; તે આઠ અંગથી કરાતા પ્રણામને
સાષ્ટાંગ પ્રણામ કહે છે.

સદ્ગુરુનું સ્વરૂપ.

વેદ અર્થકું ભલે પિછાનૈ,

આતમ બ્રહ્મરૂપ ફક જાનૈ ।

ભેદ પંચકી બુદ્ધિ નસાવૈ,

અદ્વય અમલ બ્રહ્મ દરસાવૈ ।

ભવ મિથ્યા મૃગતૃષ્ણા નમાના,

અનુલવ્વેમ ભાસ્વત નહિ આના ।

સો ગુરુ દે અદ્ભુત ઉપદેશ,

છેદક શિશ્વા ન લુચ્ચિત કૈશા ॥ વિન્સા

અર્થ : વેદના વાચ્ય તથા લક્ષ્ય અર્થને સારી રીતે જાણતા હોય, જીવનું લક્ષ્ય સ્વરૂપ આત્મા, અને પ્રભુ એ બન્ને એકરૂપ જ છે એવો જેમનો નિશ્ચય છે; શિષ્યની બુદ્ધિમાં ધર કરી રહેલા પાંચ પ્રકારના ભેદનો નાશ કરે; અદ્વય (એક) તથા અવિદ્યાદિ દ્વેષ રહિત જે પ્રભુ તેનું દર્શન કરાવે;

નામ રૂપાત્મક સર્વ સંસાર મૃગતૃષ્ણાના જળની પેઠે મિથ્યા છે એવો વારંવાર ઉપદેશ, યુક્તિ સહિત, શ્રવણ કરાવે; શિષ્યને સંસારાત્મક બુદ્ધિ થાય એવો લગાર પણ ઉપદેશ ન કરે; આવા લક્ષણ-

વાળા સદ્ગુરુ આત્મા તથા બ્રહ્મની એકતાના વિષયમાં અદ્ભુત ઉપદેશ આપે.

પાંચ પ્રકારના ભેદ.

૧. જીવ ઇશનો ભેદ: કલ્પિત છે. (અવિદ્યા અને માયાની ઉપાધિથી પ્રતીત થતો હોવાથી). ઘટાકાશ અને મહાકાશના ભેદની પેઠે.

૨. જીવોનો પરસ્પર ભેદ: કલ્પિત છે. (સાભાસ અંતઃકરણ રૂપ ઉપાધિથી પ્રતીત થતો હોવાથી). અનેક ઘટાકાશના ભેદની પેઠે.

૩. જીવ જડનો ભેદ: કલ્પિત છે. (સાભાસ અંતઃકરણ અને નિરાભાસ નામ રૂપમય ઉપાધિને લીધે પ્રતીત થતો હોવાથી.) સ્વપ્નના અનેક ચર અચર પદાર્થોની પેઠે.

૪. ઈશ જડનો ભેદ: કલ્પિત છે. (સાભાસમાયા અને નામ રૂપમય ઉપાધિથી પ્રતીત થતો હોવાથી.) સાક્ષી અને સ્વપ્ન પ્રપંચના ભેદની પેઠે.

૫. જડ જડનો ભેદ: કલ્પિત છે. (નામ રૂપમય ઉપાધિથી પ્રતીત થતો હોવાથી.) રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પ દંડાદિકના ભેદની પેઠે.

આ પાંચ પ્રકારનાં અનુમાન પંચભેદના ખંડનમાં યુક્તિયો છે.

ॐ તત્સત્

શ્રી વેદાન્ત માર્ગદર્શિનીમાં પહેલો વિભાગ સમાપ્ત.

ૐ

વિશ્રામ ૨ જો

પ્રપંચ વિષે ભાગ ૨ બે.

(પ્રપંચનો આરોપ તથા અપવાદ.)

૧ શિષ્ય : શુદ્ધબ્રહ્મમાં પ્રપંચનો આરોપ કેવી રીતે થયો છે ?

ગુરુ : અનાદિ શુદ્ધ બ્રહ્મમાં અનાદિ કલ્પિત પ્રકૃતિ છે. તે પ્રકૃતિનો બ્રહ્મની સાથે અનાદિ કલ્પિત તાદાત્મ્ય સંબંધ છે. આ સંબંધ એટલે કલ્પિત ભેદ, વાસ્તવિક અભેદરૂપ છે.

પ્રપંચ : પહેલા વિશ્રામમાં ૨૭ મો પ્રશ્ન વાંચો.

આરોપ : બ્રહ્મરૂપ વસ્તુમાં અજ્ઞાન અને તેના કાર્યરૂપ અવસ્તુનું કથન. એને અધ્યારોપ પણ કહે છે.

વેદાંત મત પ્રમાણે અનાદિ વસ્તુઓ.

બ્રહ્મ માયા સંબંધ રૂ જીવ ईશ ભેદ તિન ।

षट् ये अनादि तामें ब्रह्मानंत मानिये ॥

(૧) શુદ્ધ બ્રહ્મ, (૨) પ્રકૃતિ, (૩) તે બેનો સંબંધ, (૪) જીવ (૫) ઈશ્વર અને (૬) તે અનાદિ વસ્તુઓનો પરસ્પર ભેદ. આ છ વેદાંતમાં અનાદિ કહ્યાં છે. વળી આ પ્રપંચ પણ પ્રવાહરૂપે અનાદિ માન્યો છે.

બ્રહ્મ અનાદિ અનંત છે; જ્યારે બાકીનાં પાંચ અનાદિ સાંત છે. (સ+અંત=અંતવાળાં)

અનાદિ=જે વસ્તુ ઉત્પત્તિ રહિત હોય તે સ્વરૂપથી અનાદિ કહેવાય. (અન+આદિ=ઉત્પત્તિ રહિત.)

કેદિપત=જેની હયાતિ નથી છતાં સસલાના શીંગડાની તથા મૃગજળની પેઠે ભ્રાન્તિથી દેખાય (પ્રતીત થાય) તે.

અનાદિ

૧. પ્રજ્ઞ અનાદિ છે : કારણકે તે પ્રજ્ઞ અવિદ્યાનું અધિષ્ઠાન છે. તેથી તે પ્રજ્ઞની ઉત્પત્તિ અવિદ્યા (મૂળ પ્રકૃતિ) થી સંભવે નહિ. વળી પ્રકૃતિ, શુદ્ધ પ્રજ્ઞ અને પ્રકૃતિનો સંબંધ; ઇશ્વર તથા જીવ આદિકની સિદ્ધિ તેા પ્રજ્ઞ વિના બની શકતી નથી. માટે પ્રજ્ઞ અનાદિ છે.

૨. અવિદ્યા અનાદિ છે : કારણકે પ્રજ્ઞ નિર્વિકાર છે. તેવા પ્રજ્ઞથી અવિદ્યાની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ. અને જીવ, ઇશ્વર આદિકની સિદ્ધિ અવિદ્યા (મૂળ પ્રકૃતિ) ની સિદ્ધિને આધીન છે. તેથી તેમનાથી અવિદ્યાની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ. માટે અવિદ્યા અનાદિ છે.

૩-૪. જીવ, ઇશ્વર અનાદિ છે : કારણકે કેવળ પ્રજ્ઞથી, અથવા કેવળ માયાથી અથવા પરસ્પરથી (ઇશ્વરથી જીવની અને જીવથી ઇશ્વરની) અથવા પોતાની મેળે (સ્વસિદ્ધિને આધીન) ઇશ્વર તથા જીવની ઉત્પત્તિ સંભવી શકતી નથી, અને અવિદ્યા તથા ચેતનના સંબંધની સિદ્ધિથી જ ઇશ્વર તથા જીવની સિદ્ધિ છે. તે સંબંધ પોતે પણ અનાદિ છે. તેથી તેનાથી પણ ઇશ્વર તથા જીવની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ. માટે ઇશ્વર તથા જીવ અનાદિ છે.

૫. અવિદ્યા અને ચેતનનો સંબંધ પણ અનાદિ છે. કારણકે પ્રજ્ઞા અને અવિદ્યા અનાદિ છે. તેથી તે બન્નેનો તાદાત્મ્ય સંબંધ પણ અનાદિ છે. ઇશ્વર આદિ ત્રણની સિદ્ધિ તો સંબંધની સિદ્ધિને આધીન છે. માટે તેમનાથી આ સંબંધની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ. માટે અવિદ્યા અને ચેતનનો સંબંધ અનાદિ છે.

૬. પાંચે વસ્તુઓનો પરસ્પર ભેદ પણ અનાદિ છે. કારણકે તેઓ પોતાથી પોતાની ઉત્પત્તિ માને તો આત્માશ્રય દોષની પ્રાપ્તિ થાય. એથી એ પાંચ વસ્તુઓની પોતાથી ઉત્પત્તિ બને નહિ. તેમની ઉત્પત્તિ ન હોવાથી તેમનો પરસ્પર ભેદ છે તેની પણ ઉત્પત્તિ બની શકતી નથી.

આ પ્રમાણે આ છ વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ નથી તેથી તેમને સ્વરૂપથી અનાદિ કહી.

માયા, અવિદ્યા, તથા તમઃપ્રધાન પ્રકૃતિ :

પ્રકૃતિ, (૧) માયા, (૨) અવિદ્યા તથા (૩) તમઃપ્રધાન પ્રકૃતિ એમ ત્રણ પ્રકારની થાય છે.

માયા: શુદ્ધ સત્ત્વ ગુણયુક્ત પ્રકૃતિ તે માયા.

અવિદ્યા: મલિન સત્ત્વગુણયુક્ત પ્રકૃતિ તે અવિદ્યા. અને તમોગુણ જેમાં મુખ્ય છે એવી જે પ્રકૃતિ તે તમઃપ્રધાન પ્રકૃતિ.

જે સત્ત્વગુણ રજોગુણ તથા તમોગુણથી ડખાય નહિ પરંતુ જે પોતે રજ, તમને ડખાવે તેવો સત્ત્વગુણ તેશુદ્ધ સત્ત્વગુણ કહેવાય.

જેમ બ્રાહ્મણ રાજા હોય તે બ્રહ્મત્વ અને રાજ્ય અધિકારવાળો હોવાથી તેના મંત્રીઓ શૂદ્ર તથા ક્ષત્રિય વર્ણના હોય તો તે રાજા તેમનાથી ઉપાય નહિં પરંતુ પોતે મંત્રીઓને ઉપાવે.

જે સત્ત્વગુણ, રજોગુણ તથા તમોગુણને ઉપાર્વ શકે નહિં પરંતુ પોતે તે બંનેથી ઉપાય તે મલિન સત્ત્વગુણ કહેવાય.

જેમ શૂદ્ર વર્ણના જે રાજકુમારો હોય અને મંત્રી બ્રાહ્મણ હોય. રાજસત્તાથી તે શૂદ્રકુમારો બ્રાહ્મણ મંત્રી ઉપાવે.

ઈશ્વર તથા જીવ.

માયામેં આભાસ અધિષ્ઠાન અરુ માયા મિલ ।

ईश सरवज्ञ जगहेतु पहिचानिये ॥ वि० सा०

અર્થ : માયામાં બ્રહ્મત્વ પ્રતિબિંબ, અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ તથા માયા તે ત્રણે મળી જગત્ કર્તા, સર્વજ્ઞ ઈશ્વર કહેવાય છે.

અહિં માયા શબ્દથી માયા તથા તમઃપ્રધાન પ્રકૃતિ (જે ઈશ્વરની ઉપાધિ છે) તે બંને સમજવાં. તેમાં (૧) માયા ઉપાધિ વડે, ઈશ્વર (કુંભારની પેઠે) જગતનું નિમિત્ત કારણ છે; અને (૨) તમઃપ્રધાન પ્રકૃતિની ઉપાધિથી, ઈશ્વર (મૃત્તિકાની પેઠે) જગતનું ઉપાદાન કારણ છે.

આવી ઉપાધિને લીધે ઈશ્વર જગતનું અભિન્ન
નિમિત્તોપાદાન કારણ કહેવાય છે:

**મલિન સત્વ અજ્ઞાનમેં જો ચેતન આભાસ ।
અધિષ્ઠાનયુત જીવ સો, કરત કર્મફલ આસ ॥
વિ૦ સા૦ ॥**

અર્થ : મલિન સત્વ પ્રધાન અવિદ્યામાં ચેત-
નનું પ્રતિબિંબ, અધિષ્ઠાન કૂટસ્થ તથા અવિદ્યા એ
ત્રણે મળી અલ્પજ્ઞ જીવ કહેવાય છે. તે કર્મના ફળની
આશામાં બંધાય છે. તેથી તે ભોક્તા છે.

પંચ તત્વને વશ થઈ, કામાદિકમાં પ્રીત,
દેહ, ઇન્દ્રિય સુખને ચહે, એ જીવપણાની રીત.
સુત, વિત, દારા, ધામમાં, કરે પ્રેમ ભરપૂર;
જીવપણું તે જાણિયે, સદ્ગુરુ પદથી દૂર.

ઈશ્વર અને જીવનો તફાવત.

ઈશ્વર અને જીવ બન્ને અનાદિ કલ્પિત છે.
તેમાં ઈશ્વરની ઉપાધિ માયા, એક છે અને આપેક્ષિક
વ્યાપક છે. તેથી ઈશ્વર પણ એક છે અને વ્યાપક છે.

જીવની ઉપાધિ અવિદ્યા જુદી જુદી છે અને
પરિચ્છિન્ન છે. તેથી જીવ પણ જુદા જુદા અને પરિ-
ચ્છિન્ન (અલ્પ) છે.

આપેક્ષિક વ્યાપકતા.

એક વસ્તુ ખીણ વસ્તુની સરખામણીમાં બહુ મોટી લાગે; પણ તેની તેજ વસ્તુ ત્રીણ વસ્તુની સરખામણીમાં નાની (પરિચ્છિન્ન) લાગે તો તે પહેલી વસ્તુને આપેક્ષિક વ્યાપક કહીએ.

જેમ આપણી પાસે ત્રણ વસ્તુઓ છે. એક આની, એક રૂપિયો અને એક ગિની, અહિં રૂપિયો, એક આનીની સરખામણીમાં બહુ મોટો છે. તેથી તેને તે બેની સરખામણીમાં વ્યાપક (મોટો) કહીએ. પરંતુ ગિનીની સરખામણીમાં તે બહુ નાનો છે માટે રૂપિયાની આપેક્ષિક વ્યાપકતા કહેવાય.

દૃષ્ટાંત. ૨. પૃથ્વી કરતાં જળ દસગણું વધારે હોવાથી પૃથ્વી પરિચ્છિન્ન અને જળ વ્યાપક કહેવાય. પણ જળ, તેજનું કાર્ય હોવાથી અને જળ કરતાં તેજ દસગણું મોટું હોવાથી તેજની સરખામણીમાં તે વ્યાપક કહેવાય અને જળ પરિચ્છિન્ન કહેવાય, અહિં પૃથ્વી, જળ અને તેજની સરખામણી છે તેમાં જળની આપેક્ષિક વ્યાપકતા કહેવાય.

તેજ પ્રમાણે પૃથ્વી આદિકની અપેક્ષાએ માયા વ્યાપક કહીએ. કારણ કે માયાનો વિસ્તાર અધિક પ્રદેશમાં થયેલો છે. પરંતુ બ્રહ્માની સરખામણીમાં માયા પરિચ્છિન્ન છે માટે માયા આપેક્ષિક વ્યાપક કહી.

एव तथा ईश्वरनो भेद अनादि कल्पित ए.
सदेव सौम्य इदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयम् ।

છાં. ઉપ. ૬।૨।૧

અર્થ : સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે, હે પ્રિયદર્શન, સન્નતીય, વિન્નતીય અને સ્વગત ભેદ રહિત એક સત્ જ હતું.

જીવની ઉપાધિ અવિદ્યા, જીવોનાં કર્મો સહિત, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે માયામાં લીન થઈને રહે છે. તે માયા, સુપુષ્ટિ વિષે અવિદ્યાની પેઠે પ્રહ્લથી જુદી ભાસતી નથી. માટે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પહેલાં એક જ સચ્ચિદાનંદ પ્રહ્લ હતું.

जीवनके पूर्व सृष्टि कर्म अनुसार ईस ।

इच्छा होय जीव भोग जग उपजाईये ॥ वि० सा०

તે પ્રહ્લને સૃષ્ટિના આરંભમાં, જીવોનાં પરિપકવ થએલાં કર્મોરૂપ નિમિત્તથી જીવોના ભોગ માટે ઈકોઢહંબહુ સ્વામ્ હું એક છું તે બહુરૂપે થાઉં એવી ઈચ્છા થઈ.

તે ઈચ્છા થતાં પ્રહ્લની માયામાં ક્ષોભ થયો: પછી
नभ वायु तेज जल भूमि भूत रचै तहां ।

शब्द स्पर्श रूप रस गंध गुन गाईये ॥ वि० सा०

આકાશ વાયુ તેજ જળ પૃથ્વી એ પાંચ ભૂત તથા શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ તેમના ગુણ બનાવ્યા.

એ ભૂતોનું પંચીકૃત થયું નહોતું ત્યાં સુધી અપંચીકૃત હતાં. તેમાંથી સમષ્ટિ વ્યષ્ટિ રૂપ સૂક્ષ્મ-સૃષ્ટિ પ્રથમ થઈ. પછી ઇશ્વરની દૃષ્ટિથી તેનું પંચી-કરણ થયું અને તેમાંથી સમષ્ટિ વ્યષ્ટિરૂપ સ્થૂળ સૃષ્ટિ થઈ.

તેમાં સમષ્ટિ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ પ્રપંચનો અભિમાની ઇશ્વર છે. અને વ્યષ્ટિ સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ પ્રપંચનો અભિમાની જીવ છે.

તે ઇશ્વર અને જીવમાં ઇશ્વર, (૧) સર્વજ્ઞ હોવાથી તથા (૨) માયા તેને આધીન હોવાથી, નિત્ય મુક્ત છે. અને જીવ, (૧) અલ્પજ્ઞ હોવાથી તથા (૨) અવિદ્યાને વશ હોવાથી બદ્ધ છે.

શુદ્ધ બ્રહ્મમાં પ્રપંચનો આરોપ આ પ્રમાણે થયો છે.

૨. શિષ્ય : શુદ્ધ બ્રહ્મમાં આ આરોપ સત્ય છે કે મિથ્યા ?

ગુરુ : છીપોલીમાં રૂપ, કાગળ અથવા અખર-ખની પેઠે, અને ઠુણકામાં ચોર તથા મરૂભૂમિમાં જળના દર્શનની પેઠે આ આરોપ મિથ્યા છે.

૩. શિષ્ય : એ આરોપ શાથી થયો ?

ગુરુ : આરોપનું કારણ અજ્ઞાન છે.

૪. શિષ્ય : આ આરોપ શા માટે થયો હશે અને ક્યારે થયો હશે ? એ વિચારનું કંઈ પ્રયોજન છે ?

ગુરુ : ના, જેમ કોઈ ધરની ભીંત ઉપર રાત્રિ-માં કોઈએ કંઈ વિચિત્ર ચિત્ર દોર્યું. હવે તે ધરનો વિવેકી માલિક એ ચિત્ર ક્યારે દોર્યું ? કોણે દોર્યું ? શા માટે દોર્યું ? એવા વિચારમાં આયુષ્ય ગુમાવતો નથી. પણ તેને કેવી રીતે ત્યાંથી સાફ કરવું તેનો જ વિચાર કરે છે.

તેમ આ પ્રપંચનો આરોપ શા માટે થયો ? ક્યારે થયો ? કોણે કર્યો ? એવા વિચારનું કંઈ પ્રયોજન નથી. પણ તેની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય તેનો જ ઉપાય વિવેકીએ શોધવો જોઈએ.

૫. શિષ્ય : ભલે. તો એ આરોપની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય ?

ગુરુ : (૧) પ્રહ્લજ્ઞાનથી માયા અને અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થાય છે.

(૨) તેનાથી કાર્યસહિત પ્રકૃતિની નિવૃત્તિ થાય છે.

(૩) પ્રકૃતિની નિવૃત્તિથી પ્રકૃતિ અને પ્રહ્લના સંબંધની નિવૃત્તિ થાય છે;

(૪) તે સંબંધની નિવૃત્તિથી જીવભાવ તથા

ધશ્વિર ભાવની નિવૃત્તિ થાય છે.

(૫) તે ભાવ નિવૃત્ત થતાં જીવ તથા ધશ્વિરના ભેદની નિવૃત્તિ થાય છે. અને

(૬) તે ભેદ દૂર થતાં બંધની નિવૃત્તિ થવાથી મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે.

આ પ્રમાણે બ્રહ્મજ્ઞાન થવાથી એકજ વખતે સર્વ આરોપની નિવૃત્તિ થાય છે. આ નિવૃત્તિનો અર્થ અપવાદ.

અપવાદ : એક ગરીબ માણસ બજારમાં ફરતાં કોઈ ચોકસીની દુકાન આગળ થઈને જતો હતો, ત્યાં તેણે એક ચાંદીનો કટકો દુકાનના પગથીયા નીચે પડેલો જોયો. બજારમાં અવર જવર હતી તથા દુકાનદાર પણ ત્યાં બેઠેલો હતો તેથી પેલાં ગરીબ માણસે વિચાર કર્યો કે સંધ્યાકાળને થોડીક વાર છે, ચોકસી દુકાન બંધ કરી ઘેર જશે અને માણસનો અવર જવર ઓછો થઈ જશે એટલે તે ચાંદીનો કટકો હું લઈને ઘેર જઈશ. આવો વિચાર કરી તે સામી દુકાનને ઓટલે બેસી રહ્યો. સંધ્યાકાળે દુકાન બંધ થતાં અને માલિક ઘેર જતાં પેલા માણસે પેલો ચાંદીનો કટકો ઉપાડ્યો. હાથમાં આવતાં જ તેને લાગ્યું કે હું તો છેતરાયો. એ ચાંદી નહોતી પણ છીપોલી હતી.

છીપોલીમાં ભ્રાન્તિથી ચાંદી કદપી, ચાંદીનો આરોપ કર્યો. પણ છીપોલીના વિશેષ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતાં તે ચાંદી નથી પણ છીપોલી છે એવો નિશ્ચય

થયો. અહિં “ ચાંદી નથી, ” એ પ્રમાણે કલ્પિત ચાંદીની અને તે ચાંદીના જ્ઞાનની નિવૃત્તિ તેને ચાંદીનો “અપવાદ” કહીએ.

તેમ પ્રપંચ અને તેના જ્ઞાનનો બાધ (નિવૃત્તિ) કરવાથી અધિષ્ઠાનરૂપ શુદ્ધ વસ્તુ (બ્રહ્મ)નું જે બાકી રહેવું તે અપવાદ કહેવાય.

૬. શિષ્ય : આ બ્રહ્મજ્ઞાન જે સર્વ આરોપની નિવૃત્તિ કરે છે તે શાનાથી થાય ?

ગુરુ : આ બ્રહ્મજ્ઞાન જે પ્રકારના વિચારથી થાય છે તે વિચાર હવે કહું છું તે તું એક ચિત્તે શ્રવણ કર.

ૐ તત્સત્

શ્રી વેદાન્ત માર્ગદર્શિનીમાં બીજો વિશ્રામ સમાપ્ત.

જીવનના બે કરારો :

પરમાત્મા : જા ભાઈ, જહું હોય તો જા, પણ
યાદ રાખજે કે (૧) હંમેશ ત્યાં રહેવાનું
નહિં; અને (૨) ત્યાંથી આવે ત્યારે સાથે
કંઈજ લાવવાનું નહિં.

જીવ : બહુ સારું જી, બહુ છું.

આ કરાર યાદ છે ??

ૐ

વિશ્રામ ૩ જો.

“ હું કોણ છું ? ” એ વિષે ભાગ ૧ લો.

તું સ્થૂળ દેહનો દ્રષ્ટા છે.

૧. શિષ્ય : કૃપાળો, દેહ કેટલા છે ?

ગુરુ : (૧) સ્થૂળ, (૨) સૂક્ષ્મ, અને (૩) કારણ એમ ત્રણ દેહ છે.

૨. શિષ્ય : સ્થૂળ દેહ એ શું છે ?

ગુરુ : પંચીકૃત પંચ મહાભૂતનાં પચીસ તત્વનો સ્થૂળ દેહ છે.

૩ શિષ્ય : એ પંચ મહાભૂત કયાં કયાં છે ?

ગુરુ : આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ, પૃથ્વી.

હાલનું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર આશરે ૮૦ પ્રધાનતત્વ માને છે. પણ જેમ જેમ આ શાસ્ત્ર પ્રગતિ પામશે તેમ તેમ તેને સ્પષ્ટ થશે કે પાંચ મૂળ તત્વ જ મુખ્ય છે. તેથી વધારે નહિં.

૪. શિષ્ય : પંચ મહાભૂતનાં પચીસ તત્વ કયાં કયાં છે ?

ગુરુ : આકાશાદિ દરેક ભૂતનાં પાંચ તત્વ છે. એ બધાં મળીને પચીસ તત્વ (પદાર્થ) બને છે.

(૧) આકાશનાં પાંચ તત્વો : કામ, ક્રોધ, શોક, મોહ, ભય.

કોઈપણ લોગની ઈચ્છા તે કામ.

અહંતા મમતારૂપ બુદ્ધિ તે મોહ.

(૨) વાયુનાં પાંચ તત્ત્વો : ચલન, વલન, ધાવન, પ્રસારણ અને આકુચન.

(૩) તેજનાં પાંચ તત્ત્વો : ક્ષુધા, તૃષ્ણા, આલસ્ય, નિદ્રા, કાન્તિ.

(૪) જળનાં પાંચ તત્ત્વો : શુક્ર (વીર્ય); શોષિત (લોહી); લાલા (લાળ); મૂત્ર અને સ્વેદ (પરસેવો).

(૫) પૃથ્વીનાં પાંચ તત્ત્વો : અસ્થિ, માંસ, નાડી, ત્વચા, રોમ.

ખંધાં મળી પચીસ તત્ત્વોનાં નામ કહ્યાં.

સૃષ્ટિના આરંભમાં આ પાંચે ભૂત સૂક્ષ્મરૂપે (અપચીકૃત) હતાં. તેમનો જીવોના સુખભોગ માટે ઈશ્વર ઈચ્છાથી પરસ્પર મેળાપ થયો અને સ્થૂળ સૃષ્ટિ બની, તેને પચીકરણ થયું એમ કહેવાય છે.

પ. શિષ્ય : પચીકૃત પંચ મહાભૂત કોને કહીએ?

ગુરુ : જે ભૂતોનું પચીકરણ થયું છે તેમને પચીકૃત પંચ મહાભૂત કહીએ.

૬. શિષ્ય : પચીકરણ એટલે શું ?

ગુરુ : શાસ્ત્રમાં પચીકરણના બે પ્રકાર વર્ણવ્યા છે. (૧) એક એક ભૂતના બે બે ભાગ થયા. તેમાંથી દરેક ભૂતનો અડધો ભાગ કાયમ રાખી બાકીના

અડધા ભાગના દરેકના ચાર ચાર ભાગ કર્યા. દરેક ભૂતનો પોતાનો અડધો ભાગ જે આપણે અલગ રહેવા હીધો છે તેમાં બાકીનાં જે ભૂત રહ્યાં તેમના અડધા ભાગના જે ચાર ચાર ભાગ કર્યા છે તેમાંથી દરેકનો એક એક ભાગ લીધો અને તેને મોટા અડધા ભાગમાં મેળવ્યો. આ પ્રમાણે મેળવણી કરતાં જે એક આખો ભાગ થયો તેને 'પંચીકરણ થયું' એમ કહે છે.

કોઈ પાંચ મિત્રો ઉભાણીએ નીકળ્યા. તે સમયે દરેક પોતપોતાને ભાવતાં નારંગી, કેરી, કેળાં વિગેરે ફળો લાવ્યા. પોતાનાં નારંગી, કેરી વિગેરે ફળના દરેકે બે બે ભાગ કર્યા. અર્ધો ભાગ પોતાને માટે રાખ્યો; અને જે બાકીનો અર્ધો ભાગ રહ્યો તેના ચાર ચાર સરખા ભાગ કર્યા. દરેક મિત્રને એક એક ભાગ તેમાંથી આપ્યો.

ઉપરના પ્રકારમાં કોઈ શિષ્ય શંકા કરે છે કે દરેક ભૂતનો પોતપોતાનો અર્ધો ભાગ છે તે બીજા ભૂતોના ચાર ભાગ મળી અર્ધો ભાગ થયો તેની સાથે ભળ્યો. બીજા ભૂતોનાં ચાર ભાગથી પોતપોતાનો અર્ધો ભાગ તિરોધાન થાય છે; તેથી આકાશ આદિક દરેક ભૂતનું 'પંચીકરણ થયા પછી ભાન થવું' ન જોઈએ. પરંતુ 'પંચીકરણ થયા પછી પણ તે તે ભૂતોનું ભાન થાય છે; માટે ઉપર આપેલી પંચીકરણની રીત યોગ્ય નથી.

શિષ્યની આવી શંકા નિવારણ કરવા માટે પંચીકરણનો બીજો પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે :

(૧) એક એક ભૂતના બે બે ભાગ કર્યા. પણ તે સરખા નહિ. એક ભૂતના પાંચ ભાગ કરી એક બાજુ ચાર ભાગ રાખ્યા અને બીજી બાજુ એકજ ભાગ રાખ્યો. આ પ્રમાણે દરેક ભૂતના બે નાના મોટા ભાગ કર્યા. પછી મોટા ભાગ જેમનો તેમ રહેવા દઈ દરેકના નાના ભાગના પાંચ પાંચ સરખા ભાગ કર્યા. અને દરેક ભૂતના બાજુ ઉપર રાખેલા મોટા ભાગમાં, એક એક ભૂતના નાના પાંચ પાંચ ભાગ-માંથી એક એક ભાગ લઈ મેળવી દીધો.

૧૦૦ કુળનાં નામ	ચુનીલાલ પાસે નારંગી	મહાશંકર પાસે મોસંબી	ગંગાદત્ત પાસે દાડેમ	ધર્મદત્ત પાસે કેરી	આત્મા- નન્દણ. કેળાં
નારંગી	૮૦+૪	૪	૪	૪	૪
મોસંબી	૪	૮૦+૪	૪	૪	૪
દાડેમ	૪	૪	૮૦+૪	૪	૪
કેરી	૪	૪	૪	૮૦+૪	૪
કેળાં	૪	૪	૪	૪	૮૦+૪

પાંચ મિત્રો, દરેક સો સો ફળ લઈ ઉબાણીએ ચાલ્યા.
(નારંગી, મોસંબી, ઠાકમ, કેરી, કેળાં) :

પહેલા મિત્રે સો નારંગીના બે વિભાગ કર્યા. પહેલા વિભાગમાં ચાર અંશ (૮૦) અને બીજા વિભાગમાં એક અંશ. (૨૦) નંગ રાખ્યાં. બીજા વિભાગના પાંચ સરખા ભાગ કર્યા. દરેકમાં ચાર ચાર નારંગી રહી. આ બીજા વિભાગમાંથી ચાર નારંગીનો એક અંશ એંશી નારંગી-વાળા પહેલા વિભાગમાં મેળવી દીધો. બાકીના ચાર ચાર નારંગીના ચાર વિભાગ બીજા મિત્રોને આપ્યા તેથી પ્રથમ મિત્ર પાસે પોતાની ૮૪ નારંગી રહી.

તેજ પ્રમાણે બીજા મિત્રે પોતાની એકસો મોસં-બીના (૮૦+૨૦) ભાગ કર્યા. નાના વિભાગના પાંચ સરખા ભાગ કરી દરેકને ચાર ચાર વહેંચી આપી. આમ કરવાથી બીજા મિત્ર પાસે પોતાની ૮૪ મોસંબી રહી.

એમ દરેક મિત્ર પાસે પોતાનાં ૮૪ ફળ તથા બીજા ચાર મિત્રો પાસેથી દરેકનાં ચાર ચાર ફળ મળી કુલ એક સો ફળ થયાં.

આ બે પ્રકારના પંચીકરણનો તફાવત.

પ્રથમ પ્રકારમાં પંચીકૃત ભૂતોમાં અર્ધો ભાગ પોતાનો અને બાકીનો અર્ધો ભાગ બીજા ચાર ભૂ-તોના ભાગનો આપ્યો. પણ બીજા પ્રકારમાં પંચી-કૃત ભૂતોમાં પોતાના એકવીસ ભાગ અને બીજા ભૂતોના ચાર ચાર ભાગ મળ્યા.

૭. શિષ્ય : આકાશાદિ ભૂતોનું પંચીકરણ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવશો ?

ગુરુ : આકાશના બે ભાગ કર્યા. તેમાંથી એક ભાગ અલગ રહેવા દીધો. ખીજા ભાગના પુનઃ ચાર ભાગ કર્યા. આ ચાર ભાગને આકાશના પોતાના કોઈ ભાગ સાથે ન મેળવવા; પરંતુ તેમાંથી એક વાયુના વિભાગ સાથે મેળવવો, એક તેજના વિભાગ સાથે, એક જળના વિભાગ સાથે અને એક પૃથ્વીના વિભાગ સાથે મેળવવો.

સ્થૂળ દેહનાં પંચીકૃત પચીસ તત્ત્વોને સમજાવનારું કોષ્ટક.

પંચભૂત	આકાશનાં	વાયુનાં	તેજનાં	જળનાં	પૃથ્વીનાં
આકાશનાં	શોક; શિશિકાશ	પ્રસારણ	નિદ્રા	લાલા	રોમ
વાયુનાં	કામ; કંઠાકાશ	ધાવન	તૃષા	સ્વેદ	ત્વચા
તેજનાં	ક્રોધ; હૃદયાકાશ	વલણ	ક્ષુધા	મૂત્ર	નાડી
જળનાં	મોહ; ઉદરાકાશ	ચલન	કાન્તિ	શુક્ર	માંસ
પૃથ્વીનાં તત્ત્વો.	ભય; કટયાકાશ	આકુચન	આલસ્ય	શોષિત	અસ્થિ

દરેક તત્વના સુખ્ય ભાગ કાળા અક્ષરમાં છાપ્યા છે.

પંચીકરણની રીત પ્રમાણે છેલ્લા અસ્થિ તત્વથી આરંભી નીચેથી ઉપર વાંચતા જવું.

સમજણ:—

આકાશના પ્રથમ બે ભાગ કર્યા. તેમાંથી એક ભાગ શિરાકાશ અલગ રહેવા દીધો. બીજા ભાગના ચાર ભાગ કર્યા. તેમાંથી પ્રસારણ વાયુમાં ભળ્યો; નિદ્રા તેજમાં ભળી; લાલા જળમાં ભળી અને રોમ પૃથ્વીમાં ભળ્યો.

તેજ પ્રમાણે વાયુના બે ભાગ કર્યા. તેમાંથી એક ભાગ ધાવન રહેવા દીધો; બીજા ભાગના ચાર વિભાગમાંથી કંઠાકાશ આકાશમાં મળ્યો; તૃષા તેજમાં મળી; રુદેદ જળમાં મળ્યો, ત્વચા પૃથ્વીમાં મળી.

તેજ પ્રમાણે તેજના બે ભાગ કર્યા. તેમાંથી એક ભાગ ક્ષુધા અલગ રાખી બીજા ભાગના ચાર વિભાગ કર્યા. તેમાંથી હૃદયાકાશ આકાશમાં; વલ્લન (ઉત્કમણ) વાયુમાં; મૂત્ર જળમાં અને નાડી પૃથ્વીમાં મળ્યાં.

તે પ્રમાણે જળના બે ભાગ કર્યા. એક ભાગ શુક્ર અલગ રહેવા દીધો. બીજા ભાગના ચાર વિભાગમાંથી ઉદરાકાશ આકાશમાં; ચલન વાયુમાં; કાન્તિ તેજમાં અને માંસ પૃથ્વીમાં મળ્યાં.

એવી જ રીતે પૃથ્વીના બે ભાગ કર્યા. તેમાંથી એક ભાગ અસ્થિ અલગ રહેવા દીધો. બીજા ભાગના ચાર

વિભાગમાંથી કટયાકાશ આકાશમાં, આકુચન વાયુમાં; આલ્લસ્ય તેજમાં અને શોષિત જળમાં મળ્યાં.

આ પ્રમાણે પચીસ તત્વો થઈને પાંચમહાભૂતોનો પરસ્પર મેળાપ થયો છે.

૮. શિષ્ય : સ્થૂલદેહમાં એ પચીસ તત્વો કેવી રીતે રહે છે?

ગુરુ : આકાશનાં પાંચ તત્વો, શિરાકાશ, કંઠાકાશ, હૃદયાકાશ, ઉદરાકાશ અને કટયાકાશ છે તેમાં

(૧) શિરાકાશ (અનાહત શબ્દનો આશ્રય હોવાથી) આકાશનો મુખ્ય ભાગ છે.

(૨) કંઠાકાશમાં શ્વાસોચ્છ્વાસ ચાલે છે તેથી તે વાયુનો ભાગ છે.

(૩) હૃદયાકાશ પિત્તનો આશ્રય હોવાથી તેજનો ભાગ છે.

(૪) ઉદરાકાશ પીઘેલા જળનો આશ્રય હોવાથી જળનો ભાગ છે; અને

(૫) કટયાકાશ ગંધનો આશ્રય હોવાથી પૃથ્વીનો ભાગ છે.

શિરઆકાશ=શિર દેશમાં રહેવાવાળું આકાશ. તે પ્રમાણે કંઠાકાશ=કંઠ દેશમાં રહેવાવાળું આકાશ; વગેરે.

આ વિશ્રામના ચોથા પ્રશ્નમાં શોક, કામ, ક્રોધ, મોહ અને ભય એ આકાશનાં તત્વો ક્યાં છે. તે તત્વો

વાસ્તવિક લિંગ દેહના ધર્મો છે. કોઈ કોઈ ગ્રન્થો પ્રમાણે તે તત્વો લિંગ દેહના મુખ્ય ધર્મો છે. પરંતુ

ઘડામાં જળ ભર્યું હોય. તે જળની શીતળતા ઘડાના અણુઓમાં પ્રવેશ કરી ઘડાને શીતળ પ્રતીત કરાવે છે, તેમ તે તત્વોની સ્થૂલ દેહમાં પ્રતીતિ થાય છે માટે તે સ્થૂલ દેહના ગૌણ ધર્મો છે. તેમાં:

(ખીજ રીતે): આકાશનાં પાંચ તત્વો.

(૧) શોક : આકાશનો મુખ્ય ભાગ છે. કારણ કે જ્યારે શોક થાય છે ત્યારે શરીર શૂન્ય જેવું થઈ જાય છે અને આકાશ પણ શૂન્ય જેવું છે.

કોઈ ગ્રન્થમાં લોભને આકાશનો મુખ્ય ભાગ બતાવ્યો છે. કારણ કે ગમે તેટલા પદાર્થો આકાશમાં મૂકીએ તો પણ તે ભરાતું નથી તેમ પદાર્થોની અતિ પ્રાપ્તિ થવાથી પણ લોભ ભરાતો નથી. અપૂર્ણ રહે છે. ગીતાજીમાં ભગવાન એ લોભને મહાગ્નિ: (આઉધરો); મહાપાપ્મા (મહા-પાપી); તથા વૈરી કહે છે.

શોક અને આકાશ અતિશય સરખાં હોવાથી શોકને આકાશનો મુખ્ય ભાગ ગણાવ્યો છે.

(૨) કામ : આકાશમાં વાયુનો ભાગ ભળ્યો છે. કારણ કે કામના રૂપ વૃત્તિ અતિ ચંચળ છે. અને વાયુ પણ ચંચળ છે. સમાનતા ધર્મને લીધે કામ વાયુનો ભાગ કહ્યો.

(૩) ક્રોધ : આકાશમાં તેજનો ભાગ ભળ્યો છે. કારણ કે ક્રોધ થાય છે ત્યારે શરીર તપી જાય છે અને તેજ પણ ઉજ્જ્વળ છે. માટે ક્રોધને તેજનો ભાગ કહ્યો.

(૪) મોહ : આકાશમાં જળનો ભાગ ભળ્યો. કારણ કે પુત્રાદિક વિષે મોહ પ્રસરે છે અને જળબિંદુ પણ પ્રસરે છે. માટે મોહને જળનો ભાગ કહ્યો.

(૫) ભય : આકાશમાં પૃથ્વીનો ભાગ ભળ્યો છે. જ્યારે ભય થાય છે ત્યારે શરીર જડ થઈ જાય છે. પૃથ્વી પણ જડતા સ્વભાવવાળી છે માટે ભયને પૃથ્વીનો ભાગ કહ્યો.

વાયુનાં પાંચ તત્ત્વો

(૬) પ્રસારણ; (૭) ધાવન; (૮) વલન, (૯) ચલન, અને (૧૦) આકુંચન. તેમાંથી

(૧) પ્રસારણ : એ વાયુમાં આકાશનો ભાગ ભળ્યો છે. પ્રસારણ=પ્રસરવું. આકાશ પણ પ્રસરેલું છે તેથી તે આકાશનો ભાગ છે.

(૨) ધાવન : દોડવું. એ વાયુનો મુખ્ય ભાગ છે. વાયુ પણ દોડે છે માટે એ વાયુનો મુખ્ય ભાગ છે.

(૩) વલન : વળવું. એ વાયુમાં તેજનો ભાગ ભળ્યો છે. તેજનો પ્રકાશ પણ વળે છે, તેથી તે તેજનો ભાગ છે.

(૪) ચલન : ચાલવું. એ વાયુમાં જળનો ભાગ ભળ્યો છે. જળ પણ ગતિ કરે છે; માટે તે જળનો ભાગ છે.

(૫) આકુંચન : સંકોચાવું. એ વાયુમાં પૃથ્વીનો

ભાગ મળ્યો છે, પૃથ્વી પણ સંક્રાંતને પામે છે; તેથી તે પૃથ્વીનો ભાગ છે.

તેજનાં પાંચ તત્ત્વો :

(૧૧) નિદ્રા; (૧૨) તૃષ્ણા; (૧૩) ક્ષુધા; (૧૪) કાંતિ અને (૧૫) આલસ્ય. એ પાંચ તત્ત્વોમાંથી

(૧) નિદ્રા : તેજમાં આકાશનો ભાગ મળ્યો, નિદ્રા આવે છે ત્યારે શરીર શૂન્ય બને છે. આકાશ પણ શૂન્યતાવાળું છે. તેથી નિદ્રા આકાશનો ભાગ છે.

(૨) તૃષ્ણા : તેજમાં વાયુનો ભાગ મળ્યો. તૃષ્ણા કંઠને સૂકવી નાખે છે; વાયુ ભીનાં વસ્ત્રને સૂકવે છે; માટે તૃષ્ણા વાયુનો ભાગ છે.

(૩) ક્ષુધા : તેજનો મુખ્ય ભાગ છે. ક્ષુધા લાગે ત્યારે જ ખાવામાં આવે છે તે ભસ્મ થઈ જાય છે. અગ્નિમાં જ નાખવામાં આવે છે તે પણ ભસ્મ થઈ જાય છે. માટે ક્ષુધા એ તેજનો મુખ્ય ભાગ છે.

(૪) કાંતિ : તેજમાં જળનો ભાગ મળ્યો છે. કાંતિ તાપથી ન્યૂન થાય છે અને જળ પણ તાપથી ઘટે છે, તેથી કાંતિ જળનો ભાગ છે.

(૫) આલસ્ય : તેજમાં પૃથ્વીનો ભાગ મળ્યો છે. આલસ્યથી શરીર જડ થાય છે. પૃથ્વી પણ જડતાવાળી છે. તેથી આલસ્ય પૃથ્વીનો ભાગ છે.

જળનાં પાંચ તત્ત્વો :

(૧૬) લાલા; (૧૭) સ્વેદ; (૧૮) મૂત્ર; (૧૯) શુક્ર; અને (૨૦) શોણિત. તે પાંચ તત્ત્વોમાંથી

(૧) લાલા : જળમાં આકાશનો ભાગ મળ્યો છે, કારણ કે તે લાંબી, ટુંકી, ઉંચી, નીચી થાય છે, આકાશ પણ ઉંચું, નીચું, લાંબું, ટુંકું બાંધે છે; માટે લાલ આકાશનો ભાગ છે.

(૨) સ્વેદ : જળમાં વાયુનો ભાગ મળ્યો છે. કારણ કે સ્વેદ મહેનત કરવાથી થાય છે. વાયુ પણ પાંખો હલાવવાથી પ્રતીત થાય છે માટે સ્વેદ વાયુનો ભાગ છે.

(૩) મૂત્ર : જળમાં તેજનો ભાગ મળ્યો છે. કારણ કે તે ગરમ છે. તેજ પણ ગરમ (હૃષ્ય) છે. માટે મૂત્ર તેજનો ભાગ છે.

(૪) શુક્ર : જળનો મુખ્ય ભાગ છે. કારણ કે તેનો રંગ શ્વેત છે; અને ગર્ભના કારણરૂપ છે. જળ પણ શ્વેત વર્ણનું છે અને વૃક્ષના હેતુરૂપ છે, તેથી શુક્ર જળનો મુખ્ય ભાગ છે.

(૫) શોણિત : જળમાં પૃથ્વીનો ભાગ મળ્યો છે, કારણ કે તેનો રંગ લાલ છે. પૃથ્વી પણ ઠાઈ ઠેકાણે લાલ છે; માટે શોણિત (રુધિર) પૃથ્વીનો ભાગ છે.

પૃથ્વીનાં પાંચ તત્ત્વો :

(૨૧) શેમ, (૨૨) ત્વચા, (૨૩) નાડી, (૨૪)

માંસ અને (૨૫) અસ્થિ. એ તત્વોમાંથી

(૧) રોમ : પૃથ્વીમાં આકાશનો ભાગ મળ્યો; કારણ કે રોમ (વાળ) શૂન્ય છે. તેને કાપી નાખવાથી કાંઈ પીડા થતી નથી. આકાશ પણ શૂન્ય છે. તેથી રોમ આકાશનો ભાગ છે.

(૨) ત્વચા : પૃથ્વીમાં વાયુનો ભાગ મળ્યો. કારણ કે ત્વચા (ચામડી) વડે ટાકું, ઊનું, કઠણ, કામળ વિગેરે સ્પર્શનું જ્ઞાન થાય છે; અને વાયુ પણ સ્પર્શ ગુણવાળો છે. તેથી ત્વચા વાયુનો ભાગ છે.

(૩) નાડી : પૃથ્વીમાં તેજનો ભાગ મળ્યો; કારણ કે નાડીવડે તાવની પરીક્ષા થાય છે. તેજ પણ તાપરૂપ છે. તેથી નાડી તેજનો ભાગ છે.

(૪) માંસ : પૃથ્વીમાં જળનો ભાગ મળ્યો. કારણ કે માંસ ભીનું છે; જળ પણ ભીનું છે. તેથી માંસ જળનો ભાગ છે.

(૫) અસ્થિ : પૃથ્વીનો મુખ્ય ભાગ છે; કારણ કે તે કઠણ છે; અને પૃથ્વી પણ કઠણ છે, માટે અસ્થિ પૃથ્વીનો મુખ્ય ભાગ છે. (નખ, દાંત, એ પણ અસ્થિનું જ સ્વરૂપ છે.)

આ પ્રમાણે હે શિષ્ય, સ્થૂળ દેહમાં પચીસ તત્વો રહે છે.

૯. શિષ્ય : એ પચીસ તત્વો જાણવાથી મને શો લાભ ?

ગુરુ : એ પચીસ તત્વો જાણવાથી તને જ્ઞાન થશે કે

(૧) તે તત્વો પંચ મહાભૂતનાં છે;

(૨) તે પચીસ તત્વો તે હું નથી;

(૩) એ પચીસ તત્વ મારાં નથી;

(૪) એ પચીસ તત્વનો હું દ્રષ્ટા છું તેથી તેનાથી ભિન્ન છું. આ પ્રમાણે તે તત્વો હું નથી અને તે મારાં પણ નથી. હું તે સર્વ તત્વોને જાણવા-વાળો, દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે સર્વ તત્વોથી જુદો છું. ત્યાં વાક્યવૃત્તિનું પ્રમાણુ:

ઘટદ્રષ્ટા ઘટાદ્ભિન્નઃ સર્વથા ન ઘટો યથા ।

દેહદ્રષ્ટા તથા દેહો, નાહમિત્યવધારયેત્ ॥

અર્થ : જમ ધડાને જોવાવાળો ધડાથી જુદો છે, પણ કાઈ પ્રકારે ધડારૂપ ન થાય. તેમજ દેહનો દ્રષ્ટા જ હું આત્મા તે કદાપિ દેહરૂપ નથી એવો નિશ્ચય કરવો.

આવો નિશ્ચય થવો એ પચીસતત્વ જાણ્યાનો લાભ છે.

૧૦. શિષ્ય : એ પચીસ તત્વો મારાં નથી તથા તે હું નથી એ કેવી રીતે જાણું ?

ગુરુ : તે સમજાવવા હું તને પ્રથમ આકાશનાં પાંચ તત્વોનો વિચાર બતાવું છું:

ન્યારે શોક થાય ત્યારે તેને તું જાણે. શોક થએલો નથી હોતો ત્યારે તે શોકના અભાવને તું જાણે છે. તેથી તું એવો નિર્ણય કરી શકે કે શોક મને થાય છે તેથી તે હું નહિં. અને તે આકાશનો ધર્મ છે તેથી તે મારો નહિં. હું તો તે શોકનો દ્રષ્ટા છું અને તેથી ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે તે શોકથી ન્યારો છું.

એજ પ્રમાણે કામ, ક્રોધ, મોહ, ભય, ચલન, વલન, ધાવન, પ્રસારણ, આકુંચન; ક્ષુધા, તૃષ્ણા, નિદ્રા, આળસ, ક્રાંતિ; શુક્ર, શોષિત, લાળ, મૂત્ર, સ્વેદ; અસ્થિ, માંસ, ત્વચા, નાડી અને શેમ; એ તત્ત્વોમાંથી જ જ તત્ત્વનો ભાવ (હયાતી) હોય તેના ભાવને તું જાણે અને અભાવ હોય તો તે અભાવને પણ તું જાણે; તેથી ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરી ફરેક વખતે તું નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય કરતો રહે:

(૧) તે તત્ત્વ હું નહિં.

(૨) તે તત્ત્વ મારું નહિં. (જ જ ભૂતનું હોય તેનું છે.) પણ (૩) હું તે તત્ત્વનો દ્રષ્ટા, તે તત્ત્વથી ન્યારો છું. અને પછી “ હું સત્ત્વિયદાનંદ સ્વરૂપ છું ” એવો અભ્યાસ કર.

૧૧. શિષ્ય : ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે એ પચીસ તત્ત્વ હું નથી તથા તે મારાં નથી એ જાણવાથી શો લાભ ?

ગુરુ : તે જાણવાથી સ્થૂળદેહ તથા તેના ધર્મો તે હું નથી અને તે મારા નથી એવો નિશ્ચય થશે.
સ્થૂળદેહના ધર્મો:

(૧) નામ, (૨) જાતિ, (૩) આશ્રમ, (૪) વર્ણ, (૫) સંબંધ, (૬) પરિમાણ, (૭) જન્મ મરણ ઇત્યાદિક છે.

૧૨. શિષ્ય : નામ હું નથી અથવા એ મારું નથી એ કેવી રીતે જાણું?

ગુરુ : (૧) જન્મ્યા પહેલાં નામ નહોતું;
(૨) જન્મ્યા પછી વ્યવહાર સિદ્ધ કરવા નામ સંબંધીઓએ કલ્પી લીધું.

(૩) શરીરનાં જુદાં જુદાં અવયવોનો વિચાર કરીશ તો તે નામ જણાશે નહિં. માટે આવો નિશ્ચય કરી શકે: (૧) નામ તે હું નહિ; (૨) નામ મારું નથી; (૩) નામ સ્થૂળદેહનું કલ્પિત છે.

(૪) હું તે નામને જાણવાવાળો તથા દ્રષ્ટા છું; તેથી તે નામથી જુદો છું.

૧૩. શિષ્ય : જાતિ હું નથી તથા મારી નથી એ હું કેવી રીતે જાણું?

ગુરુ : બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર એવી ચાર જાતિ છે. તે સ્થૂળદેહને છે. સૂક્ષ્મદેહ અથવા આત્માના ધર્મ નથી. તથા તે જાતિનો આત્મા સાથે અગર સૂક્ષ્મ દેહ સાથે સંબંધ નથી કારણ કે:

સૂક્ષ્મ (લિંગ) દેહ તથા આત્મા જ પૂર્વ દેહ વિષે હતા તેજ વર્તમાન દેહ તથા ભાવિ દેહ વિષે રહે છે, પરંતુ જાતિ તો જ પૂર્વદેહ વિષે હતી તે આ દેહમાં રહેતી નથી; અને આ દેહમાં જ જાતિ છે તે ભાવિ દેહમાં હોતી નથી. માટે જાતિ સ્થૂળ દેહનો ધર્મ છે, આત્મા અથવા લિંગ દેહનો એ ધર્મ નથી.

શરીરનાં બીજાં અવયવો વિષે જોતાં પણ તેમાં જાતિ જણાતી નથી. માટે

(૧) એ પ્રાણણ આદિ જાતિ હું નથી;

(૨) તે મારી નથી. (૩) તે જાતિ સ્થૂળદેહમાં આરોપિત (ઠદિપત) છે;

(૪) હું તેનો જાણનાર તેનાથી ન્યારો છું; એવો નિશ્ચય કર.

અભ્યર્ચ્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ, અને સંન્યસ્ત એવા ચાર આશ્રમ એ પણ સ્થૂળદેહમાં આરોપિત કરેલા હોવાથી તે “ હું નથી અને તે મારા નથી ” હું તેમને જાણવાવાળો તેમનાથી જુદો છું એવો નિશ્ચય કર. (દરેક આશ્રમમાં તે તે આશ્રમીને જુદાં જુદાં કર્મ કરવાનાં હોય છે. આશ્રમ જો સ્થૂળદેહનો ધર્મ હોત તો બધાનાં એક સરખાં કર્મ હોત.) માટે આશ્રમ સ્થૂળદેહમાં આરોપિત (ઠદિપત) છે.

હે ભાઈ (૪) રાતો, પીળો, કાળો વિગેરે વર્ણ (રંગ);
(૫) પિતા, પુત્ર; ગુરુ શિષ્ય; પતિ, પત્ની; સ્વામી,
સેવક; વિગેરે સંબંધ;

(૬) લાંબો; ડુંઢો; બડો, પાતળો; વાંકો, સીધો
વિગેરે પરિભાષુ (માપ) તેનો પણ ઉપર પ્રમાણે વિચાર
કરીશ તો તારા સમજવામાં આવશે કે તે બધાય

(૧) સ્થૂળ દેહમાં આરોપિત છે; અને તેથી તેમાંજ
બાસે છે અને (૨) તું તો તે સ્થૂળદેહથી ન્યારો, નિરાકાર,
નિર્ધર્મ, અપરિભાષી છે. માટે

(૧) તે રંગ, સંબંધ તથા પરિભાષુ “હું નથી;”

(૨) તે “મારાં નથી”; (૩) તે સ્થૂળદેહનાજ છે
અને તેથી (૪) હું, તે વર્ણ, સંબંધ તથા પરિભાષુનો
બાણવાળો દ્રષ્ટા ધટ દ્રષ્ટાની પેઠે તેનાથી ન્યારો છું એવો
નિશ્ચય કર. તથા નીચેનો શ્લોક વારંવાર વિચાર.

નાહં મનુષ્યો, ન ચ દેવયક્ષૌ,

ન બ્રાહ્મણક્ષત્રિયવૈશ્યશૂદ્રાઃ ।

ન બ્રહ્મચારી ન ગૃહી વનસ્થો

ભિક્ષુર્ન ચાહં નિજબોધરૂપઃ ॥

અર્થઃ હું મનુષ્ય નથી; દેવ તથા યક્ષ નથી; બ્રાહ્મણ
ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા શૂદ્ર નથી; બ્રહ્મચારી, ગૃહસ્થી, વાન-
પ્રસ્થી તથા સંન્યાસી નથી; (પરંતુ) હું સ્વયંજ્ઞાન સ્વરૂપ
છું. (શ્રી મચ્છંકરાચાર્ય.)

૧૪. શિષ્ય : હું કયાળો, હું જન્મ મરણવાન નથી; તથા મને જન્મ મરણ નથી એ કેવી રીતે બાણું ?

ગુરુ : ભાઈ, વિચાર કરી જો. આત્માનો જન્મ માનીએ તો અનિત્ય થઈ જાય. અને આત્મા અનિત્ય થયો એ સિદ્ધાંત મીમાંસકાદિ આસ્તિક મતવાળા તથા પરલોક માનનારા છે તેમને પણ ઇષ્ટ (સંમત) નથી. કારણ કે જો આત્માને ઉત્પત્તિ વાળો માનીએ તો (જાતસ્ય હિ ધ્રુવો મૃત્યુઃ) જે જન્મ્યો તેનું મૃત્યુ પણ નક્કી જ. અને એમ થાય તો

(૧) અકૃતાભ્યાગમ અને (૨) કૃતનાશ એ બે દોષની પ્રાપ્તિ થાય.

(૧) અકૃતાભ્યાગમ:—પૂર્વ જન્મમાં ન કરેલાં કર્મના સુખદુઃખરૂપી ભોગ.

(૨) કૃતનાશ:—આ જન્મમાં કરેલાં કર્મનો ભોગ વિના નાશ. તેથી કર્મવાદીના મત પ્રમાણે આત્માને જો કર્તા, ભોક્તા માનીએ તો પણ તેને જન્મમરણ રહિત માનવો પડશે.

તેજ પ્રમાણે આત્માને જન્મનું કોઈ કારણ સંભવતુ નથી. કારણ કે આત્માનું જે કારણ હોય તે આત્માથી ભિન્ન તથા પૂર્વે હોવું જોઈએ.

(૧) આત્માથી ભિન્ન વસ્તુ અનાત્મા હોય; તે નામ તથા રૂપવાળી હોય; તે તો આત્મામાં કુણકામાં ચોરની

પેઠે કલ્પિત છે. અને તે અનાત્મા તથા કલ્પિત વસ્તુ આત્માનું કારણ બની શકે નહિં.

(૨) બ્રહ્મ તો ઘટાકાશનું સ્વરૂપ મહાકાશની પેઠે આત્મા સ્વરૂપજ છે. તેનાથી ભિન્ન નથી. માટે તે બ્રહ્મ પણ આત્માનું કારણ બને નહિં. માટે આત્માને જન્મ નથી.

(૩) તેને જન્મ નથી તો મરણ તો હોયજ ક્યાંથી ?

(૪) આત્માને જન્મ મરણ નથી તેથી જન્મવું, હોવું, વધવું, પરિણામ પામવું, ક્ષય થવો અને વિનાશ થવો એ છ વિકારથી આત્મા મુક્ત છે, તે તો

ન जायते म्रियते वा कदाचित्

नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो

न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

અર્થઃ (આ આત્મા) કદિ જન્મતો નથી તથા મરતો નથી. પૂર્વે નહોતો, અને હાલમાં થયો છે એમ પણ નથી. તે (આત્મા) તો જન્મમરહિત, નિત્ય, સનાતન તથા પુરાણો છે. (સ્થૂળ) દેહ હણાયા છતાં તે હણાતો નથી. માટે

(૧) હું જન્મમરણવાળો નથી;

(૨) મને જન્મ મરણ નથી.

(૩) જન્મમરણ સ્થૂળદેહને કર્મના સંબંધથી થાય છે.

(૪) હું જન્મમરણને જાણનાર, તેનો દ્રષ્ટા હું તથા તે આરોપિત જન્મ મરણથી અને જન્મનાર વસ્તુથી જુદો છું.

વિચાર કરીને એ પ્રમાણે નિશ્ચય કર.

૧૫. શિષ્ય : આ પંચભૂતની નિવૃત્તિ દ્રષ્ટાંત આપી સમજાવશો ?

ગુરુ : ધન્ય છે. આવી વૃત્તિ રાખીશ તો બાધ તું જલદી આગળ વધીશ.

જે કોઈ મનુષ્યને ભૂતનો વળગાડ થયો હોય છે તો તે ભુવાને ઘોલાવી તેની પાસે, ડાખલું વગાડાવવું, ખળિદાન કરવું વિગેરે, ક્રિયા કરાવી તે ભૂતને ત્યાંથી હાંકી મૂકે છે.

તેમ (૧) આકાશાદિ પંચ મહાભૂત શરીરરૂપ થઈને દેહાભિમાની જીવને વળગેલાં છે. તેની નિવૃત્તિ કરવા માટે

(૨) ભુવાના જવા બ્રહ્મનિષ્ઠ અને આત્રિય એવા સદ્ગુરુ પાસે વિધિપૂર્વક જઈને;

(૩) વેદશાસ્ત્રપી ડાખલું વગાડાવી,

(૪) ઉપર જે પચીસ તત્ત્વો કહ્યાં તેમાંથી પાંચ પાંચ તત્ત્વરૂપ બંધી, એક એક ભૂતને તેનો ભાગ અર્પણ (દાન) કરીને,

(૫) તે ભૂતોને કાઢી મૂકાવવાં. અને

હું તે ભૂતોનો તથા તેના પચીસ તત્ત્વોનો દ્રષ્ટા છું

એવો નિશ્ચય કરવો. જથી આ પંચ મહાભૂતોની નિવૃત્તિ થશે.

સદ્ગુરુ પાસે વિધિપૂર્વક જવું:—

વિધિ: તદ્વિજ્ઞાનાર્થ સદ્ગુરુમેવાભિગच्छेत्

સમિત્પાણિ: શ્રોત્રિયં બ્રહ્માનિષ્ઠમ્ ॥

અર્થ: તે બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવા હાથમાં સમિધ્ આદિ (કોઈ પ્રકારનો ભેટ) લઈને શ્રોત્રિય અને બ્રહ્માનિષ્ઠ ગુરુને શરણે જવું. પછી સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરીને, હે ભગવન, મને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરવા કૃપા કરો. હે ગુરો, ખંધ શું ? મોક્ષતું શું સ્વરૂપ છે ? અવિદ્યા કોને કહીએ ? વિદ્યા કોને કહેવી ? એવા વિનયપૂર્વક પ્રશ્નો પૂછવા, અને સદ્-ગુરુની પ્રસન્નતા મેળવવા, તન, મન, ધન તથા વાણી તેમને અર્પણ કરી તેમની ખૂબ સેવા કરવી.

તન, મન, ધન, તથા વાણી અર્પણ.

તનકરિ બહુ સેવા વિસ્તારે

આજ્ઞા ગુરુકી કબહુ ન ટારે ।

મનમે પ્રેમ રામસમ રાखै

ઠહે પ્રસન્ન ગુરુ હમ અભિલાखै ।

અર્થ:—શિષ્ય પોતાના શરીર વડે ખરા દ્વિલશ્ચી ગુરુના ધરની તથા શરીરની દરેક પ્રકારની સેવા કરે.

(પુરુષ શિષ્ય, ઓ ગુરુ અથવા ગુરુપત્નીના શરીરની

કોઈ પ્રકારની સેવા ન કરે. અથવા સ્ત્રી શિષ્યા પુરુષ શરીરે ગુરુ હોય તો તે ગુરુના શરીરની કોઈ સેવા ન કરે. દ્વરથી જ કોઈ પ્રકારની સેવા બની શકે તે પ્રેમથી કરે.)

ગુરુની આજ્ઞાનો કદિ લોપ ન કરે, મનમાં ગુરુ ઉપર, સાક્ષાત્ રામચંદ્ર ભગવાન ઉપર જટલો પ્રેમ લાવીએ તેટલોજ પ્રેમ રાખે અને ગુરુ જ્યારે પ્રસન્ન થશે એવી ધૃત્તિ કરે.

ધન અર્પણના બે પ્રકાર.

પત્ની પુત્ર भूमि પશુ દાસી

દાસ દ્રવ્ય ગ્રહ વ્રીહિ વિનાશી ।

ધન પદ્મ ઇન્દ્ર સર્વહિનકું ભાસ્વે ।

ઘૈ ગુરુ શરણ દૂર તિહિ નાસ્વે ॥

અર્થ : સ્ત્રી, પુત્ર, જમીન, ઘેર ઢાંખર, દાસદાસી ધન, રહેવાનું ઘર તથા ડાંગર આદિ સર્વ ધાન્ય એ બધુંય ધન કહેવાય છે. જ્યારે મુમુક્ષુ કલ્યાણની ભાવનાથી ગુરુને શરણે બંધ થાય તે બધાનો ત્યાગ કરે.

ધન અર્પનકો ભેય એક કહ્યો સુન દૂસરો

ઘૈ ગૃહસ્થ ગુરુદેવ, યાજ્ઞવલ્ક્યસમ દેહુ તિહિ ॥

અર્થ : ધન અર્પણ કરવાનો એક પ્રકાર કહેવો. બીજો પ્રકાર સાંભળ. જે ગુરુદેવ યાજ્ઞવલ્ક્ય મુનિના જેવા ગૃહસ્થી હોય તો બધુંય ધન તેમને અર્પણ કરી દેવું.

વાણી અર્પણ પ્રકાર :

ભાવત ગુન ગન ગુરુકે બાની શુદ્ધ

દોષ ન કબહુ અપને કરિ હમ વુદ્ધ ।

અર્થ : પોતાની વાણી વડે ગુરુજીના જ જ ગુણો
હોય તે બીજના આગળ વર્ણવવા. બુદ્ધિમાન પુરુષે ગુરુ
ઉપર કદિ પણ દ્રેષ બુદ્ધિ તો કરવીજ નહિ.

ગુરુ કીજિયે જાની, છલ પીજિયે છાની ।

અર્થ : ગુરુ કરવાની ઉતાવળ ન કરવી. તેમની
રહેણી કરણી બરાબર બણી, તેમને બરાબર ઝોળખ્યા
પછીજ ગુરુ માનવા (કરવા) અને જળ છાની (ગાળી) ને
પીવું એવી શાસ્ત્રની મર્યાદા છે. માટે

દોષ દ્રષ્ટિ સ્વપ્ન નહિં આનૈ

હરિ હર બ્રહ્મ ગંગ રવિ જાનૈ ।

ગુરુ મુરતિકો હિયમેં ધ્યાના

ધારે જો વાહે કલ્યાના ॥

અર્થ : જો હૃદયમાં કલ્યાણની જ ભાવના હોય
તો ગુરુ ઉપર ભક્તિમાં તો થું પરંતુ સ્વપ્નમાંથી કદિ દોષ
દ્રષ્ટિ ન કરે.

(૧) શિષ્ય ઉપર પ્રેમભાવ બતાવે ત્યારે તેમને હરિ
(વિષ્ણુ) રૂપ બણવા.

[૨] ગુરુસે [કોષાયમાન] થાય ત્યારે હર [મહાદેવ]
રૂપ બણવા.

[૩] જ્યારે રાજસી વ્યવહારમાં લાગી ગયા હોય
ત્યારે બ્રહ્મા રૂપ બણવા.

[૪] જ્યારે શાન્તિમાં બેઠેલા હોય ત્યારે ગજ્ઞા દેવી
રૂપ બણવા અને

[૫] જ્યારે વચનરૂપી કિરણો દ્વારા ભ્રાન્તિ તથા
સંદેહ સહિત અજ્ઞાનને દૂર કરે ત્યારે રત્નિ(સૂર્ય)રૂપ બણવા.

આ પ્રમાણે (ગુરુ તો કરવાજ નહિં; પણ જે
ગુરુ કર્યા તો પછી) ગુરુ ઉપર શિષ્યે હંમેશાં ઈશ્વર
ભાવ રાખવો.

હું શિષ્ય, મેં તને “સ્થૂળદેહ, તેનાં તત્ત્વો તથા
તું તેનો દ્રષ્ટા સાક્ષી છે તે” તથા ગુરુને શરણે
જવાની વિધિ રૂઢી પ્રકારે વર્ણવી. હવે જે બણવાની
ધૃત્તિ હોય તે તું નિઃશંક થઈને પૂછ.

ૐ તત્સત્

શ્રી વેદાન્તમાર્ગદર્શિનીમાં “તું સ્થૂળદેહનો દ્રષ્ટા
છે” એ નામનો ત્રીજો વિશ્રામ સમાપ્ત.

વિશ્રામ ૪ થો.

‘હું કાણુ છું’ એ વિષે. ભાગ ૨ એ

(તું સૂક્ષ્મ દેહનો દ્રષ્ટા છે.)

૧. શિષ્ય: સૂક્ષ્મ દેહ કેને કહેવાય?

ગુરુ: અપંચીકૃત પંચમહાભૂતોનો, સત્તર તત્વથી બનેલો જે દેહ તે સૂક્ષ્મ દેહ કહેવાય છે.

૨. શિષ્ય: તે દેહનાં સત્તર તત્વો કયાં કયાં છે?

ગુરુ: પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય; પાંચ કર્મેન્દ્રિય; પાંચ પ્રાણ; મન અને બુદ્ધિ એ સત્તર તત્વો છે.

૩. શિષ્ય: પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોનાં નામ કહેશો?

ગુરુ: શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા, ઘ્રાણ. એ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. જે ઇન્દ્રિયો દ્વારા જ્ઞાન થાય તે ઇન્દ્રિયોને જ્ઞાનેન્દ્રિયો કહેવાય.

૪. શિષ્ય: પાંચ કર્મેન્દ્રિયોનાં નામ કયાં કયાં છે?

ગુરુ: વાક્, પાણિ, પાદ, શિશ્ન, ગુદા. એ કર્મેન્દ્રિયોનાં નામ છે. તે ઇન્દ્રિયો ક્રિયા કરવાનાં સાધન છે માટે તેમને કર્મેન્દ્રિયો કહી.

શિશ્નને ઉપસ્થ પણ કહે છે.

૫. શિષ્ય: પાંચ પ્રાણુ કયા કયા છે ?

ગુરુ: પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન. એ પાંચ પ્રાણો છે.

૬. શિષ્ય: મન કેને કહીએ ?

ગુરુ: અંતઃકરણની સંકલ્પ વિકલ્પ રૂપ જે વૃત્તિ તે મન કહેવાય છે.

૭. શિષ્ય: બુદ્ધિ કેને કહીએ ?

ગુરુ: અંતઃકરણની નિશ્ચય રૂપ જે વૃત્તિ તેને બુદ્ધિ કહીએ.

૮. શિષ્ય: અપંચીકૃત પંચમહાભૂત કેને કહીએ ?

ગુરુ: જે ભૂતોનું અંદર અંદર, ત્રીજા વિશ્રામમાં કહ્યા પ્રમાણે, પંચીકરણ (મેળાપ) થયું નથી તે ભૂતોને અપંચીકૃત ભૂતો કહે છે; તેમને સૂક્ષ્મભૂતો કહે છે અને તેમને તન્માત્રા પણ કહે છે.

૯. શિષ્ય: અપંચીકૃત પંચમહાભૂતનાં સત્તર તત્વોનો કેવી રીતે નિર્ણય કરવો ?

ગુરુ: એક એક ભૂત સત્ત્વ અંશ જ્ઞાન इन्द्रિ રચે.

કર્મइन्द्रિ રજોગુણ અંશતૈ લલ્લાઈયે ॥

પાંચ મહાભૂતોમાં દરેકનો સત્વગુણ અંશ ભાગ તે એક એક જ્ઞાન ઇન્દ્રિ તથા દરેકનો રજ્જેગુણ અંશ ભાગ તે એક એક કર્મ ઇન્દ્રિય છે. જેમકે

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો:—

૧. આકાશનો સત્વગુણ ભાગ તે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય;
૨. વાયુનો સત્વગુણ ભાગ તે ત્વચા „
૩. તેજનો સત્વગુણ ભાગ તે ચક્ષુ „
૪. જળનો સત્વગુણ ભાગ તે શ્રોત્રા „
૫. પૃથ્વીનો સત્વગુણ ભાગ તે દ્રાણ ઇન્દ્રિય છે.

પાંચ કર્મેન્દ્રિયો:—

૧. આકાશનો રજ્જેગુણ ભાગ તે વાક્ ઇન્દ્રિય;
૨. વાયુનો „ „ „ પાણિ „
૩. તેજનો „ „ „ પાદ „
૪. જળનો „ „ „ ઉપસ્થ „
૫. પૃથ્વીનો „ „ „ ગુદા ઇન્દ્રિય છે

શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય શબ્દ સાંભળે છે તેથી તેને જ્ઞાનેન્દ્રિય કહી.

વાકુ ઇન્દ્રિય શબ્દ બોલે છે તેથી તેને કર્મેન્દ્રિય કહી.

(૧) તે બન્ને આકાશના ભાગ હોવાથી મિત્ર છે.

ત્વચા ઇન્દ્રિય સ્પર્શ વિષય ગ્રહણ કરે છે.

પાણિ (હસ્ત) ઇન્દ્રિય તેનો નિર્વાહ કરે છે.

(૨) તે બન્ને વાયુના ભાગ હોવાથી મિત્ર છે.

અક્ષુ ઇન્દ્રિય રૂપ વિષયને જીવે છે.

પાદ ઇન્દ્રિય તે રૂપવાળા સ્થળે ચાલી જાય છે.

(૩) તે બન્ને તેજના ભાગ હોવાથી મિત્ર છે.

જિહ્વા ઇન્દ્રિય રસ વિષયને ગ્રહણ કરે છે;

ઉપસ્થ ઇન્દ્રિય રસનો ત્યાગ કરે છે.

(૪) તે બન્ને જળના ભાગ હોવાથી મિત્ર છે.

ઘ્રાણુ ઇન્દ્રિય ગંધ વિષયને ગ્રહણ કરે છે,

ગુદા ઇન્દ્રિય મળ (ગંધ)નો ત્યાગ કરે છે.

(૫) તે બન્ને પૃથ્વીના ભાગ હોવાથી મિત્ર છે.

પાંચ પ્રાણ તથા મન, બુદ્ધિ વિષે:—

સત્ત્વઅંશ પંચનકો મેલિ ઉપજત સત્ત્વ ।

રજોગુણ અંશ મિલિ પ્રાન ત્યં ઉપાઈયે ॥

અર્થ:—અપંચીકૃત પાંચે ભૂતોના સત્ત્વગુણ અંશ ભેગા થવાથી અંતઃકરણ અને રજોગુણ અંશ ભેગા થવાથી પ્રાણ ઉત્પન્ન થાય છે.

વસ્તુતાએ પ્રાણ એક જ છે પણ સ્થાન તથા ક્રિયા ભેદથી એક જ પ્રાણનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામ પડ્યાં છે. તેવી જ રીતે અંતઃકરણ એક જ છે પણ ક્રિયા ભેદથી બુદ્ધાં બુદ્ધાં નામ પડ્યાં છે. તે જ અંતઃકરણ અહિં મન તથા બુદ્ધિરૂપ છે. ચિત્ત તથા અહંકારનો મન અને બુદ્ધિમાં અંતર્ભાવ છે.

આ પ્રમાણે અપંચીકૃત પંચમહાભૂતોનાં કાર્ય સત્તર તત્ત્વ છે એમ જણવું.

પ્રાણનાં સ્થળ:—

હૃદિ પ્રાણો ગુદેऽપાનઃ સમાનો નાભિમણ્ડલે ।

ઉદાનઃ કણ્ઠદેશે સ્યાત્ વ્યાનઃ સર્વ શરીરગઃ ॥

અર્થ:—પ્રાણ હૃદય પ્રદેશમાં છે, અપાન ગુદામાં છે, સમાન નાભિમાં છે, ઉદાન કંઠમાં છે અને વ્યાન સર્વ શરીરમાં છે.

૧૦. શિષ્યઃ આ સત્તર તત્ત્વને આ પ્રમાણે સમજવાથી શું થાય?

ગુરુઃ એ સત્તરતત્ત્વ હું નથી અને તે મારાં નથી. તે તો અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતનાં છે. એવો અનુભવ થવો તે સત્તર તત્ત્વ સમજવાનું કૃણ છે.

૧૧. શિષ્યઃ સૂક્ષ્મ દેહરૂપ આ સત્તર તત્ત્વો હું નથી તથા તે મારાં પણ નથી તે કેવી રીતે જાણવું?

ગુરુઃ એ સત્તર તત્ત્વોને જાણવાવાળો હું, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે, તેનાથી જુદો છું. જે જાણવાવાળો હોય તે જાણનારી વસ્તુથી જુદો હોય એવો નિયમ છે.

માટે આ સત્તર તત્ત્વો હું નથી અને તે મારાં નથી એમ જાણવું.

૧૨. શિષ્યઃ દૃષ્ટાંત આપી આ વિષય સમજાવશો?

ગુરુઃ (૧) નાટકશાળા; તેમાં રહેલો (૨) દીવો, (૩) રાજા (૪) પ્રધાન (૫) નોકરચાકરો (૬) નર્તકી (૭) વાજાંત્ર વગાડનાર અને (૮) ખીજા પ્રેક્ષકો; એ બધા બેઠેલા હોય ત્યારે તેમને દીવો પ્રકાશે છે અને તે બધા ઉઠી જાય ત્યારે ખાલી નાટકશાળાને પણ પ્રકાશે છે.

તેમ (૧) સ્થૂળ દેહરૂપી નાટકશાળામાં (૨) સાક્ષી રૂપ એવો જે હું દીવો છું તે, [૩] ચિદા-ભાસ રૂપ રાજા [૪] મનરૂપ પ્રધાન [૫] પાંચ પ્રાણ રૂપ નોકરચાકરો (૬) બુદ્ધિરૂપી નાયિકા [૭] દશ ઇન્દ્રિય રૂપી બળવવાવાળા [૮] શબ્દાદિ પાંચ વિષયરૂપ સભાના લોક [પ્રેક્ષકો] એ બધાંય [૯] જાગ્રત તથા સ્વપ્નમાં હાજર હોય તેને હું પ્રકાશ કરું છું અને [૧૦] સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તે બધાંનો અભાવ થાય છે ત્યારે તે અભાવને પણ પ્રકાશું છું. માટે હું, દ્રષ્ટા, તે બધાથી ન્યારો છું.

૧૩. શિષ્ય: આ વિષય લંબાણથી સમજાવશો?

ગુરુ : ૧. જાગ્રત અવસ્થામાં ઇન્દ્રિય તથા અંતઃકરણ એ બન્નેની સહાયતાથી હું તે બધાંને પ્રકાશું [જાણું] છું.

૨. સ્વપ્ન અવસ્થામાં ઇન્દ્રિયોની સહાય વગર ફક્ત એક અંતઃકરણની સહાયથી જ હું જાણું છું, અને

૩. સુષુપ્તિ અવસ્થામાં ઈન્દ્રિયો તથા અંતઃ-
કરણ બન્નેની સહાય વગર હું જ પ્રકાશું છું એમ
જાણવું.

૧૪. શિષ્ય : આ વિષયનું સ્પષ્ટીકરણ બીજા
કોઈ દૃષ્ટાંતથી કરશો ?

ગુરુ : એક પાંચ છિદ્રવાળો ઘડો લ્યો. તેની
અંદર એક કોડિયું, તેલ તથા દીવેટ સાથે મકી
તે દીવો પ્રગટાવો.

[૧] આ દીવો, કોડિયું, તેલ, બત્તી, ઘડાની
અંદરના ભાગ, ઘડાનાં છિદ્રો એ બધાયને પ્રકાશીને
ઘડામાં જે છિદ્રો પડાવ્યાં છે તે છિદ્રોની સન્મુખ,
બહારની બાજુ મૂકેલી બધી વસ્તુઓ [પુસ્તક, વીણા,
મણિ, રસપાત્ર વિગેરે] ને છિદ્ર દ્વારા પ્રકાશે છે.

[૨] સૂર્ય [જે પ્રકાશનું સમષ્ટિરૂપ છે તે]
રૂપથી આખાયે બ્રહ્માંડને પ્રકાશે છે, તથા

[૩] મહાતેજમય સામાન્ય રૂપથી સર્વ વ્યા-
પક છે. તેમ

[૧] પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયરૂપી છિદ્ર જેમાં છે એવા
સ્થૂળ દેહરૂપ ઘટની અંદર હૃદયરૂપી પાત્ર (કોડિયું)

છે, તેમાં મન રૂપી તેલ છે, બુદ્ધિ રૂપી બત્તી છે.
તેમાં સળગાવેલો આત્મારૂપી દીપક છે.

[૨] તે દીપક હૃદયરૂપી પાત્રને, મનરૂપી તેલને તથા બુદ્ધિ રૂપી બત્તીને અને શરીરની અંદરનાં અવયવોને તેમજ ઈન્દ્રિયો રૂપી છિદ્રોને પ્રકાશે (જાણે) છે; વળી ઈન્દ્રિયો સાથે સંબંધવાળા શબ્દાદિક વિષયો છે તેમને પણ ઈન્દ્રિયોની મદદથી પ્રકાશે [જાણે] છે.

(૩) ઇશ્વર રૂપથી બ્રહ્માંડાદિ સર્વ બાહ્ય પ્રપંચ ને પ્રકાશે છે અને (૪) સામાન્ય ચૈતન્ય બ્રહ્મ સ્વરૂપે સર્વવ્યાપક છે.

નાટકશાળાના તથા ઘડાના દ્રષ્ટાંતથી એ સત્તર તત્ત્વો હું નથી તથા તે મારાં નથી એમ સમજ લેવું.

૧૫. શિષ્ય : આ વર્ણનનું તાત્પર્ય શું ?

ગુરુ : સૂક્ષ્મ શરીરનાં જે સત્તર તત્ત્વો બતાવ્યાં તે હું નથી અને મારાં પણ નથી. એ તો અપંચીકૃત પંચ મહાબૂતોનાં છે અને તેથી હું એ સર્વને

જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે સર્વથી જુદો છું એમ નિશ્ચય થયો.

૧૬. શિષ્ય : આ સત્તર તત્વો હું નથી અને તે મારાં નથી એ સમજાવવા કંઈક વિશેષ વિવેચન કરશો ?

ગુરુ : ૧ શ્રોત્ર (કાન) આકાશનો સત્વગુણ અંશ છે, તે આકાશનો ગુણ શબ્દ તેને સાંભળે તેને હું જાણું છું. ન સાંભળે ત્યારે તે ન સાંભળવા રૂપી અભાવ તેને પણ હું જાણું છું માટે

તે શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય હું નહિં તથા આકાશનો અંશ હોવાથી એ મારી નથી. હું તેને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે તે શ્રોત્રથી ન્યારો છું.

૨. ત્વચા : વાયુનો સત્વગુણ અંશ છે. તે વાયુનો ગુણ સ્પર્શ તેને જાણે તે પણ હું જાણું છું અને સ્પર્શને ન જાણે ત્યારે ન જાણવારૂપી અભાવને પણ હું જાણું છું, માટે

આ ત્વચા (ચામડી) ઇન્દ્રિય હું નથી, તથા વાયુનો અંશ હોવાથી વાયુની છે, મારી નથી. હું તેને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે તે ત્વચાથી ન્યારો છું.

૩. ચક્ષુઃ તેજનો સત્વગુણ અંશ છે.

તે તેજનો ગુણ રૂપ તેને જીવે તે પણ હું જાણું છું અને તેજને ન જીવે તે ન જોવા રૂપ અભાવને પણ હું જાણું છું માટે

આ ચક્ષુ ઈન્દ્રિય હું નથી. તેજનો અંશ હોવાથી તેજની છે, મારી નથી. હું તેને જાણવા-વાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે ન્યારો છું.

૪. જિહ્વા : જળનો સત્વગુણ ભાગ છે, તે જીભ, છ પ્રકારના રસને ચાખે ત્યારે તે હું જાણું છું, અને તે છ રસોને ન ગ્રહણ કરે ત્યારે તે ન ગ્રહણ કરવા રૂપ અભાવને પણ હું જાણું છું, માટે

તે જિહ્વા ઈન્દ્રિય હું નથી અને તે જળનો અંશ હોવાથી જળની છે; મારી નથી. હું અને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે તે જીભથી જીદો છું.

૫. ઘ્રાણુઃ પૃથ્વીનો સત્વગુણ અંશ છે, તે પૃથ્વીના ગંધગુણને ગ્રહણ કરે તેને હું જાણું છું, અને ગંધને ન ગ્રહણ કરે ત્યારે તે ન ગ્રહણ કરવા રૂપ અભાવને પણ હું જાણું છું માટે

તે ધ્રાણુ ઇન્દ્રિય હું નથી અને પૃથ્વીનો અંશ હોવાથી પૃથ્વીની છે, મારી નથી; હું એને જાણવા-વાળો દ્રષ્ટા, ઘટદ્રષ્ટાની પેઠે તે ધ્રાણુથી હું જુદો છું.

તેજ પ્રમાણે (૧) વાક્ (૨) પાણિ (૩) પાદ (૪) ઉપસ્થ અને (૫) ગુદા એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયો પાંચ ભૂતના રજેગુણ અંશ હોવાથી તે તે ભૂતની છે મારી નથી. અને (૧) વાણીનું ઉચ્ચારણ કરવું, (૨) આપવું લેવું, (૩) ગમન કરવું, (૪) રસ, [મૂત્ર, તથા વીર્ય] નો ત્યાગ કરવો, તથા (૫) મળ ત્યાગ કરવો; એ અનુક્રમે તેમનાથી થતી ક્રિયાઓ તે કરે ત્યારે તે પણ હું જાણું છું, તે ક્રિયાઓ ન કરે ત્યારે તે ન કરવા રૂપ તેના અભાવને પણ હું જાણું છું, માટે તે

પાંચે કર્મ ઇન્દ્રિયો હું નથી;

તે તે ભૂતોના અંશ હોવાથી તે તે ભૂતોની છે; મારી નથી. અને હું તો તેમને જાણવા વાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે તે પાંચેયથી ન્યારો છું.

તે જ પ્રમાણે પાંચ પ્રાણુ (વ્યાન, સમાન, ઉદાન, અપાન અને પ્રાણ)

તેમની ક્રિયા કરે તેને હું જાણું છું; અને
ક્રિયા ન કરે ત્યારે તે ન કરવારૂપી અભાવને
પણ હું જાણું છું. મારે

તે પ્રાણ હું નથી; તથા પંચમહાભૂતના રજ્જી-
ગુણ અંશના મળેલા તત્વોના હોવાથી તે ભૂતોના છે
મારા નથી;

હું તેમને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે
એ પ્રાણોથી ન્યારો છું.

પાંચ પ્રાણની ક્રિયાઓ તથા સ્થળ વિષે:

વ્યાન વાયુ શરીરના સર્વ સ્થાનમાં રહે છે અને
દેહના સર્વ સાંધા વાળવારૂપી કર્મ કરે છે.

સમાન વાયુ નાભિસ્થાનમાં રહે છે. અને
મનુષ્ય જે અન્ન તથા જળ ખાય છે તથા પીએ છે
તે અન્નાદિ જઠરાગ્નિમાં પાકીને તેના સ્થૂળ, મધ્યમ
અને સૂક્ષ્મ એવા ત્રણ ભાગ થાય છે. તેમાં અન્નનો
જે ઘણો સૂક્ષ્મ ભાગ થાય છે તે, શરીરમાં હૃદય
ઉપર આવીને મન તથા બુદ્ધિને પુષ્ટ કરે છે. અને
જળનો સૂક્ષ્મ ભાગ થાય છે તે પ્રાણને પુષ્ટ કરે છે.

અન્ન તથા જળનો બીજો જે સ્થૂળ ભાગ, મળ તથા મૂત્રરૂપ અસાર થાય છે, તે ગુદા અને ઉપસ્થ દ્વારા શરીરથી બહાર નીકળી જાય છે.

બાંકી રહેલા અન્ન તથા જળના મધ્યમ રસ રૂપી ભાગને સમાનવાયુ નાડી (નસ) દ્વારા આખા શરીરમાં રોમે રોમે પહોંચાડે છે. અને એ રસના પરિણામરૂપ રુધિર તથા માંસ આદિથી આખું શરીર પુષ્ટ થાય છે, જે અન્ન તથા જળના રસનો ભાગ બધી તરફ બરાબર ન પહોંચતો હોય તો સર્વ અવયવો પુષ્ટ થાય નહિ.

જેમ બગીચામાં માળી હોય છે તે ફૂવામાંથી પાણી કહાડીને, નીકો દ્વારા ઠેકાણે ઠેકાણે સર્વ વૃક્ષને સરખું પહોંચાડે છે; તેથી વૃક્ષો પ્રકુલ્લિત થાય છે.

તેમ સમાનવાયુરૂપી માળી, દેહરૂપી બગીચામાં અવયવ, તથા રોમ રૂપી વૃક્ષને અન્ન તથા જળના રસરૂપી પાણીને નાડી દ્વારા પહોંચાડીને આખા શરીરને પુષ્ટ કરે છે.

ઉદ્ધાન વાયુ કંઠસ્થાનમાં રહે છે. મનુષ્ય જે અન્ન તથા જળ ખાય છે તથા પીએ છે, તેના જુદા

જુદા વિભાગ કરે છે અને કંઠમાં “હિતા” એ નામની અતિ સૂક્ષ્મ નાડી છે, તેમાં સ્વપ્ન તથા હેડકી દેખાડે છે.

પ્રાણ વાયુ હૃદયસ્થાનમાં રહે છે. રાત્રિદિવસ મળીને એકવીસ હજાર છસો શ્વોસોચ્છ્વાસ રૂપી કર્મ કરે છે.

અપાન વાયુ ગુદસ્થાનમાં રહે છે. અને મળનો ત્યાગ કરે છે.

મન પંચભૂતોના મિલિત સત્ત્વ ગુણનું છે. તે સંકલ્પવિકલ્પરૂપ ક્રિયા કરે છે તેને હું જાણું છું; અને

સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ ક્રિયા ન કરે તે ન કરવા રૂપ અભાવને પણ હું જાણું છું.

માટે એ મન હું નથી અને મિલિત સત્ત્વગુણનું હોવાથી મારું નથી. હું એ મનને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે એ મનથી જુદો છું.

બુદ્ધિ પંચભૂતોના મિલિત સત્ત્વગુણની છે. તે નિશ્ચય કરે તેને હું જાણું છું. નિશ્ચય ન કરે ત્યારે

તે ન કરવારૂપ અભાવને પણ હું જાણું છું.

માટે એ બુદ્ધિ હું નથી અને મિલિત સત્વગુણની છે તેથી મારી નથી. હું તો એ બુદ્ધિને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે, એ બુદ્ધિથી ન્યારો છું.

આ પ્રમાણે એ સત્તર તત્વો હું નથી અને તે મારાં નથી એવું સમજવું.

૧૭. શિષ્યઃ આ પ્રમાણે સમજવાથી શું નિશ્ચય થાય ?

ગુરુ : (૧) સૂક્ષ્મ (લિંગ, વાસના) દેહ અને તેના ધર્મો જોવાકે : પુન્ય પાપનું કરવાપણું, તથા તેનું ક્ષણ સુખદુઃખનું ભોગવવાપણું;

(૨) આ લોક તથા પરલોકમાં આવવા જવાપણું;

(૩) (અ) વૈરાગ્ય, શમ, દમ વિગેરે સાત્ત્વિક વૃત્તિયો; (બ) રાગ દ્વેષ હર્ષ આદિ રાજસી વૃત્તિયો અને (ક) નિદ્રા, આળસ, પ્રમાદ આદિ તામસી વૃત્તિયો;

(૪) તેમજ ક્રુધા તૃષ્ણા, અંધ, મંદ અને પદુ-પણું વિગેરે ધર્મો હું નથી અને મારા પણ નથી આવો નિશ્ચય થયો.

૧૮. શિષ્ય : પુન્યપાપનો કર્તા તથા તેનું ફળ મુખ દુઃખ, તેનો ભોક્તા હું નથી અને કર્તાપણું તથા ભોગવવાપણું મારો ધર્મ નથી એ કેવી રીતે જાણું?

ગુરુ : જે વસ્તુ વિકારી હોય તે ક્રિયાવાન હોવાથી કર્તા કહેવાય છે.

હું નિર્વિકાર તથા કૂટસ્થ હોવાથી, ક્રિયાનો ભોગ્ય નથી. તેથી પુન્યપાપરૂપ ક્રિયાનો હું કર્તા નથી અને જે કર્તા નથી તે ભોક્તા પણ ન હોય.

કર્તાપણું, ભોક્તાપણું એ અંતઃકરણના ધર્મો મારા નથી. હું એ ધર્મોને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ-દ્રષ્ટાની પેઠે એ ધર્મોથી ન્યારો છું એમ જાણવું.

૧૯. શિષ્ય : આ લોકમાં આવવું તથા પરલોકમાં જવું એ મારા ધર્મ નથી એ કેવી રીતે જાણું?

ગુરુ : અંતઃકરણ (લિંગદેહ) પરિચ્છિન્ન છે. મારખ્ધ કર્મના વેગથી તે લિંગદેહને ગમન આગમન સંભવે છે. અને હું તો આકાશની પેઠે વ્યાપક છું માટે આ લોકમાં આવવું અને પરલોકમાં જવું એ ધર્મો મારા નથી એમ જાણવું.

(વ્યાપક=દેશ, કાળ, વસ્તુથી જેનું પરિચ્છિન્નપણું ન હોય તે.)

૨૦. શિષ્ય : સાત્વિકી, રાજસી તથા તામસી વૃત્તિયો હું નથી તથા તે મારા ધર્મ નથી એ કેવી રીતે જાણવું ?

ગુરુ : (૧) જેમ કોઈ મહેલમાં બેઠેલા (૨) રાજાના વિનોદ માટે (૩) કોઈ કારીગરે (૪) કુવારો બનાવ્યો હોય; (૫) તે કુવારાની કળ ખોલવાથી જળની ત્રણુધારા નીકળે છે. (૬) તે ત્રણુધારામાંથી પ્રવાહરૂપે બીજી અનંતધારાઓ નીકળે છે; (૭) જ્યારે તે કળ બંધ કરિયે ત્યારે ત્રણુધારા બંધ થતાં એકલો રાજા જ બાકી રહે છે.

તેમ (૧) સ્થૂળ શરીરરૂપ મહેલમાં (૨) અધિષ્ઠાન કૂટસ્થરૂપથી રહેલો પરમાત્મારૂપી રાજા છે. (૩) તેના આનંદની ખાતર માયા (અજ્ઞાન)રૂપી કારીગરે (૪) અંતઃકરણરૂપી કારંજો (કુવારો) બનાવ્યો છે. (૫) જ્યારે તથા સ્વપ્નમાં પ્રારબ્ધરૂપી કળ ખુલવાથી ત્રણ ગુણના પ્રવાહરૂપ ત્રણુધારાઓ

નીકળે છે; (૬) તે ત્રણધારામાંથી અગણિત વૃત્તિયો ઉઠે છે; (૭) અને સુપુત્રિ અવસ્થા થતાં પ્રારબ્ધ કર્મરૂપ કળ બંધ થતાં તે વૃત્તિયોના ભાવ અભાવનો પ્રકાશક આનંદસ્વરૂપ કેવળ પરમાત્મારૂપ રાજા બાકી રહે છે.

તે જ પ્રકાશક હું છું. માટે તે સાત્વિકી, રાજસી તથા તામસી વૃત્તિયો હું નથી. તથા અંતઃકરણની હોવાથી તે વૃત્તિયો મારી નથી. હું એમને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે એ વૃત્તિયોથી ન્યારો છું એમ જાણવું.

૨૧. શિષ્યઃ અંધપણું, મંદપણું અને પટુપણું તે હું નથી અને તે મારાં પણ નથી એ નિશ્ચય કેવી રીતે થાય ?

ગુરુઃ ૧. નેત્રાદિક ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને સર્વથા ગ્રહણ ન કરે તે તેમનું અંધપણું છે.

આ અંધપણુને હું સારી રીતે જાણું છું.

૨. નેત્રાદિક ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને થોડા ગ્રહણ કરે (જેમકે આંખથી ઓછું દેખાવું, કાનથી ઓછું સંભળાવું વિગેરે) તે તેમનું મંદપણું છે.

આ મંદપણુને હું જાણું છું.

૩. નેત્રાદિક ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયોને સારી રીતે ગ્રહણ કરે (આંખથી બરાબર દેખાય; કાનથી બરાબર સંભળાય; વિગેરે) તે તેમનું પટુપણું છે.

આ પટુપણુને પણ હું જાણું છું.

માટે તે અંધપણું, મંદપણું તથા પટુપણું તે હું નથી તથા ઈન્દ્રિયોના ધર્મો હોવાથી તે મારા નથી, હું તેમને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટદ્રષ્ટાની પેઠે ન્યારો છું.

આ પ્રમાણે હું સૂક્ષ્મદેહનો દ્રષ્ટા છું એવો નિશ્ચય કર.

ॐ તત્સત્ ॥

શ્રી વેદાન્તમાર્ગદર્શિનીમાં “ તું સૂક્ષ્મદેહનો દ્રષ્ટા છે ” એ નામનો ચોથો વિશ્રામ સમાપ્ત.

વિશ્રામ ૫ મો

“ હું કોણ છું ” એ વિષે. ભાગ. ૩ બે.

(તું કારણદેહનો દ્રષ્ટા છે.)

૧. શિષ્ય: કારણ શરીર કોને કહેવાય ?

ગુરુ: (૧) મનુષ્ય જ્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થામાંથી ઉઠે છે ત્યારે કહે છે “આજે મેં કાંઈપણ ન જાણ્યું.” માટે એમ સિદ્ધ થાય છે કે સુષુપ્તિમાં અજ્ઞાન છે.

ઉંઘી ઉઠેલા મનુષ્યને “ આજે મેં કાંઈ ન જાણ્યું ” એવા પ્રકારનું જ્ઞાન હોય છે. આ જ્ઞાન અનુભવરૂપ નથી પણ સુષુપ્તિ સમયે અનુભવ કરેલા અજ્ઞાનની સ્મૃતિ છે. અને તે સ્મૃતિનો વિષય ઉંઘમાં અનુભવ કરેલું અજ્ઞાન છે.

૨. જાગૃત અવસ્થામાં પણ (ક) હું પ્રહરને જાણતો નથી. (સ્વ) હું કોણ છું તેની મને પોતાને ખબર નથી. (ગ) હું આ જાણતો નથી.

અહિં “ હું અમુક જાણતો નથી ” એ ન જાણવાપણા રૂપ અનુભવનો વિષય અજ્ઞાન છે.

૩. સ્વપ્નનું કારણ નિદ્રારૂપ અજ્ઞાન છે.

આવા પ્રકારનું જે અજ્ઞાન તેને કારણદેહકહે છે.

અજ્ઞાન એટલે પ્રકાશ રહિતપણું. પોતે પ્રકાશરહિત બની સ્વાશ્રયને અપ્રકાશિત બનાવે તેનું નામ અજ્ઞાન.

જેમ ધરનું અંધારું પોતે અપ્રકાશિત રહી, ધરમાં રહેલા સઘળા પદાર્થોને તથા ધરને પ્રકાશ-રહિત કરે છે,

તેમ આ અજ્ઞાન બ્રહ્મને આશ્રિત રહી બ્રહ્મનેજ ઢાંકે છે. (શાસ્ત્રમાં આ પક્ષને સ્વઆશ્રય, સ્વવિષય કહે છે. મતલબ કે જેને આશ્રયે રહે છે તેનેજ ઢાંકે છે, જોવા દેતું નથી.)

(૧) અજ્ઞાન સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મદેહનું હેતુ છે માટે તેને કારણ કહે છે. અને

(૨) તત્ત્વજ્ઞાનથી આ અજ્ઞાન નિવૃત્ત થાય છે માટે તેને દેહ કહે છે.

૨. શિષ્ય: કારણ દેહ હું નથી અને કારણદેહ મારો નથી એ નિશ્ચય કેવી રીતે થાય ?

ગુરુ: “ હું જાણું છું અને હું નથી જાણતો,” આવી જે અંતઃકરણની વૃત્તિઓ છે તે વૃત્તિઓને તેના વિષય સહિત હું જાણું છું.

માટે આ કારણદેહ હું નથી અને તે અજ્ઞાન નો હોવાથી મારો નથી.

કારણદેહ પોતેજ અજ્ઞાન છે. છતાં તે અજ્ઞાનનો છે એમ કહ્યું તેથી એમ નથી સમજવાનું કે અજ્ઞાન અને તેનો કારણદેહ જુદા. પરંતુ

જેમ રાહુ એકજ શરીરનું નામ છે. તે શરીર ઉપરથી મસ્તક અને ધડ બે જુદાં પડી જવાથી મસ્તક ભાગને રાહુ કહે છે અને ધડભાગને કેતુ કહે છે. તેમાં રાહુનેજ રાહુનું મસ્તક કહે છે. રાહુ અને મસ્તક એકજ છે.

તેમ કારણદેહ અને અજ્ઞાન એકજ છે એમ સમજવું.

હું તે કારણદેહને જાણું છું માટે તે હું નથી અને તે અજ્ઞાનનો હોવાથી મારો નથી. હું તેને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા, ઘટદ્રષ્ટાની પેઠે તે કારણદેહથી જુદો છું. એવી રીતે નિશ્ચય કરવો.

આમ હું કારણ દેહનો દ્રષ્ટા છું.

ૐ તત્સત્

શ્રી વેન્ગિશ્વરદર્શિનીમાં “ તું કારણ દેહનો દ્રષ્ટા છે ” એ નામનો પાંચમો વિશ્રામ સમાપ્ત.

વિશ્રામ ૬ દ્વો.

“હું કોણ છું” એ વિષે. ભાગ ૪થો.

(તું પંચકોશાતીત છે.)

૧. શિષ્ય: પંચકોશાતીત એટલે શું ?

ગુરુ: પાંચ કોશથી અતીત નામ જુદો.

૨. શિષ્ય: કોશ એટલે શું ?

ગુરુ: કોશ=ઢાંકણ.

૧. તલવારને રાખવાનું મ્યાન તેને કોશ કહે છે;

૨. ધનના ભંડારને કોશ કહે છે; અને

૩. કોશેટા નામના કીડાના ધરને પણ કોશ કહે છે. એ ત્રણે જોમ તલવારને, ધનને અને કીડાને

ઢાંકે છે તેમ આ પાંચેય કોશ આત્માને ઢાંકે છે. માટે

તેમને “કોશ ” કહ્યા.

૩. શિષ્ય: એ પાંચ કોશનાં નામ શું છે ?

ગુરુ: (૧) અન્નમય, (૨) પ્રાણમય, (૩) મનોમય, (૪) વિજ્ઞાનમય અને (૫) આનંદમય. એ પાંચ કોશનાં નામ છે.

૪. શિષ્ય: અન્નમય કોશ કોને કહીએ ?

ગુરુ: ૧. માતા પિતાએ ખાધેલું જે અન્ન; તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું માતાનું જે રજ અને પિતાનું જે વીર્ય; તે બન્નેના સંબંધથી માતાના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થતું (શરીર);

૨. જન્મ થયા પછી માતાના સ્તનપાનાંદિના દૂધરૂપ અન્નથી જે વૃદ્ધિ પામે છે; અને વળી

૩. મરણ પછી તે સ્થૂળ શરીર અન્નમય પૃથ્વીમાં લય થાય છે. આવો જે સ્થૂળદેહ તે અન્નમયકોશ છે.

મતલબ કે અન્નથી જેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને વૃદ્ધિ થાય છે તથા અન્નરૂપ એવી પૃથ્વીમાં જે જાળી જાય છે તેવા સ્થૂળ શરીરનેજ અન્નમય કોશ કહીએ છીએ.

૫. શિષ્ય: [૧] આ અન્નમય કોશ કેવો છે ?

ગુરુ : અન્નમય કોશ રૂપ જે સ્થૂળ શરીર તે સુખદુઃખના અનુભવ રૂપ ભોગનું સ્થાન છે. તેથી તે સ્થૂળ શરીર (અન્નમય કોશ) ને ભોગાયતન કહે છે.

૬. શિષ્ય: આ અન્નમય કોશથી હું અતીત (બુદ્ધા) છું એ કેવી રીતે સમજાય ?

ગુરુઃ ૧. માતાના ઉદરમાંથી જન્મ્યા પહેલાં અને મરણ પછી આ સ્થૂળ શરીર કે જે અન્નમય કોશરૂપ છે તેનો અભાવ છે (પ્રતીતિ થતી નથી). માટે આ કોશ ઉત્પત્તિ તથા નાશવાન છે. જે જે વસ્તુ ઉત્પત્તિ તથા નાશવાન હોય તે તે કાર્ય કહેવાય. જેમકે ઘટ. આ અન્નમય કોશ ઉત્પત્તિ અને નાશવાન છે તેથી તે પણ કાર્ય છે.

૨. મારું સદા અસ્તિત્વ હોવાથી હું ભાવરૂપ છું તથા ઉત્પત્તિ નાશથી રહિત છું તથા સ્થૂળ શરીરથી વિલક્ષણ છું.

માટે આ અન્નમયકોશ તે હું નથી. અને તે સ્થૂળદેહ રૂપ હોવાથી મારો પણ નથી. હું એ અન્નમય કોશને જાણવાવાળો દ્રષ્ટા આત્મા તેનાથી ન્યારો છું.

આ પ્રમાણે અન્નમયકોશથી હું ન્યારો છું એમ જાણવું.

૭. શિષ્યઃ [૨] પ્રાણમય કોશનું શું સ્વરૂપ છે?

ગુરુઃ પાંચ કર્મેન્દ્રિય સહિત પાંચ પ્રાણને પ્રાણમયકોશ સમજવો. અથવા

પાંચ પ્રાણ અને પાંચ ઉપપ્રાણ મળીને પણ પ્રાણમયકોશ સમજવો.

૮. શિષ્ય: પાંચ કર્મેન્દ્રિય, પાંચપ્રાણ, તેમનાં નામ, તેમનાં કર્મ તથા તેમનાં સ્થાન તો ચોથા વિશ્રામના પ્રશ્ન ૯માં આપે રૂપીપ્રકારે સમજાવ્યાં છે.

પાંચ ઉપપ્રાણ આપે કહ્યા તે હું જાણતો નથી. માટે તેનાં નામ તથા તેનાથી શી શી ક્રિયા થાય છે તે કૃપા કરી કહોશો?

ગુરુ: નાગ, કૂર્મ, કૃકલ, દેવદત્ત અને ધનંજય; એ પાંચ ઉપપ્રાણ છે. અને તે દરેક નીચે લખ્યા પ્રમાણે જુદી જુદી ક્રિયાઓ કરે છે.

નાગથી ઉદ્દગાર (આડકાર) થાય છે.

કૂર્મથી આંખ મીંચાય છે અને ઉઘાડાય છે.

કૃકલથી છીંક થાય છે.

દેવદત્તથી બગાસુ આવે છે.

ધનંજય વાયુ આખા શરીરમાં રહીને શરીરને પુષ્ટ કરે છે, મુડદામાં રહીને તેને કુલાવે છે. આ વાયુને ધનુર્વા પણ કહે છે.

આ પાંચે વાયુ પ્રાણરૂપ છે માટે પાંચ પ્રાણ અને આ પાંચ ઉપપ્રાણ એ દશને પ્રાણુમય કોશ સમજવો.

વળી આ પ્રાણાદિ વાયુ આખાચે શરીરમાં રહીને શરીરને બળ આપે છે તેમજ ઈન્દ્રિયોને તેના તેના કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં સાધનભૂત છે.

૯. શિષ્ય: આ પ્રાણુમય કોશથી હું જુદો છું એ કેવી રીતે સમજાય ?

ગુરુ:(૧) રાત્રે ઉંઘમાં જ્યારે આ જીવ સુતો હોય છે તે વખતે પણ પ્રાણ તો ચાલતા હોય છે. છતાં પોતાનો કોઈ રનેહીસંબંધી આવે તો તેમનું, પોતે જડ હોવાથી, સન્માન કરતો નથી અને

(૨) ચોર આદિક ઘરમાંથી વાસણઆદિક લઈ જતો હોય તો પણ તેમને અટકાવતો નથી.

માટે આ પ્રાણુવાયુ ઘડાની પેઠે જડ છે એ નિશ્ચય થાય છે. અને હું (૧) ચૈતન્યરૂપ છું તથા (૨) પ્રાણોથી વિલક્ષણ સ્વભાવવાળો છું. તેથી આ પ્રાણુમયકોશ તે હું નથી અને તે સૂક્ષ્મશરીરરૂપ હોવાથી મારો નથી.

હું એ પ્રાણુમય કોશને જણાવવાળો આત્મા
એનાથી જુદો છું. આ પ્રમાણે પ્રાણુમય કોશથી
હું જુદો છું એમ સમજવું.

૧૦. શિષ્ય: [૩] મનોમય કોશ કોને કહેવાય?

ગુરુ: પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય સહિત મન તેને મનો-
મય કોશ કહીએ. આ મનોમય કોશ પ્રાણુમય
કોશની ભીતર છે.

આ જ્ઞાનેન્દ્રિયો ચોથા વિશ્રામમાં કહી ગયા છીએ.

૧૧. શિષ્ય: મન કેવું છે તથા કેવા સ્વભાવ-
વાળું છે?

ગુરુ: શરીરમાં અહંતા કરવાવાળું તથા શરીરનાં
સંબંધી સ્ત્રી પુત્રાદિકમાં મમતા કરવાવાળું છે. વળી
ઇન્દ્રિયદ્વારા બહાર ગમન કરવાના સ્વભાવવાળું છે.

૧૨. શિષ્ય: આ મનોમય કોશથી હું જુદો છું
એ કેવી રીતે સમજવું?

ગુરુ: (૧) કામ ક્રોધાદિક વૃત્તિઓવાળું હોવાથી
મન નિયમ રહિત સ્વભાવવાળું છે; તેથી વિકારી છે.

૨. હું સર્વે વૃત્તિઓનો સાક્ષી હોવાથી
નિર્વિકારી છું.

માટે એ મનોમય કોશ હું નથી. અને સૂક્ષ્મદેહ રૂપ હોવાથી તે મારો નથી. એ મનોમય કોશને જાણવાવાળો હું, આત્મા, એનાથી જુદો છું.

આ પ્રમાણે મનોમયકોશથી હું જુદો છું એમ સમજવું.

૧૩. શિષ્ય: [૪] વિજ્ઞાનમય કોશનું શું સ્વરૂપ છે ?

ગુરુ: પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય સહિત બુદ્ધિને વિજ્ઞાનમય કોશ જાણો. આ વિજ્ઞાનમય કોશ મનોમય કોશની અંદર છે.

૧૪. શિષ્ય: બુદ્ધિ કેવી છે ?

ગુરુ: (૧) સુપુતિ અવસ્થામાં ચિદાભાસસહિત બુદ્ધિ પોતાના ઉપાદાન કારણ અજ્ઞાનમાં લય થાય છે. અને

(૨) જગત અવસ્થામાં પગના નખના અથ્ર ભાગથી છેક શિખાપર્યંત આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેવાવાળી તથા કર્તારૂપ છે.

૧૫. શિષ્ય: આ વિજ્ઞાનમય કોશથી હું જુદો છું એ કેવી રીતે સમજાય ?

ગુરુ: (૧) ઘટ આદિકની પેઠે વિલય આદિ અવ-
સ્થાવાળી હોવાથી, બુદ્ધિ વિનાશી છે.

૨. હું વિલયાદિ અવસ્થાથી રહિત હોવાથી,
તે બુદ્ધિથી વિલક્ષણ સ્વભાવવાળો, અવિનાશી છું.

તેથી આ વિજ્ઞાનમયકોશ તે હું નથી. અને તે
સૂક્ષ્મ શરીરરૂપ હોવાથી મારો નથી. તે વિજ્ઞાનમય
કોશને જાણવાવાળો હું, આત્મા, તેનાથી જુદો
છું એમ જાણવું.

સૂક્ષ્મદેહમાં પ્રાણમય, મનોમય અને
વિજ્ઞાનમય એ ત્રણ કોશ રહેલા છે. અને
તેથી સૂક્ષ્મદેહ એ ત્રણ કોશરૂપ છે.

૧. દીવાનો પ્રકાશ અને આકાશ એકરૂપ
ભાસે છે છતાં ભિન્ન છે. અને

૨. લોખંડનો તપાવેલો ગોળો અને તેમાં
રહેલો અગ્નિ એકરૂપ દેખાય છે છતાં ભિન્ન છે;

તેમ અંતઃકરણ અને આત્મા એકરૂપ પ્રતીત
થાય છે, છતાં ભિન્ન છે. કારણ કે સુષુપ્તિ અવસ્થામાં
અંતઃકરણ ઉપાદાનકારણ અવિદ્યામાં લય પામે છે

ત્યારે પણ આત્મા એ અજ્ઞાનનો સાક્ષી હોવાથી તે જુદો ભાસે છે. માટે વિજ્ઞાનમય કોશથી હું આત્મા જુદો છું એમ જાણો.

૧૬. શિષ્ય: [૫] આનંદમય કોશનું શું સ્વરૂપ છે? કોને કહીએ?

ગુરુ: નિષ્કામ કરેલાં શુભ કર્મ તેના પુન્યફળના ઉદયકાળમાં અને તે અનુભવતી વખતે ક્યારેક બુદ્ધિની વૃત્તિ અંતર્મુખ થતાં આત્મસ્વરૂપ આનંદનું પ્રતિબિંબ તે વૃત્તિમાં પડે છે; તે વૃત્તિને પ્રિય, મોહ અને પ્રમોહરૂપ કહીએ છીએ;

તે જ આનંદરૂપ વૃત્તિ પુણ્ય કર્મના ફળના ભોગની સમાપ્તિ થતાં નિદ્રારૂપ બની જાય છે અર્થાત્ નિદ્રામાં લય પામે છે. આ વૃત્તિને આનંદમયકોશ કહીએ છીએ. અથવા

કારણ શરીરરૂપ અવિદ્યામાં જે મલિન તત્વ છે તેમાં પ્રિય, મોહ અને પ્રમોહ એ ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિથી જે આનંદ થાય છે તેનું નામ આનંદમયકોશ છે.

૧૭. શિષ્ય: એ આનંદમય કોશ કેવો છે?

ગુરુઃ આપણને ગમતી વસ્તુ દેખવાથી જે આનંદ થાય છે તેને પ્રિય એમ કહીએ છીએ અને તે વૃત્તિ પ્રિયવૃત્તિ છે.

તે ગમતા પદાર્થોના લાભ થવાથી અંતઃકરણમાં આનંદ થાય છે. તે વૃત્તિ મોહવૃત્તિ છે.

તે ગમતા પદાર્થો પ્રાપ્ત થયા પછી તેમને ભોગવવાથી જે આનંદ થાય છે, તે આનંદની વૃત્તિને પ્રમોહવૃત્તિ કહીએ છીએ.

એ પ્રમાણે વિષયના સંબંધથી પ્રિયવૃત્તિ, મોહવૃત્તિ અને પ્રમોહવૃત્તિ એમ જે ત્રણ પ્રકારની વૃત્તિયો છે તેમને આનંદમય કોશ કહીએ છીએ.

આ કોશોને શાસ્ત્રોમાં પક્ષીની ઉપમા આપી વર્ણવેલા છે. જેમકે

(૧) પ્રિયવૃત્તિ છે તે પક્ષીનું શિર છે;

(૨) મોહવૃત્તિ છે તે જમણીપાંખ છે;

(૩) પ્રમોહવૃત્તિ છે તે ડાળી પાંખ છે;

(૪) બુદ્ધિ અથવા અજ્ઞાનની વૃત્તિમાં આત્મસ્વરૂપભૂત જે આનંદનું પ્રતિબિંબ છે તે, તે પક્ષીનું સ્વરૂપ છે; અને

(૫) બિંબરૂપ આત્માના સ્વરૂપભૂત આનંદ છે તે, તે પક્ષીનું પુચ્છ (આધાર) છે.

આવો પક્ષીરૂપ ભોક્તા તે આનંદમયકોશ છે.

૧૮. શિષ્ય: આનંદમય કોશથી હું જુદો છું એ કેવી રીતે સમજાય ?

ગુરુ: (૧) ચોમાસાની ઋતુમાં થતાં અને વિખરાઈ જતાં વાદળોના જેવો આ આનંદમયકોશ છે. કોઈક વખતે ઉત્પન્ન થાય છે તેથી ક્ષણિક છે. પણ

(૨) હું સર્વદા સદૃશ હોવાથી નિત્ય છું.

તેથી આ આનંદમયકોશ હું નથી અને કારણદૃશ્ય હોવાથી મારો નથી. હું તે આનંદમયકોશને જાણવાવાળો આત્મા, તે કોશથી ન્યારો છું.

આ પ્રમાણે આનંદમયકોશથી હું ન્યારો છું એમ સમજવું.

૧૯. શિષ્ય: આ અન્નમયાદિક પાંચ કોશો જે વિદ્યમાન છે તે આત્મા નથી ત્યારે આત્મા છે કોણ ?

ગુરુ: (૧) બુદ્ધિ અથવા વ્યષ્ટિ અજ્ઞાનમાં પ્રતિબિંબરૂપે રહેલો અને

(૨) જેને શાસ્ત્રો પ્રિય આદિક શબ્દોથી વર્ણવે

છે એવો જે આનંદમયકોશ છે; તેના બિંબરૂપ કારણ જે આનંદ છે તે નિત્ય હોવાથી આત્મા છે.

૨૦. શિષ્ય: આ જે પાંચ કોશ આપે વર્ણવ્યા તે તો અનુભવમાં આવે છે. તેમનાથી ભિન્ન ‘આત્મા’ જેવું ક્યાંયે અનુભવમાં આવતું નથી; તો પાંચ કોશથી આત્મા ન્યારો છે એ કેવી રીતે સમજાય ?

ગુરુ: ભાઈ, પાંચ કોશ જ અનુભવમાં આવે છે અને તે પાંચ કોશોથી ભિન્ન જે આત્મા તે અનુભવમાં આવતો નથી એ તારૂં કહેવું ઠીક છે. તોપણ વિચાર કરી જોઈશ તો સમજશે કે જે અનુભવથી આ પાંચ કોશનું જ્ઞાન થાય છે તે અનુભવને કોઈ નિવારણ કરી શકે તેમ નથી. માટે પાંચ કોશોના અનુભવરૂપ જે ચૈતન્ય છે તે જ ચૈતન્ય પાંચ કોશોથી જુદો એવો આત્મા છે.

૨૧. શિષ્ય: આત્મા કેવો છે ?

ગુરુ: (૧) અન્નમય કોશરૂપ સ્થૂળ, દેહ;

(૨) પ્રાણમય, મનોમય, અને વિજ્ઞાનમય કોશરૂપ સૂક્ષ્મદેહ; તથા

(૩) આનંદમયકોશરૂપ કારણદેહ

તે પાંચ કોશો અથવા ત્રણે શરીરોથી વિલક્ષણ,
સત્, ચિત્, આનંદ આદિ સ્વરૂપ આત્મા છે.

ૐ તત્સત્

શ્રી વેદાન્ત માર્ગદર્શિનીમાં “હું પંચ કોશાતીત છું”
એ નામનો છઠ્ઠો વિશ્રામ સમાપ્ત.

સવૈયા

સ્થૂલ દેહકો ભાન ન હોવૈ,
સ્વપ્નમાંહિ લખિ આતમ જ્ઞાન;
સૂક્ષ્મ જ્ઞાન સુષુપ્તિ સમૈ નહિં,
સુખ સ્વરૂપ વૃદ્ધિ આતમ ભાન;
ભાસૈ ભયે સમાધિ અવસ્થા,
નિરાવરન આતમ, ન અજ્ઞાન;
ઐસૈ તીનિ દેહ વ્યભિચારી,
આતમ અનુગત ન્યારો જન. (વિચાર સાગર)
પંચકોશતૈ આતમ ન્યારો,
જનિ સુ જનહુ પ્રહ્લ સ્વરૂપ;
તાતૈ ભિન્ન જુ દીપૈ સુનિયે,
સો માનહુ મિથ્યા ભ્રમકૂપ. (, ૫-૧૫૮-૯)

વિશ્રામ ૭મો.

“હું કોણ છું” એ વિષે. ભાગ ૫ માં

(તું જાગ્રદાદિ ત્રણ અવસ્થાનો સાક્ષી છે.)

(૧. જાગ્રત અવસ્થાનો તું સાક્ષી છે.)

૧. શિષ્ય: ત્રણ અવસ્થા કઈ કઈ છે? તેમને મારી સાથે શો સંબંધ છે?

ગુરુ: જાગ્રત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ; એ ત્રણ અવસ્થા છે. તું, આત્મા, તે ત્રણે અવસ્થા (સ્થિતિ)નો સાક્ષી છે.

૨. શિષ્ય: જાગ્રત અવસ્થાનું શું સ્વરૂપ છે?

ગુરુ: સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિથી ભિન્ન, ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનનો તથા ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનના સંસ્કારનો આધારકાળ, તેને જાગ્રત અવસ્થા કહે છે. અથવા

શરીર અંતઃકરણ અને પ્રાણ જે અવસ્થામાં કામ કરે છે તેને જાગ્રત અવસ્થા કહે છે. અથવા

ચૈદ ઇન્દ્રિયો, તે ઇન્દ્રિયોના ચૈદ દેવતા અને તે ઇન્દ્રિયોના ચૈદ વિષયો મળી બેતાલીસ તત્ત્વવડે જે અવસ્થામાં વ્યવહાર થાય છે તે અવસ્થાને જાગ્રત

અવસ્થા કહે છે. (સાધારણ બુદ્ધિવાળાને સમજવા આ લક્ષણ કહ્યું છે.)

આ ઇન્દ્રિયોને અધ્યાત્મ, તેના દેવતાઓને અધિ-
દેવ અને તેના વિષયોને અધિભૂત કહે છે.

આત્મનિ इति અધ્યાત્મ । આત્માનો આશ્રય કરીને પ્રવૃત્તિ કરનારી ઇન્દ્રિયો તે અધ્યાત્મ.

દેવે इति અધિદેવ । સ્વશરીરથી ભિન્ન, ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનો અવિષય તે અધિદેવ.

ભૂતે इति અધિભૂત । સ્વશરીર (સંઘાત) થી ભિન્ન પરંતુ ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોનો વિષય તે અધિભૂત.

૩. શિષ્ય: ચૌદ ઇન્દ્રિયોનાં નામ કહેા.

ગુરુ: શ્રોત્ર, ત્વચા, ચક્ષુ, જિહ્વા, ઘ્રાણ એ જ્ઞાનેન્દ્રિયો;
વાક્, પાણિ, પાદ, શિશ્ન, ગુદ, એ કર્મેન્દ્રિયો;
અને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, અહંકાર અંતઃકરણ;
એ ચૌદ ઇન્દ્રિયો છે. તેને અધ્યાત્મ કહે છે.

૪. શિષ્ય: તે ઇન્દ્રિયોના દેવતા કયા કયા છે ?

ગુરુ: ૧. દિશા (દિક્પાલ)એ શ્રોત્ર ઇન્દ્રિયના દેવતા છે;

૨. વાયુ એ ત્વચા " "

૩. સૂર્ય એ ચક્ષુ " "

૪. વરુણ એ જીર્ણ ઇન્દ્રિયના દેવતા છે,

૫. અશ્વિનીકુમાર એ ધ્રાણુ „ „

આ પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયના દેવતા કહ્યા.

૬. અગ્નિ એ વાક ઇન્દ્રિયના દેવતા છે.

૭. ઇન્દ્ર, એ પાણિ (હસ્ત) „ „

૮. વામનજી, એ પાદ „ „

૯. પ્રજાપતિ, એ ઉપસ્થ „ „

૧૦. યમ, એ ગુદ „ „

પાંચ કર્મેન્દ્રિયના એ દેવતા કહ્યા.

૧૧. ચન્દ્રમા, એ મન ઇન્દ્રિયના દેવતા છે.

૧૨. પ્રજ્ઞા, એ બુદ્ધિ „ „

૧૩. વાસુદેવ, એ ચિત્ત „ „

૧૪. રુદ્ર, એ અહંકાર „ „

ચાર અંતઃકરણના એ દેવતા કહ્યા.

૫. શિષ્ય: તે ચૌદ ઇન્દ્રિયના વિષય કહુશો ?

ગુરુ: ૧. શબ્દ, ૨. સ્પર્શ, ૩. રૂપ, ૪. રસ

અને ૫. ગંધ. એ પાંચ અનુક્રમે પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષયો છે.

૬. વચન, ૭. આદાન, ૮. ગમન, ૯. રતિ-

ભોગ અને ૧૦. મળત્યાગ એ પાંચ અનુક્રમે પાંચ

કર્મેન્દ્રિયોના વિષયો છે.

હવે ચાર અંતઃકરણના વિષયો અનુક્રમે કહું છું તે સાંભળ.

૧૧. સંકલ્પ વિકલ્પ, ૧૨. નિશ્ચય, ૧૩. ચિંતન ૧૪. અહંપણું.

આ ચૌદ વિષયોને અધિભૂત કહે છે.

વિચાર કરીને જોઈએ તો સંકલ્પ વિકલ્પ મનનો વિષય નથી, પરંતુ જે વસ્તુનો સંકલ્પ થાય છે તે વસ્તુ વિષય છે.

તે પ્રમાણે નિશ્ચય એ બુદ્ધિનો વિષય નથી પણ જે બાબતનો નિશ્ચય થાય છે તે બાબત વિષય છે.

ચિત્ત તથા અહંકારના વિષય સંબંધમાં એ પ્રમાણે સમજ લેવું.

૬. શિષ્યઃ અધ્યાત્મ, અધિદૈવ, અધિભૂત, એ ત્રણે એકઠા મળે તો તેને શું કહેવાય ?

ગુરુઃ એ ત્રણે પુટ (આકાર) એકઠા થાય ત્યારે તેને ત્રિપુટી કહેવામાં આવે છે.

૭. શિષ્યઃ એ ચૌદ ત્રિપુટી કેવી રીતે સમજવી ?

ગુરુઃ ઉપર ખુલાસો લખ્યો છે તે જ કોણ્ટિકના રૂપમાં કહી બતાવું છું.

(અ) જ્ઞાન ઇન્દ્રિયની ત્રિપુટી:—

ઇન્દ્રિય અધ્યાત્મ	દેવતા અધિદેવ	વિષય આધિભૂત
શ્રોત્ર	દિશા	શબ્દ
ત્વચા	વાયુ	સ્પર્શ
ચક્ષુ	સૂર્ય	રૂપ
ગ્રીર્ણા	વરુણ	રસ
ધ્રાણુ	અશ્વિનીકુમાર	ગંધ

(આ) કર્મ ઇન્દ્રિયોની ત્રિપુટી:—

વાક્	અગ્ને	વચન (ક્રિયા)
પાણિ	ઇન્દ્ર	લેવડદેવડ
પાદ	વામનજી	ગમન
ઉપસ્થ	પ્રજાપતિ	રતિભોગ
રુદ્ધ	યમ	મળત્યાગ

(ઇ) ચાર અંતઃકરણની ત્રિપુટી:—

મન	ચંદ્રમા	સંકલ્પ, વેકલ્પ
બુદ્ધિ	પ્રજ્ઞા	નિશ્ચય
ચિત્ત	વાસુદેવ	ચિંતન
અહંકાર	રુદ્ર	અહંકાર

૮. શિષ્યઃ આ ત્રિપુટિયોનો સ્વભાવ કેવો છે?

ગુરુઃ ત્રણ ત્રણ પદાર્થની જે ત્રિપુટી છે તેમાંથી એક ન હોય તો તેમનો વ્યવહાર ચાલતો નથી. જેમકે

(અ) ઇન્દ્રિય અને દેવતા હોય પણ વિષય નહોય;

(આ) વિષય અને ઇન્દ્રિય હોય પણ દેવતા ન હોય તો કોઈ પ્રકારનો વ્યવહાર થઈ શકે નહિં.

દૃષ્ટાંત ૧ નાટક બેવા ગયા. નેત્ર ઇન્દ્રિય ની-રોગી છે. નાટ્યશાળામાં અનેક ખુરસી ટેબલ (વિષય) છે પણ પ્રકાશ નથી. દેખવાનો વ્યવહાર થઈ શકતો નથી.

(૨) કૂવા ઉપર ગયા. દોરી લોટો બેડી કૂવા-માંથી પાણી કાઢવા લોટો અંદર મૂક્યો. લોટો તટી ગયો. નીચે કૂવાના જળના તળિયે જઈ બેઠો. એક માણસ તે કાઢવા હિતર્યો. તેણે જળમાં ડુબકી મારી. લોટો તેને મળ્યો.

વિષય (લોટો) મળ્યો તથા મળ્યો એવું બોલવા-વાળી વાક્ય ઇન્દ્રિય બન્ને હાજર છે. પરંતુ વાક્ય ઇન્દ્રિ-યના દેવતા અગ્નિ અને જળને વિરોધ હોવાથી દેવતા

ત્યાં નથી. માટે બોલવારૂપી ક્રિયા થઈ શકતી નથી.

(૩) શ્રોત્ર ઇન્દ્રિય છે, તેના દિશારૂપી દેવતા હાજર છે. પણ આત્મબાહ્ય બધું શાંત છે. કોઈ પ્રકારનો શબ્દ (વિષય) નથી. સાંભળવારૂપી ક્રિયા સિદ્ધ થતી નથી.

આ પ્રમાણે સર્વે ત્રિપુટીઓનો વ્યવહાર સમજવો. ત્રિપુટીમાંથી એકનો અભાવ હોય તો કામ ચાલે નહિં.

૯ શિષ્ય: મારો સ્વભાવ કેવો છે અને તે કેવી રીતે સમજાય ?

ગુરુ: (૧) ઉપર બતાવેલી ત્રિપુટી પૂર્ણ હોય તેને તું જાણે;

(૨) એ અપૂર્ણ હોય તેને તું જાણે;

(૩) તે ત્રિપુટીનો વ્યવહાર થાય તેને તું જાણે અને

(૪) ત્રિપુટી અપૂર્ણ હોવાથી વ્યવહાર ન ચાલે તેને પણ તું જાણે. એવો તારો સ્વભાવ છે તે વિચાર કરી તું નિશ્ચય કર.

૧૦ શિષ્ય: આ પ્રમાણે કહી આપ શું સિદ્ધ કરો છો ?

ગુરુ: આ પ્રમાણે, ત્રિપુટીથી જેમાં વ્યવહાર ચાલે છે એવી જગત અવસ્થા છે, તે સિદ્ધ થઈ.

૧૧ શિષ્ય: જગત અવસ્થામાં જીવનાં (૧) સ્થાન, (૨) વાચા, (૩) ભોગ, (૪) શક્તિ (૫) ગુણ (૬) માત્રા તથા (૭) જગતના અભિમાન વડે તે (જીવ) નાં નામ કયાં કયાં છે ?

ગુરુ: (ચોપાઈ) જગત અવસ્થા, નેત્રસ્થાન,
વૈખરીવાચા સ્થૂળભોગ જાણ;
ક્રિયા શક્તિ, રજોગુણ માન,
અકારમાત્રા વિશ્વ અભિમાન.

જગત અવસ્થામાં જીવનું (૧) નેત્ર સ્થાન છે.

જે કે ચિદાભાસરૂપ જીવ નખથી શિખા પર્યંત દેહમાં વ્યાપ્ત છે; છતાં મુખ્યત્વે તે નેત્રમાં રહે છે. તેથી નેત્રને આ જીવનું સ્થાન કહ્યું છે.

[૨] વૈખરી વાચા, [૩] સ્થૂળ ભોગ [૪] ક્રિયા શક્તિ અને [૫] રજોગુણ છે [૬] અકાર માત્રા અને જગત અવસ્થાના અભિમાની જીવનું [૭] નામ “વિશ્વ” છે.

૧૧. શિષ્ય: આવી જગત અવસ્થાના વર્ણનથી શું સિદ્ધ કર્યું ?

ગુરુ: (૧) જગત્ત્વ અવસ્થાને તું જાણે;

(૨) સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિમાં તે અવસ્થા નહોય ત્યારે તેના અભાવને તું જાણે.

માટે જગત્ત્વ અવસ્થા તે તું નથી અને સ્થૂળ દેહની હોવાથી તે તારી નથી. તું તેને જાણવાવાળો સાક્ષી, ઘટદ્રષ્ટાની પેઠે, તેનાથી જુદો છું એ સિદ્ધ કર્યું.

(૨) સ્વપ્ન અવસ્થાનો તું સાક્ષી છે.

૧૨. શિષ્ય: સ્વપ્ન અવસ્થા કોને કહીએ ?

ગુરુ: જગત્ત્વ અવસ્થામાં જે પદાર્થ દીઠા હોય, સાંભળ્યા હોય તથા ભોગવ્યા હોય છે તેના સંસ્કાર કંઠમાં માથાના વાળના હજારમા ભાગ જેટલી સૂક્ષ્મ, હિતા નામની નાડી છે તેમાં રહે છે. તે સંસ્કારથી નિદ્રા વખતે પાંચ વિષય આદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન ઉપજે છે અને તેનાથી જે અવસ્થામાં વ્યવહાર થાય છે તે અવસ્થાને સ્વપ્ન અવસ્થા કહીએ. અથવા

ઈન્દ્રિયોથી ન ઉત્પન્ન થાય તેવી (અજન્ય) અને વિષયોનો જેમાં અનુભવ થાય (વિષયગોચર) એવો અંતઃકરણની અપરોક્ષવૃત્તિનો સમય તેને સ્વપ્ન અવસ્થા કહીએ. અથવા

મન અને પ્રાણ જે અવસ્થામાં કામ કરે છે તેને સ્વપ્ન અવસ્થા કહીએ.

૧૩. શિષ્યઃ સ્વપ્ન અવસ્થામાં જીવનું (૧) સ્થાન, (૨) વાચા, (૩) ભોગ, (૪) શક્તિ, (૫) ગુણ તથા (૬) માત્રા અને સ્વપ્નના અભિમાનથી (૭) તે જીવનાં નામ કયાં કયાં છે ?

ગુરુઃ (ચોપાઇ) સ્વપ્ન અવસ્થા, કંઠસ્થાન,
મધ્યમા વાચા, પ્રવિવિક્ત ભોગ જાણુ;
જ્ઞાનશક્તિ, સત્ત્વગુણમાન,
ઉકારમાત્રા, તૈજસ અભિમાન.

સ્વપ્ન અવસ્થામાં જીવનું (૧) કંઠ સ્થાન છે, (૨) મધ્યમા વાચા છે, (૩) સક્ષ્મ (વાસનામય) ભોગ છે; (૪) જ્ઞાન શક્તિ છે; (૫) સત્ત્વગુણ છે, [કોઈ મતવાળા રજોગુણ માને છે.] (૬) ઉકાર-માત્રા છે અને આ અવસ્થાના અભિમાની જીવનું (૭) તૈજસ એવું નામ છે.

૧૪. શિષ્યઃ આ અવસ્થાનું સ્વરૂપ જાણવાથી શો લાભ થાય ?

ગુરુઃ (૧) સ્વપ્ન અવસ્થા થાય તેને તું જાણે; (૨) જાગૃત તથા સુષુપ્તિ અવસ્થામાં તેનો અભાવ હોય છે તેને તું જાણે.

માટે તે સ્વપ્ન અવસ્થા તું નથી; સૂક્ષ્મદેહની હોવાથી તારી નથી. તું તેનો જાણનાર, સાક્ષી, તેનાથી ન્યારો છું એવો નિશ્ચય કર. એ તને લાભ થશે.

(૩) સુષુપ્તિ અવસ્થાનો તું સાક્ષી છે.

૧૫. શિષ્ય: સુષુપ્તિ અવસ્થાનું શું સ્વરૂપ છે ?

ગુરુ: મનુષ્ય જ્યારે નિદ્રામાંથી ઉઠીને ઉઠે છે ત્યારે ઉંઘમાં અનુભવ કરેલા સુષ્પ તથા અજ્ઞાનનું સ્મરણ કરીને કહે છે કે “ આજે હું સુષ્પથી ઉંઘ્યો હતો, અને હું કંઈ જ જાણતો નથી.”

આ સુષ્પ તથા ન જાણવારૂપી અજ્ઞાનનું ભાન, સાક્ષી, ચેતનરૂપ અનુભવથી જે અવસ્થામાં થાય છે એવી જે બુદ્ધિની (વિલયરૂપ) અવસ્થા તે સુષુપ્તિ અવસ્થા છે. અથવા

સુષ્પ તથા અજ્ઞાન [ન જાણવાપણા]નો જેમાં અનુભવ થાય છે એવો અવિદ્યાની વૃત્તિનો સમય તે સુષુપ્તિ અવસ્થા છે. અથવા

કેવળ પ્રાણ જે અવસ્થામાં કામ કરે છે તે સુષુપ્તિ અવસ્થા છે.

૧૬. શિષ્ય: સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જીવનું

(૧) સ્થાન, (૨) વાચા, (૩) ભોગ, (૪) શક્તિ, (૫) ગુણ (૬) માત્રા તથા સુષુપ્તિના અભિમાનથી તે (જીવ)નાં (૭) નામ કયાં કયાં છે ?

ગુરુઃ (ચોપાઈ) સુષુપ્તિ અવસ્થા હૃદયસ્થાનઃ
પશ્યંતિ વાચા, આનંદભોગ જાણ
દ્રવ્યશક્તિ તમોગુણ માન
મહારમાત્રા પ્રાજ્ઞ અભિમાન

સુષુપ્તિ અવસ્થામાં જીવનું (૧) હૃદય સ્થાન છે; (૨) પશ્યંતિ વાચા છે; (૩) આનંદ ભોગ છે; (૪) દ્રવ્ય શક્તિ છે; (૫) તમો ગુણ છે (૬) મહારમાત્રા અને તે અવસ્થાના અભિમાની જીવનું (૭) પ્રાજ્ઞ એવું નામ છે.

મ+અજ્ઞ=પ્રાજ્ઞ=વિશેષે કરીને અજ્ઞાની તે પ્રાજ્ઞ.

પશ્યંતિવાચાઃ સૂક્ષ્મવિચારના સંસ્કારરૂપ વાચા
આનંદભોગઃ નિર્વિષય સુખનો ભોગ.

દ્રવ્યશક્તિઃ જાત્ર આદિ વ્યવહારને અનુકૂળ
પદાર્થો ઉત્પન્ન થવાના કારણરૂપ શક્તિ.

૧૭. શિષ્યઃ કોઈ દૃષ્ટાંત આપીને સુષુપ્તિ અવસ્થા સમજાવવા કૃપા કરશે ?

ગુરુ : એક બાઈ જળ ભરવા કૂવા ઉપર ગઈ હતી. તેનો ઘડો કૂવામાં પડી ગયો. તે બહાર કાઢવાને તેના ઓળખીતા એક મનુષ્યને કૂવામાં ઉતાર્યો. જળમાં ડૂબકી મારતાં એ બાઈને ઘડો મળે તેને તે જાણે છે અને નથી મળતો તેને પણ જાણે છે. બે ત્રણ વખત ઊંડા પાણીમાં ડૂબકી મારી તળે હાથ ફેરવ્યો કે તરત પેલો ઘડો તેના હાથમાં આવ્યો. તેથી (ઘડાના લાભથી) તેને જ્ઞાનપૂર્વક આનંદ થયો; પણ તે ઘડો જડયો એમ કહેવાને પાણીમાં વાણી બોલી શકતી નથી. કારણકે પાણીમાં વાણી સિવાયની બધી ઈન્દ્રિયોનો વ્યવહાર બને છે (ત્રિપુટી પૂર્ણ હોવાથી). પરંતુ વાણી ઈન્દ્રિયના દેવતા અગ્નિ છે; તેને જળ સાથે વિરોધ છે. માટે (ત્રિપુટી અપૂર્ણ રહેવાથી) દેવતા વિના વાણી ઈન્દ્રિયબોલી શકતી નથી. પણ પાણીમાં ઘડો મળ્યો છે તેના આનંદનો અનુભવ પોતે કરે છે. અને જળથી બહાર આવે છે ત્યારે દેવતા સહિત વાક્ ઈન્દ્રિય [જે બોલવાનું સાધન છે તે] ઘડો જડયો છે તે કહી શકે છે.

તેમ (૧) સુષુપ્તિ અવસ્થામાં સુખ અને અજ્ઞા-

નના સાક્ષી ચેતનરૂપ સામાન્ય જ્ઞાન છે. (૨) પરંતુ વિશેષ જ્ઞાનનું સાધન જે ઇન્દ્રિય તથા અંતઃકરણ તેનો તે વખતે અભાવ છે. તેથી સુષ્પ તથા અજ્ઞાનનું વિશેષ જ્ઞાન તેને થતું નથી.

(૩) જ્યારે મનુષ્ય જાગ્રત અવસ્થામાં આવે છે ત્યારે ઇન્દ્રિય તથા અંતઃકરણ જે વિશેષ જ્ઞાનનું સાધન છે, તે હોવાથી સુષુપ્તિમાં અનુભવેલાં સુષ્પ તથા અજ્ઞાનની સ્મૃતિરૂપ વિશેષ જ્ઞાન થાય છે.

બીજું દષ્ટાંત: લાખને તાપની પાસે ધરીએ તે તાપને લીધે તે નરમ થઈ જાય છે; અને તાપથી દૂં કરતાં ઠંડકમાં રહેવાથી પાછી પત્થર જેવી કઠણ થાય છે. વળી ગરમીની પાસે લાવતાં તે નરમ થાય છે.

તેમ સુષુપ્તિ અવસ્થામાં કારણશરીરરૂપ અજ્ઞાન વિદ્યમાન છે. તે અજ્ઞાન જાગ્રત તથા સ્વપ્ન અવસ્થામાં બુદ્ધિરૂપ બની જાય છે. અને વળી પાછી સુષુપ્તિ અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં ફરીથી અજ્ઞાનરૂપ બની જાય છે.

ત્રીજું દષ્ટાંત: એક શહેરના મોટા માળામ બીજે માળે આવેલી એક ઓરડીમાં એક બાક

રહેતાં હતાં. તેમનું બાળક ઓરડીમાંથી બહાર ધૂંટણીએ ચાલીને દોડી જતું. તે બાળક દાદરા ઉપરથી ગબડી પડશે એ બીકથી પેલાં બાઈ તે બાળકને વારંવાર દાદરા ઉપરથી પાછું લાવી ધરમાં રમવા મૂકતાં. છતાં વળી વળીને તે બાળક દાદરા તરફ જ જતું. રીસ ચઢવાથી તે બાઈએ બાળકને એક ધીમે લાફે લગાવ્યો. તેથી બાળક ખૂબ રડ્યું. માતાએ તેને દૂધ પાન કરાવી છાનું રાખ્યું; પણ થાકેલું હોવાથી માતાના ખોળામાં ઉંઘી ગયું. અને સુખશાંતિનો અનુભવ કરવા લાગ્યું. જગી ઉઠતાં પાછું રમતાં રમતાં દાદરા તરફ જવા લાગ્યું.

તેમ કારણ શરીરરૂપ અજ્ઞાન છે તે માતારૂપ છે. તેનું બુદ્ધિરૂપી બાળક જાગ્રત તથા સ્વપ્ન અવસ્થામાં ધરમાં તથા દાદરા ઉપર જવા રૂપ બહિર્ ભૂમિમાં વ્યવહાર (રમત) કરે છે. જ્યારે વિક્ષેપરૂપ થાક લાગે છે ત્યારે સુપુત્રિ અવસ્થારૂપી ધરમાં અજ્ઞાનરૂપી માતાના ખોળામાં લીન થઈ જાય છે; અને બ્રહ્માનંદનો અનુભવ કરે છે. ફરીથી અદૃષ્ટ (કર્મ) ને લીધે જાગ્રત અવસ્થામાં આવે છે ત્યારે પાછું પૂર્વવત્ બહિર્ભૂમિ

વિષે વ્યવહાર રૂપ રમત કરવા જાય છે.

ચોથું દૃષ્ટાંત: [૧] સમુદ્રના જળથી ભરેલ ઘડાને [૨] ગળે દોરડું બાંધી સમુદ્રમાં મૂકવામાં આવે છે. ત્યારે (૩) [ઘડામાં] રહેલું પાણી સમુદ્રના જળ સાથે એકતા પામે છે. તો પણ [૪] તેને ઘટરૂપ ઉપાધિ હોવાથી તે જળ જુદા જેવું રહે છે. [૫] કૃત્રીથી જ્યારે દોરડું ખેંચી બહાર કાઢીએ ત્યારે તે ઘડો અને જળ સમુદ્રના જળથી જુદાં બને છે પરંતુ [૬] ઘટ સહિતજળ અને સમુદ્રના જળને આધાર જે આકાશ તે ભિન્ન થતું નથી. પણ [૭] ત્રણે કાળમાં એક રસ છે.

તેમ [૧] અજ્ઞાનરૂપ જળથી ભરેલો જે લિંગ દેહરૂપી ઘટ છે તે [૨] અદૃષ્ટરૂપી દોરડાથી બંધાઈ સુષુપ્તિકાળમાં તથા તેના અવાંતર ભેદરૂપ મરણ મૂર્ચ્છા અથવા પ્રલયકાળમાં, સમષ્ટિ અજ્ઞાનરૂપ ઈશ્વર તેની ઉપાધિ જે માયા તેમાં લીન થાય છે. ત્યાં [૩] વ્યષ્ટિ અજ્ઞાનરૂપ જીવની ઉપાધિ જે અવિદ્યા, સમષ્ટિ અજ્ઞાન સાથે એકતા પામે છે. (૪) તે જ્ઞાન લિંગ શરીરના સંસ્કારરૂપ ઉપાધિએ કરીને બિ

જેવાંજ રહે છે. (૫) ફરીથી જ્યારે અદૃષ્ટરૂપી દોર-
ડાને અંતરાત્મા પ્રેરે છે ત્યારે તે ભેદને પામે છે
(જુદાં બને છે.) (૬) પરંતુ વ્યષ્ટિ અજ્ઞાનરૂપ જળ
સહિત લિંગ દેહરૂપ ઘટ અને સમષ્ટિ અજ્ઞાનરૂપ
સમુદ્રનો આધાર જે ચિદાકાશ તે ભિન્ન થતાં નથી.
(૭) પણ ત્રણે કાળમાં એકરસ રહે છે.

૧૮. શિષ્ય: આ પ્રમાણે સુષુપ્તિ અવસ્થાનું
સ્વરૂપ જાણવાથી શો લાભ ?

ગુરુ: સુષુપ્તિ અવસ્થા હોય છે તેને તું જાણે છે.
જાગ્રત્ તથા સ્વપ્ન અવસ્થામાં સુષુપ્તિનો અભાવ
હોય છે તેને પણ તું જાણે છે.

માટે તે સુષુપ્તિ અવસ્થા તે તું નથી. અને કા-
રણ દેહની હોવાથી તે તારી નથી. તું તો તેનો જાણુ-
નાર સાક્ષી, ઘટ દ્રષ્ટાની પેઠે, તેનાથી જુદો છે એવો
નિશ્ચય કરવો તે લાભ.

ૐ તત્સત્

શ્રી વેદાન્તમાર્ગદર્શિની માં “તું જાગ્રદાદિ ત્રણ
અવસ્થાનો સાક્ષી છે” એ નામનો સાતમો વિશ્રામ
સંપર્ક.

ૐ

વિશ્રામ ૮ મો

બ્રહ્મરૂપ આત્માના સ્વરૂપ વિષે. ભાગ ૧ લો.

આત્માનાં વિશેષણ.

૧ શિષ્ય: આત્માનાં વિશેષણ કેટલા પ્રકારનાં છે?

ગુરુ: આત્માનાં વિશેષણ (૧) વિધેય, અને (૨) નિષેધ્ય એવા બે પ્રકારનાં છે.

વિધેય=સાક્ષાત્ બોધ કરનાર. જેમકે

“સધવા સ્ત્રી.” આ શબ્દો “વિધવા” સ્ત્રીને નિષેધ કરે છે અને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનો સાક્ષાત્ (સીધો) બોધ કરે છે:

તેમ “સત્, ચિત્” વિગેરે વિધેય વિશેષણો છે તે “અસત્, જડ” આદિ પ્રપંચના વિશેષણોને નિષેધ કરે છે; અને સદાદિરૂપ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્ બોધ કરે છે માટે તેમને “વિધેય” કહીએ છીએ.

નિષેધ્ય=પ્રપંચના નિષેધદ્વારા બોધ કરનાર જેમકે

“અવિધવા” શબ્દ “વિધવા” સ્ત્રીનો નિષેધ કરે છે અને તેનાથી વિલક્ષણ સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીનો બોધ કરે છે.

તેમ અનંતાદિક જે નિષેધ્ય વિશેષણો છે, તે અંતઆદિક પ્રપંચના ધર્મોના નિષેધ કરે છે. અર્થાત્ નાથી વિલક્ષણ એવા બ્રહ્મનો બોધ કરનારાં છે. માટે વિશેષણોને “નિષેધ્ય” કહીએ છીએ.

૨ શિષ્ય: આત્માનાં વિધેય વિશેષણો કયાં કયાં છે?

ગુરુ: (૧) સત્, (૨) ચિત્, (૩) આનંદ, (૪) ભક્તિ, (૫) સ્વયં પ્રકાશ, (૬) કૂટસ્થ, (૭) સાક્ષી, (૮) દ્રષ્ટા, (૯) ઉપદ્રષ્ટા, (૧૦) એક, ઇત્યાદિ આત્માનાં વિધેય વિશેષણો છે.

૩. શિષ્ય: આત્મા સત્રૂપ કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૧) જેની જ્ઞાનથી અથવા બીજા કશાથી પણ નિવૃત્તિ ન થાય તે સત્ રૂપ કહેવાય.

આત્માની પોતાના જ્ઞાનથી અથવા બીજા કોઈ સ્તુથી નિવૃત્તિ થતી નથી; માટે આત્મા સત્ છે. ઝી શાસ્ત્રકારો ત્રિકાલાવાચ્યં સત્યમ્ ત્રણ કાળમાં જેનો બદલાવ ન થાય તેને સત્ રૂપ કહે છે.

જાગ્રત, સ્વપ્ન તથા સુષુપ્તિ એ ત્રણે અવસ્થામાં આત્મા છે માટે તે સત્ રૂપ છે.

૪ શિષ્ય: આત્મા ચિત્રૂપ કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૨) અલુપ્ત પ્રકાશ હોય તે ચિત્ કહેવાય. આત્મા પોતે સદાય પ્રકાશરૂપ છે. તેનો પ્રકાશ કદિ લોપાતો નથી. માટે આત્મા ચિત્ રૂપ છે.

૫ શિષ્ય: આત્મા આનંદરૂપ કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૩) પરમ પ્રેમારૂપદ (સૌથી વધારે પ્રીતિનો જે વિષય) હોય તે આનંદ કહેવાય.

આત્મામાં (પોતામાં) સર્વેની પરમ પ્રીતિ છે જેથી તે આનંદરૂપ છે.

યાજ્ઞવલ્કય પોતાની સ્ત્રી મૈત્રેયીને કહે છે:—હે મૈત્રેયિ ! પતિના ઉપર સ્ત્રીનો અધિકાધિક પ્રેમ હોય છે, તે પતિની કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે નહિ; પણ પોતાની જ કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે છે. એમ પતિને સ્ત્રી અધિક પ્રિય લાગે છે. તે પણ સ્ત્રીની કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે નહિ, પણ પોતાની જ કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે. માતાપિતાનો પુત્રો ઉપર જે અધિક પ્રેમ હોય છે તે પુત્રો માટે નહિ પણ પોતાને જ માટે છે. એમ ધન ઉપર જે અધિક પ્રેમ છે તે પણ ધન માટે નહિ, પરંતુ પોતાને જ માટે. (વિશેષ બધી વસ્તુ કહ્યા પછી કહે છે કે) આ જગત

બધું જ, જગત માટે પ્રિય નથી પણ બધું પોતાના આત્મા માટે જ પ્રિય છે.

આ સંબંધમાં એક દૃષ્ટાંત છે:-

એક રાજા અને પ્રધાન વાર્તા વિનોદ કરતા હતા; ત્યારે રાજાએ કહ્યું કે ખરેખર, પ્રાણી માત્રને પોતાનાં બચ્ચાં ઉપર પ્રેમ હોય છે, પણ વાનરજાતિમાં તે સૌથી વધારે હોય છે. એના જેવો પ્રેમ બીજે જોવામાં આવતો નથી. પોતાના આત્મા કરતાં પણ પોતાનાં બચ્ચાં ઉપર વધારે પ્રેમ આ જાતિને હોય છે. ત્યારે પ્રધાને કહ્યું કે રાજા ! આપ કહો છો તે વાત યથાર્થ નથી. પોતાના આત્મા કરતાં પણ બચ્ચાં ઉપર વધારે પ્રેમ હોય એ સંભવિત નથી. આત્મા જેટલી પ્રિય વસ્તુ જગતમાં બીજી કોઈ નથી. આ સાંભળી રાજાએ કહ્યું કે બીજાં પ્રાણીઓમાં બલે ગમે તેમ હોય, પણ વાનરજાતિમાં તેનાં બચ્ચાં ઉપર અતિશય પ્રેમ છે તે મેં પ્રત્યક્ષ જોયું છે. વાંદરી મરેલાં બચ્ચાંને પણ છોડતી નથી, અને સાથે લઈને ફરે છે. તો આત્મા જેટલી પ્રિયતા બીજામાં નથી એ હું કેમ માનું? પ્રધાને કહ્યું કે મરેલાં બચ્ચાંને તો શું પણ

જીવતાં બચ્ચાંને પણ પોતાના પ્રાણ બચાવવા વાંદરી જતું કરે એ હું આપને બતાવું. આમ કહી, એક બચ્ચાંવાળી વાંદરીને પકડાવી ખાલી હોજમાં એવી રીતે બાંધી કે તે આમ તેમ જઈ ન શકે. પછી તે હોજમાં પાણી ભરાવા માંડ્યું. જેમ જેમ પાણી ભરાતું ગયું તેમ તેમ વાંદરી બચ્ચાને ઊંચું ઊંચું રાખતી ગઈ. પણ જ્યારે તેના નાક સુધી પાણી આવી ગયું ત્યારે ગુંગળાઈને મરી જવાના ભયથી તરત બચ્ચાને પોતાના પગતળે મૂકી તેના ઉપર પોતે ઊભી રહી. આ બેવાથી રાજાને ખાતરી થઈ કે ખરેખર આ જગત્ બધું સ્વાર્થમય જ છે.

યાજ્ઞવલ્કય કહે છે, હું મૈત્રેયિ ! આવી રીતે બધું જગત્ આત્માને માટે જ પ્રિય ભાસે છે. માટે આત્મા આનંદરૂપ છે.

૬. શિષ્ય: આત્મા બ્રહ્મરૂપ કેવી રીતે છે?

ગુરુ: (૪) (અ) આત્મા સત્, ચિત્, આનંદરૂપ શ્રુતિથી, યુક્તિથી અને અનુભવથી સિદ્ધ છે:

[૧] બ્રહ્મ પણ શાસ્ત્ર (ઉપનિષદ)માં સત્ ચિત્ આનંદરૂપ કહ્યો છે: માટે આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે. અથવા

બ્રહ્મનામ વ્યાપકનું છે. જેનો દેશ, કાળ, તથા વસ્તુથી અંત આવતો નથી તે વ્યાપક કહેવાય.

[ક] આત્મા જે બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય તો દેશથી તેનો અંત આવે. [સ્વ] જેનો દેશથી અંત થાય તેનો કાળથી પણ અંત થાય એવો નિયમ છે. [ગ] અને જેનો દેશ તથા કાળથી અંત થાય તે અનિત્ય કહેવાય. માટે જે આત્મા બ્રહ્મથી ભિન્ન હોય તો તે અનિત્ય થશે. આત્મા નિત્ય છે માટે તે બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી.

(અ) આત્માથી બ્રહ્મ ભિન્ન ઠરે તો બ્રહ્મ અનાત્મા ઠરે.

(આ) ધટાદિક અનાત્મા છે એટલે જડ છે. આત્માથી ભિન્ન જે બ્રહ્મ હોય તો તે પણ જડ ઠરે. આ વાર્તા શ્રુતિથી વિરુદ્ધ છે.

માટે આત્માથી ભિન્ન બ્રહ્મ નથી પણ તે બ્રહ્મ રૂપ છે.

૭. શિષ્ય: આત્મા સ્વયં પ્રકાશ કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૫) દીપકની પેઠે પોતાને પ્રકાશવામાં જે બીજાની અપેક્ષા કરતો નથી તથા જે પોતે જ સર્વ

નો પ્રકાશક છે તેને સ્વયં પ્રકાશ કહેવામાં આવે છે.

આત્મા પોતાને પ્રકાશવામાં ચંદ્ર, સૂર્ય, અગ્નિ, તારા, વિદ્યુત આદિ કોઈ પ્રકાશની અપેક્ષા રાખતો નથી. માટે તે પણ સ્વયં પ્રકાશ છે. ભગવાન ગીતામાં કહે છે :—

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः।

અથવા:— (ક) જે પોતે સર્વદા અપરોક્ષરૂપ હોય તથા (સ્વ) કોઈ જ્ઞાનનો વિષય (પ્રકાશ્ય) ન હોય તે સ્વયં પ્રકાશ કહેવાય.

આત્મા પોતે સદા અપરોક્ષરૂપ છે તથા પ્રકાશ રૂપ છે તેથી તે કોઈ પણ જ્ઞાનનો વિષય (પ્રકાશ્ય) નથી. માટે આત્મા સ્વયં પ્રકાશ છે.

૮. શિષ્ય: આત્મા કૂટસ્થ કેવી રીતે છે ?

ગુરુ : (૬) કૂટ = લુહારની ઐરણ. ઐરણની માફક જે નિર્વિકાર (અચળ) રૂપથી રહે તે કૂટસ્થ કહેવાય.

લુહાર ઐરણઉપર અનેક ઘાટ ધડે છે; તોપણ તે જેમની તેમ રહે છે. તેમ મનરૂપ લુહાર વ્યવહાર રૂપ અનેક ઘાટ ધડે છે તોપણ આત્મા જેમનો તેમ

રહે છે. માટે આત્મા કૂટસ્થ છે. (કૂટસ્થ કહ્યો, એટલે અચળ અને અક્રિય પણ સિદ્ધ થયો.)

૯. શિષ્ય: આત્મા સાક્ષી કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૭) લોક વ્યવહારમાં (અ) જે ઉદાસીન (રાગદ્વેષ રહિત) હોય; (આ) સમીપવર્તિ હોય અને (ઇ) ચેતન હોય તેને સાક્ષી કહેવામાં આવે છે.

આત્મા, (ક) દેહાદિકથી ઉદાસીન છે. (સ્વ) દેહાદિકની અત્યંત સમીપવર્તિ (પાસે રહેવાવાળો) છે. અને (ગ) ચેતન છે. તેથી આત્મા સાક્ષી છે. અથવા અંતઃકરણ ઉપાધિવાળા ચેતનને સાક્ષી કહેવામાં આવે છે. અથવા

અંતઃકરણ અને અંતઃકરણની વૃત્તિઓમાં રહેલો ચેતનમાત્ર (કેવળ ચેતન) ને સાક્ષી કહેવામાં આવે છે.

આત્મા આવા પ્રકારનો છે માટે સાક્ષી છે.

૧૦. શિષ્ય: આત્મા દ્રષ્ટા કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૮) જે જ્ઞેનાર છે તેને દ્રષ્ટા કહીએ. આત્મા પોતે સર્વ દ્રશ્યોનો જ્ઞેનાર છે માટે આત્મા દ્રષ્ટા છે.

૧૧. શિષ્ય: આત્મા ઉપદ્રષ્ટા કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૯) જેમ યજ્ઞશાળામાં યજ્ઞક્રિયા કરનાર પંદર ઋત્વિજ હોય છે; સોળમો યજમાન હોય છે તથા સત્તરમી યજમાનની પત્ની હોય છે; અને અઠારમો ઉપદ્રષ્ટા (પાસે બેસીને બેનાર) હોય છે. તે ઉપદ્રષ્ટા કંઈ ક્રિયા કરતો નથી.

તેમ સ્થૂળ દેહરૂપી યજ્ઞશાળામાં પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય તથા પાંચ પ્રાણ એ પંદર ઋત્વિજ, મનરૂપ સોળમો યજમાન, અને સત્તરમી બુદ્ધિરૂપી યજમાનની સ્ત્રી છે. એ સત્તર પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવારૂપ ભોગમય યજ્ઞ કાર્ય કરે છે. તે સર્વેની પાસે રહીને તેમની ક્રિયામાત્રને જાણનાર (અઠારમો) આત્મા ઉપદ્રષ્ટા છે.

૧૨. શિષ્ય: આત્મા એક કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૧૦) આત્માનો સજાતીય (એક જાતી વાળો) ખીજે કોઈ આત્મા નથી માટે આત્મા એક છે.

૧૩. શિષ્ય: આત્માનાં નિષેધ્ય વિશેષણ કયાં કયાં છે ?

ગુરુ: (૧) અનંત, (૨) અખંડ, (૩) અસંગ,

(૪) અદ્વિતીય, (૫) અજન્મા, (૬) નિર્વિકાર, (૮) અવ્યક્ત (૯) અવ્યય, (૧૦) અક્ષર, ઇત્યાદિ આત્માનાં નિષેધ્ય વિશેષણો છે.

૧૪. શિષ્ય: આત્મા અનંત કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૧). (ક) આત્મા વ્યાપક છે તેથી તેનો દેશથી અંત નથી. (સ્વ) આત્મા નિત્ય છે તેથી તેનો કાળથી અંત નથી. અને (ગ) સર્વનો અધિષ્ઠાન હોવાથી આત્મા સર્વરૂપ છે; તેથી તેનો વસ્તુથી અંત નથી.

જેનો દેશથી, કાળથી, તથા વસ્તુથી અંત ન હોય તે અનંત કહેવાય. આત્મા આવો છે માટે તે અનંત છે.

એક સ્થળમાં હોય અને બીજા સ્થળમાં ન હોય તે દેશથી અંતવાળો કહેવાય. રણછોડજી ડાકોરમાં છે બીજે નથી, રામેશ્વર શ્વેતખિંદુ રામેશ્વરમાં છે બીજે નથી; માટે રણછોડજી તથા રામેશ્વરનો દેશથી અંત કહેવાય. આત્મા ડાકોરમાં પણ છે અને શ્વેતખિંદુ રામેશ્વરમાં પણ છે, માટે તેનો દેશથી અંત નથી.

વસિષ્ઠ મહારાજ, રામ, કૃષ્ણાદિક અમુક કા-

ળમાં હતા અને હાલ નથી; માટે તેમનો કાળે કરીને અંત કહેવાય. આત્મા સર્વ કાળમાં છે માટે તેનો કાળે કરીને અંત નથી.

જગતમાં અનેક વસ્તુઓ છે. પરંતુ તે બધી એક બીજાથી ભિન્ન છે. માટે તે સર્વનો પોતામાં જ અંત હોવાથી તે સર્વનો વસ્તુથી અંત છે. આત્મા સર્વ વસ્તુઓનો અધિષ્ઠાન હોવાથી તેનો વસ્તુએ કરીને અંત નથી. માટે આત્મા અનંત છે.

૧૫. શિષ્ય: આત્મા અખંડ કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૨) (અ) જીવ અને ઈશ્વરનો ભેદ, (આ) જીવોનો પરસ્પર ભેદ, (ઇ) જીવ અને જડનો ભેદ, (ઈ) જડ અને ઈશ્વરનો ભેદ અને (ઉ) એક જડ વસ્તુનો બીજી જડ વસ્તુ સાથે ભેદ, એમ પાંચ પ્રકારના ભેદ છે. તેનાથી આત્મા રહિત છે. અથવા

સમ્પ્રતીય, વિભતીય અને સ્વગતભેદ; એવા ત્રણ પ્રકારના ભેદથી આત્મા રહિત છે માટે આત્મા અખંડ છે.

૧૬ શિષ્ય: આત્મા અસંગ કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૩) સંગ=સંબંધ. આ સંબંધ ત્રણ પ્રકાર-

૨નો છે. (૧) સન્નતીય સંબંધ, (૨) વિન્નતીય સંબંધ, (૩) સ્વગત સંબંધ.

(૧) પોતાની જાતિવાળા સાથેનો સંબંધ તે સન્નતીય સંબંધ. જેમકે

કોઈ બ્રાહ્મણનો બીજા બ્રાહ્મણ સાથે સંબંધ.

(૨) પોતાની જાતિ સિવાય અન્ય જાતિવાળા સાથે સંબંધ તે વિન્નતીય સંબંધ. જેમકે

કોઈ બ્રાહ્મણનો કોઈ શૂદ્ર સાથેનો સંબંધ.

(૩) પોતાનાં અવયવો (અંગો) સાથેનો સંબંધ તે સ્વગત સંબંધ. જેમકે

કોઈ વ્યક્તિનો પોતાના હાથ, પગ, માથું વગેરે સાથેનો સંબંધ.

(૧) આત્મા (ચેતન) એક છે. માટે તેની જાતિ-નો બીજો નથી. જીવ, ઈશ્વર, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, હું, તું, વિગેરે ભેદ તો ઉપાધિના કરેલા છે માટે મિથ્યા છે. માટે આત્માનો બીજા કોઈની સાથે સન્નતીય સંબંધ બની શકે નહિ.

(૨) આત્મા અદ્વૈત છે અને સત્ય છે. તેનાથી ભિન્ન માયા (અજ્ઞાન) તથા માયાનાં કાર્ય સ્થળ,

સૂક્ષ્મ, પ્રપંચ પ્રતીત થાય છે તે અસત્ છે. અને અસત્ એ કોઈ વસ્તુ નથી. માટે આત્માનો કોઈની સાથે વિભક્તીય સંબંધ બની શકે નહિ.

(૩) આત્મા નિરવયવ છે. સત્, ચિત્, આનંદ આદિ તો આત્માના અવયવ નથી; પરંતુ એકરૂપ હોવાથી તેનું સ્વરૂપ છે. માટે આત્માનો કોઈની સાથે સ્વમત સંબંધ બને નહિ.

આ પ્રમાણે આત્મા, સર્વ સંબંધથી રહિત હોવાથી, અસંમ છે.

૧૭ શિષ્ય: આત્મા અદ્વૈત કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૪) દ્વૈત જે પ્રપંચ તે સ્વપ્નની પેઠે કલ્પિત હોવાથી વાસ્તવ છે જ નહિ. દ્વૈતથી રહિત હોવાથી આત્મા અદ્વૈત છે.

૧૮ શિષ્ય: આત્મા અજન્મા કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૫) જન્મ સ્થૂળ દેહનો ધર્મ છે. એ જન્મ સક્ષ્મ દેહને નથી. તો પછી આત્માને તો હોય જ શી રીતે ?

જે આત્માનો જન્મ માનીએ તો પછી તેનું મરણ પણ માનવું પડે. અને જન્મ મરણવાન

આત્મા માન્યો તો તે આત્મા અનિત્ય સિદ્ધ થશે. પર-
લોકવાદી આસ્તિકોને એ વાત સંમત નથી. તેમજ
વેદને પણ સંમત નથી.

કારણકે (૧) જે જન્મમરણવાળી વસ્તુ છે તેનો
આદિ તથા અંતમાં અભાવ છે. માટે પૂર્વજન્મ
વિષે આત્મા નહોતો અને તેનાં કર્મ પણ નહોતાં
તો આ જન્મમાં આત્માને કર્મ વિના ભોગની પ્રાપ્તિ
થાય છે (અહિં અકૃતાભ્યાગમ દોષની પ્રાપ્તિ થાય
છે). અને

(૨) મરણ પછી આત્મા નહિં રહેવાનો. તેથી
આ જન્મમાં કરેલાં કર્મનો ભોગ વિના નાશ થવાનો.
(અહિં કૃતનાશ દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે.)

આમ થવાથી વેદોક્ત કર્મ વ્યર્થ થશે. આ અ-
નર્થ પ્રાપ્તિ ન થાય માટે આત્મા અજન્મા માનવો
જ પડે. અને અજન્મા માનીએ એટલે આત્મા અ-
જર, અમર સિદ્ધ થયો.

૧૯. શિષ્ય: આત્મા નિર્વિકાર કેવી રીતે છે?

ગુરુ: (૬) જેમ ઘટનો (૧) જન્મ, (૨) અસ્તિ
પણું (પ્રગટ હોવું,) (૩) વૃદ્ધિ, (૪) વિપરિણામ

(૫) અપક્ષય અને (૬) વિનાશ એ છ ધર્મો છે, પરંતુ તે ધર્મો ધડાની અંદર રહેલા આકાશના અને ધડાથી બહારના આકાશના નથી. તેમ

(૧) દેહ જન્મે છે એ જન્મ; (૨) પૂર્વે ન હતો અને હાલમાં અસ્તિત્વમાં આવે છે માટે એ દેહનું અસ્તિત્વ; (૩) દેહની બાહ્યાવસ્થા થાય છે તે તેની વૃદ્ધિ; (૪) દેહની યુવાવસ્થા થાય છે તે તેનો વિપરિણામ; (૫) દેહ વૃદ્ધ થાય છે તે તેનો અપક્ષય અને (૬) દેહનું મરણ થાય છે તે તેનો વિનાશ.

આ છ વિકારો દેહના ધર્મ છે. દેહને જાણવા-વાળો તથા દેહથી ન્યારો જે આત્મા તેના તે ધર્મો નથી.

આ છ વિકારથી રહિત આત્મા હોવાથી તે નિર્વિકાર છે.

૨૦. શિષ્ય: આત્મા નિરાકાર કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૭) (૧) સ્થૂળ (૨) સૂક્ષ્મ (૩) લાંબો અને (૪) ટુંકો એવા ચાર પ્રકારના જગતમાં આકાર છે.

(૧) આત્મા, મન તથા ઇન્દ્રિયોનો અવિષય હોવાથી સૂક્ષ્મ છે; માટે સ્થૂળ નથી. (૨) વ્યાપક હોવાથી સૂક્ષ્મ (અણુ) નથી. (૩-૪) સર્વ ઠેકાણે

સભર (ઘોતપ્રોત) ભરેલો છે માટે લાંબો તથા ટુંકો નથી. માટે આત્મા નિરાકાર છે.

૨૧. શિષ્ય: આત્મા અવ્યક્ત કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૮) મન તથા ઇન્દ્રિયો આદિને અગોચર હોવાથી તે અસ્પષ્ટ છે; માટે આત્મા અવ્યક્ત છે.

૨૨. શિષ્ય: આત્મા અવ્યય કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૯) જો કોઈ કોઠીમાંથી દાણા કાઢીએ તો તેમાંથી દાણાનો વ્યય થાય (ઘટે); અને તેમાં ઉમેરિયે તો તેમાં વધારો થાય. તેવી રીતે આત્માની વધઘટ (વ્યય) થતી નથી માટે આત્મા અવ્યય છે.

૨૩. શિષ્ય: આત્મા અક્ષર કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: (૧૦) આત્મા પોતે ક્ષર (નાશ) થી રહિત છે, તેથી તે અક્ષર છે. આત્માને અક્ષર, અમૃત તથા અવિનાશી પણ કહે છે.

૨૪. શિષ્ય: ઉપર કહ્યાં જે આત્માનાં વિશેષણો તે પરસ્પર અભિન્ન કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: સત્, ચિત્, આનંદ આદિક જે આત્માના ગુણ હોય તો તેઓ પરસ્પર ભિન્ન હોય.

એ વિશેષણો આત્માના ગુણો નથી પરંતુ સ્વરૂપ છે. માટે તે ભિન્ન નહિ પણ અભિન્ન છે અને

(૧) એકજ આત્મા નાશથી રહિત છે માટે સત્ કહિયે;

(૨) જડથી વિલક્ષણ તથા પ્રકાશરૂપ છે માટે તેને ચિત્ કહિયે; અને (૩) દુઃખથી વિલક્ષણ, મુખ્ય પ્રીતિના વિષય છે માટે તેને આનંદ કહિયે છીએ.

સર્વ વિશેષણો આ પ્રમાણે ઘટાવી લેવાં.

જેમ એકજ પુરુષ (૧) પિતાની અપેક્ષાથી પુત્ર, (૨) દાદાની અપેક્ષાથી પૌત્ર, (૩) કાકાની અપેક્ષાથી ભત્રિજો, અને (૪) મામાની અપેક્ષાથી ભાણેજ કહેવાય છે. અથવા

એક સંન્યાસીને (૧) પશુ, સ્ત્રી, ગૃહસ્થ, વિગેરેની અપેક્ષાએ મનુષ્ય, પુરુષ અથવા ત્યાગી એવાં વિધેય વિશેષણોથી ઘોલાવીએ છીએ અને

(૨) ઘટ, પાપાણુ, વૃક્ષ આદિની અપેક્ષાએ અઘટ, અપાપાણુ, અવૃક્ષ વિગેરે નિષેધ્ય વિશેષણોથી ઘોલાવીએ છીએ. તેમ એકજ આત્માને પ્રપંચનાં અસત્, જડ, દુઃખ તથા અંત, ખંડ, સંગ આદિક

વિશેષણોની અપેક્ષાએ સત્, ચિત્, આનંદ, અનંત, અખંડ, અસંગ વિગેરે નામો આપીએ છીએ.

આ પ્રમાણે આત્માનાં જે વિશેષણો કહ્યાં તે પરસ્પર ભિન્ન નથી પણ અભિન્ન છે.

ૐ તત્સત્

શ્રી વેદાન્તમર્ખદેસીનીમાં "આત્માનાં વિશેષણ" એ નામનો આઠમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

स्वर्गे मृत्यौ च पाताले यत्किञ्चित्सचराचरम् ।
सर्वं तत्पाञ्चभौतिक्यं षष्ठं किञ्चिन्न विद्यते ॥

(ઠાસળોધ. સમાસ ૪ દશક ૭ મો)

અર્થ:—સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળમાં કિંવા સર્વ ચરાચરમાં જોઈએ તો આ સર્વ પાંચભૂતોનો જ ખેલ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. છઠું જરાપણ દેખાતું નથી.

બ્રહ્મ ચૈતન્યમાં લોકો, દેવો; વેદો, યજ્ઞો; માતા, પિતા; પુત્ર વધુ; ચાંડાળ, સંન્યાસી તથા વાનપ્રસ્થ આદિ ભેદો નથી. (બ્રહ્મ ઉપનિષદ.)

વિશ્રામ ૧ મો.

બ્રહ્મરૂપ આત્માના સ્વરૂપ વિષે. ભાગ ૨ જે.

(સત્ ચિત્ આનંદનું વિશેષ વર્ણન.)

૧. શિષ્ય: સત્ એટલે શું ?

ગુરુ: (૧) જગત્, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ એ ત્રણે કાળમાં જેનો બાધ ન થાય તે સત્ કહેવાય.

૨. શિષ્ય: ચિત્ એટલે શું ?

ગુરુ: (૨) ત્રણે કાળમાં જે સર્વને જાણે છે તે ચિત્.

૩. શિષ્ય: આનંદ એટલે શું ?

ગુરુ: (૩) ત્રણે કાળમાં જે પરમ પ્રીતિનો વિષય હોય તે આનંદ કહેવાય.

૪. શિષ્ય: હું સત્ છું એ કેવી રીતે જાણવું ?

ગુરુ: (૧) તું ત્રણે કાળમાં છે માટે તું સત્ છે એમ જાણવું.

૫. શિષ્ય: ત્રણે કાળમાં હું છું માટે સત્ છું એ કેવી રીતે સમજાય ?

ગુરુ: (૧) જગતમાં તું છે; સ્વપ્નમાં તું છે;

પુષ્પિમાં તું છે; (૨) તેવી રીતે પ્રાતઃકાળ, મધ્યા-
હ્નિકાળ તથા સાયંકાળમાં તું છે; (૩) તેવી રીતે
દેવસમાં, રાત્રિમાં તથા પક્ષ વિષે તું છે; (૪) તેવી
રીતે માસ વિષે, ઋતુ વિષે તથા વર્ષ વિષે તું છે;
(૫) તેવી રીતે બાળક, યુવા અને વૃદ્ધ અવસ્થા વિષે
તું છે; (૬) તેજ રીતે પૂર્વ દેહ વિષે તું છે; આ
દેહમાં તું છે અને ભાવિ દેહમાં તું છે; (૭) તેજ
પ્રમાણે યુગ વિષે, મનુ વિષે, કલ્પ વિષે તું છે;
(૮) તેજ પ્રમાણે ભૂતકાળમાં, વર્તમાનકાળમાં
તથા ભવિષ્યકાળમાં પણ તું છે.

[આ વિશ્રામમાં પૂર્વ દેહમાં તું હતો અને
ભાવિ દેહમાં તું હોઈશ એ પ્રમાણે ભૂત તથા ભવિષ્ય
કાળના સંબંધમાં કહેવા કરતાં વર્તમાનકાળના
સંબંધમાં “છે” એવું કહ્યું છે. તે ભૂત તથા ભવિષ્ય
કાળની કલ્પના (મિથ્યાત્વ) માત્ર સૂચવે છે. અને
માત્માની સદાદિ રૂપતા વિષે શ્રુતિ આદિ અનેક
પ્રમાણો મોજુદ છે. તથા તેના અસત્તાદિક (અભાવ)
વેષે પ્રમાણનો સંપૂર્ણ અભાવ છે. જેથી સર્વ કાળમાં
માત્મા સચ્ચિદાનંદરૂપ જ છે એમ નિશ્ચય બજાવું].

આ પ્રમાણે ત્રણે કાળમાં તું છે માટે તું સત્ છે એવો નિશ્ચય કર.

૬. શિષ્ય: મારાથી ભિન્ન નામરૂપ વસ્તુ સહિત ત્રણે કાળને કેવા જાણવા ?

ગુરુ: તારાથી ભિન્ન નામરૂપ વસ્તુ સહિત ત્રણ કાળ અસત્ છે એમ જાણ.

૭. શિષ્ય: સત્ તથા અસત્નો નિર્ણય કેવી રીતે થાય ?

ગુ. સત્ તથા અસત્ વસ્તુનો નિર્ણય અન્વય વ્યતિરેક રૂપ યુક્તિથી થાય.

૮. શિષ્ય: સત્ તથા અસત્ના નિર્ણયમાં અન્વય વ્યતિરેકરૂપ યુક્તિ કેવી રીતે ઘટાવશે. (સમજાવશે) ?

ગુરુ: (અન્વય=સંબંધ; વ્યતિરેક=જુદાપણું).
 અ. તું જે જાગ્રતમાં છે તેજ તું સ્વપ્નમાં છે માટે તું સત્ છે.
 વ્યં જાગ્રત તારામાં નથી માટે તે જાગ્રત અસત્ છે.
 અં તું જે સ્વપ્નમાં છે તેજ તું સુષુપ્તિમાં છે માટે તું સત્ છે.
 વ્યં સ્વપ્ન તારામાં નથી માટે એ સ્વપ્ન અસત્ છે.
 અં તું જે સુષુપ્તિમાં છે તેજ તું પ્રાતઃકાળમાં છે માટે તું સત્ છે

અયમ સુષુપ્તિ તારામાં નથી માટે એ સુષુપ્તિ અસત્ છે.

આ પ્રમાણે તું પ્રાતઃકાળ, મધ્યાહ્નકાળ, સાયંકાળ, દિવસ, રાત્રિ, પક્ષ, માસ, વૈશાખ, વિગેરે કાળના વિભાગમાં; તથા બાળક, યૌવન, વૃદ્ધ અવસ્થામાં; તથા પૂર્વદેહ, વર્તમાન દેહ અને ભવિષ્યમાં; તથા યુગ, મનુ, કલ્પ; તથા ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય કાળમાં છે. માટે તું આત્મા સત્ છે. અને તે વિભાગો આદિ તારામાં નથી માટે તે વિભાગો આદિ અસત્ છે; એમ અન્વય વ્યતિરેકરૂપ મુક્તિ સત્ તથા અસત્નો નિર્ણય કરવામાં ઘટાવજે.

૯. શિષ્યઃ હું ચિત્ કેવી રીતે છું ?

ગુરુઃ (૨) તું ત્રણે કાળને જાણે છે માટે તું ચિત્ છે.

૧૦. શિષ્યઃ ત્રણે કાળને હું જાણું છું માટે હું ચિત્ છું એ કેવી રીતે સમજાય ?

ગુરુઃ જાગ્રત્તને તું જાણે છે; સ્વપ્નને તું જાણે છે; સુષુપ્તિને તું જાણે છે.

પ્રાતઃકાળને તું જાણે છે; મધ્યાહ્નકાળને તું જાણે છે; સાયંકાળને તું જાણે છે.

તેજ પ્રમાણે દિવસ, રાત્રિ, પક્ષ; માસ, ઋતુ, વર્ષ; બાળક, યુવા, તથા વૃદ્ધઅવસ્થા; પૂર્વદેહ, વર્તમાનદેહ તથા ભાવિદેહ; યુગ, મનુ, કલ્પ, અને ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ તથા ભવિષ્યકાળને તું જાણે છે.

આ રીતે સર્વ કાળને તું જાણે છે માટે તું ચિત્ છે એમ, સમજીને નિશ્ચય કર.

૧૧. શિષ્ય: મારાથી ભિન્ન નામરૂપ વસ્તુ સહિત ત્રણ કાળને કેવા જાણવા ?

ગુરુ: તારાથી ભિન્ન નામરૂપ વસ્તુ સહિત ત્રણે કાળ જડ છે માટે જડ જાણવા.

૧૨. શિષ્ય: ચિત્ અને જડનો નિર્ણય કેવી રીતે કરવો ?

ગુરુ: ચિત્ અને જડનો નિર્ણય અન્વય વ્યતિરેકરૂપ યુક્તિથી કરવો.

૧૩. શિષ્ય: ચિત્ અને જડનો નિર્ણય કરવામાં અન્વય તથા વ્યતિરેક રૂપ યુક્તિ કેવી રીતે ઘટાવશે ?

ગુરુ: (અન્વય) તું જે જાગ્રત્ને જાણે છે તેજ તું સ્વપ્નને જાણે છે માટે તું ચિત્ છે.

(વ્યતિરેક) જાગ્રત્ તને જાણે નહિ માટે તે જાગ્રત્ જડ છે.

(અન્વય)-તું જે સ્વપ્નને જાણનાર છે તેજ તું પ્રુપ્તિને જાણે છે માટે તું ચિત્ છે.

(વ્યતિ) સ્વપ્ન તને જાણે નહિ માટે તે સ્વપ્ન જડ છે.

આ પ્રમાણે ચિત અને જડના નિર્ણયમાં અન્વય ચતિરેકરૂપ યુક્તિ ઘટાવજે.

૧૪. શિષ્ય: હું આનન્દ કેવી રીતે છું ?

ગુરુ: (૩) ત્રણે કાળમાં તું પરમપ્રિય છે. માટે તું આનંદ છે.

૧૫. શિષ્ય: ત્રણે કાળમાં હું પ્રિય છું માટે આનંદ છું એ કેવી રીતે જાણું ?

ગુરુ: (અ) જાગ્રતમાં તું પ્રિય છે; સ્વપ્નમાં તું પ્રિય છે; સુષુપ્તિમાં તું પ્રિય છે;

(આ) તે પ્રમાણે પ્રાતઃકાળે, મધ્યાહ્નકાળે, સાયંકાળે તું પ્રિય છે;

(ઈ) દિવસ રાત્રિ તથા પક્ષ વિષે તું પ્રિય છે;

(ઈ) માસ, ઋતુ, વર્ષ વિષે તું પ્રિય છે;

(ક) બાળક, યુવા અને વૃદ્ધ અવસ્થા વિષે તું પ્રિય છે;

(ઝ) પૂર્વદેહ, વર્તમાન દેહ તેમજ ભવિદેહ વિષે તું પ્રિય છે;

(જ) યુગ, મનુ તથા કલ્પવિષે તું પ્રિય છે;

(ઘ) તેવીજ રીતે ભૂતકાળ, ભવિષ્યકાળ અને વર્તમાનકાળમાં પણ તુંજ પ્રિય છે. આમ ત્રણે કાળમાં તું પરમપ્રિય છે માટે તું આનંદ છે એવો નિશ્ચય કર.

૧૬. શિષ્યઃ મારાથી ભિન્ન નામરૂપ વસ્તુ સહિત ત્રણ કાળને કેવા જાણુવા ?

ગુરુઃ તારાથી ભિન્ન નામરૂપ વસ્તુ સહિત ત્રણ કાળ દુઃખરૂપ છે એમ જાણવું.

૧૭. શિષ્યઃ આનંદ તથા દુઃખનો નિર્ણય કેવી રીતે થઈ શકે ?

ગુરુઃ આનંદ તથા દુઃખનો નિર્ણય અન્વય વ્યતિરેકરૂપ યુક્તિથી થાય છે.

૧૮. શિષ્યઃ આનંદ તથા દુઃખના નિર્ણયમાં અન્વય વ્યતિરેકરૂપ યુક્તિ ધરાવોજી.

ગુરુઃ (અન્વય) તું કે જે જાત્રતામાં (પરમ) પ્રિય છે તે જ તું સ્વપ્નમાં પ્રિય છે તેથી તું આનંદ છે.

[જે જે જાત્રતાદિ કાળ આત્મામાં ભાસે છે, તે તે કાળ યદ્યપિ દુઃખરૂપ છે, તથાપિ (૧) અધ્યાસને લીધે તે તે કાળ આત્માને ચિદાભાસ દ્વારા પ્રિય ભાસે છે. તે વખતે અન્યકાળ પ્રિય ભાસતો નથી. માટે સર્વ કાળમાં વ્યભિચારી પ્રીતિ છે અને તેથી તે પ્રીતિ વાસ્તવ દુઃખ રૂપ જ છે.

(૨) અને આત્મામાં (પોતાનામાં) પ્રીતિ સર્વદ અવ્યભિચારી છે. માટે આત્મા આનંદરૂપ છે.]

(વ્યતિરેક) જાત્રતા તને પ્રિય નથી. માટે એ જાત્રતા દુઃખરૂપ છે. એ પ્રમાણે આનંદ અને દુઃખના નિર્ણયમાં અન્વય વ્યતિરેકરૂપ યુક્તિ ઘટાવવી.

૧૯. શિષ્યઃ હું પરમ પ્રિય છું એ કેવી રીતે જાણવું ?

ગુરુઃ (૧) પુત્રના મિત્રમાં જે પ્રીતિ રહે છે તે પુત્રને લીધેજ રહે છે. અને (૨) પુત્રમાં જે પ્રેમ છે તે તેના મિત્રને લીધે નથી, માટે પુત્ર અધિકપ્રિય છે.

(૧) તે પ્રમાણે ધન દારાદિકમાં જે પ્રેમ છે તે

આત્માને લીધે છે, અને (૨) આત્મામાં જે પ્રેમ છે. તે ધનદારાદિકને લીધે નથી. માટે આત્મા વધારે પ્રિય છે. આ પ્રમાણે હું પરમ પ્રિય છું એવો નિર્ણય કરવો. [સાતમા વિશ્રામના પાંચમા પ્રશ્નનો ખુલાસો વાંચો.]

૨૦ શિષ્યઃ પ્રીતીનો ન્યૂનાધિક ભાવ કેવી રીતે જાણવો ?

વિત્તાત્ પુત્રઃ પ્રિયઃ, પુત્રાત્

પિણ્ડઃ, પિણ્ડાત્તથેન્દ્રિયમ્ ।

इन्द्रियाच्च प्रियः प्राणः, प्राणादात्मा परः प्रियः ॥

૧. જાત્રત્માં સર્વથી પ્રિય દ્રવ્ય છે; કારણ કે પુરુષ દ્રવ્યને માટે દેશ છોડીને પરદેશ જાય છે, અને (પ્રસંગ આવ્યે) દ્રવ્યને માટે અનેક નીચ કર્મ કરે છે. માટે દ્રવ્ય પ્રિય છે.

૨. દ્રવ્યથી પુત્ર પ્રિય છે. જે કોઈ ચોરી આદિ કુપ્ત કર્મ કરવાથી પુત્ર કેદમાં પડે છે, તો તેને માટે પિતા ધન ખરચીને તેને છોડાવે છે. માટે ધનથી પુત્ર વધારે પ્રિય છે.

૩. પુત્ર કરતાં શરીર વધારે પ્રિય છે. કારણ કે જ્યારે દુષ્કાળ આવે છે ત્યારે કેટલાંય માતાપિતા પોતાના પુત્રને વેચીને પોતાના શરીરનો નિર્વાહ કરે છે. માટે પુત્રથી પોતાનું શરીર વધારે પ્રિય છે.

૪. શરીર કરતાં ઇન્દ્રિય પ્રિય છે. કારણ કે કોઈ મારવા આવે ત્યારે નેત્ર આદિ ઇન્દ્રિયોને બચાવવાને 'શરીર ઉપર માર; પણ આંખ કાન નાક મુખ ઉપર મારતો નહિ' એમ કહે છે. માટે શરીર કરતાં ઇન્દ્રિયો પ્રિય છે.

૫. ઇન્દ્રિયોથી પ્રાણ પ્રિય છે. કારણ કે કોઈ દુષ્ટ કર્મ કરવાથી તે કર્મ કરનારના પ્રાણ લેવાનો જ્યારે રાજા હુકમ કરે છે ત્યારે તે કહે છે કે મારું ઘર, સ્ત્રી, પુત્ર, આદિ લુટી લ્યો, પણ મારા પ્રાણ ન લેશો. આમ વિનંતિ કર્યા છતાંય જ્યારે રાજાની આજ્ઞા પ્રાણ લેવાની જ કાયમ રહે છે ત્યારે તે કહે છે કે મારાં નાક, કાન, હાથ પગ અથવા ખીજું ગમે તે અવયવ કાપી લ્યો; પણ મારા પ્રાણ લેશો નહિં. આથી નક્કી થાય છે કે ઇન્દ્રિયોથી પ્રાણ અધિક પ્રિય છે. અને

૬. પ્રાણથી આત્મા પ્રિય છે. કારણ કે કોઈ મનુષ્યને બહુ જ મંદવાડથી પીડા ભોગવવી પડે છે ત્યારે તે કહે છે કે ‘હવે તો મારા પ્રાણ છટે તો હું સુખી થાઉં.’ માટે પ્રાણથી આત્મા પ્રિય છે.

આ પ્રમાણે પ્રીતિનો ન્યૂન અધિક ભાવ સમજી આત્મા સર્વથી અધિક પ્રિય છે એવો નિર્ણય કરો.

ॐ તત્સત્

શ્રી વેદાન્તમાર્ગદર્શિની માં ‘સત્, ચિત્, આનંદનું વિશેષ વર્ણન’ એ નામનો નવમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

અવધૂત ઉવાચ:—

બાલસ્ય વા વિષયભોગરતસ્ય વાપિ
મૂર્ખસ્ય સેવકજનસ્ય ગૃહસ્થિતસ્ય ।
एतद्गुरोः किमपि नैव न चिन्तनीयं
रत्नं कथं त्यजति कोऽप्यशुचौ प्रविष्टम् ॥

(અવધૂત ગીતા અ० ૨-૧)

સ્વામી દત્તાત્રેયજી કહે છે કે બાળક ગુરુ, વિષયી ગુરુ, મૂર્ખ ગુરુ, સેવક ગુરુ, ગૃહસ્થી ગુરુ અથવા એવી જાતના ગમે તે કોઈ ગુરુ હોય એમ-

(વધુ માટે પૃષ્ઠ ૧૫૩ ઉપર વાંચો)

ૐ

વિશ્રામ ૧૦મો

બ્રહ્મરૂપ આત્માના સ્વરૂપ વિષે; ભાગ ૩ બે.

(અવાચ્ય સિદ્ધાંત વર્ણન.)

૧. શિષ્ય: બ્રહ્મરૂપ આત્મા જ્યારે વાણીનો વિષય નથી તો સત્ ચિત્ આનંદઆદિ વિશેષણોથી તે કેવી રીતે કહી [જણાવી] શકાય છે ?

ગુરુ: બ્રહ્મરૂપ આત્માનાં કેટલાંક વિધેય વિશેષણ છે તથા કેટલાંક નિષેધ્ય વિશેષણો છે.

(સત્ છે, ચિત્ છે, એ પ્રમાણે વિધિમુખથી બ્રહ્મનો ઘોષ કરનાર પદ (શબ્દ) વિધેય વિશેષણ કહેવાય; અને અનંત (અંત વગરના), અખંડ (ખંડ વગરના) એ પ્રમાણે નિષેધ મુખથી બ્રહ્મનો ઘોષ કરનાર શબ્દો નિષેધ્ય વિશેષણ કહેવાય.)

(૧) સત્ આદિ જે વિધેય વિશેષણો છે તે, પ્રપંચનો નિષેધ કરીને, અવશેષ [બાકી રહેતા] બ્રહ્મનું લક્ષણોથી સાક્ષાત્ ઘોષન કરે છે.

બ્રહ્મ કાદુ પદકો ન વાચ્ય યું બંધાને વેદ ।

x

x

x

માયામાંહિ સત્યતા જુ ઔર ભાંતિ ભાંચિયત ।
 બ્રહ્મમાંહિ સત્યતા સુ ઔર ભાંતિ ભાંચિયે ।
 દોડ મિલિ સત્યપદ વાચ્યમુનિ ભાંચત હૈ ।
 બ્રહ્મમાંહિ સત્યતા સુ લચ્છય ભાગ રાંચિયે ॥
 બુદ્ધિ વૃત્તિ સંવિત દ્વૈ મિલે જ્ઞાનપદ વાચ્ય ।
 સંવિત સ્વરૂપ લચ્છય બુદ્ધિવૃત્તિ નાંચિયે ।
 આત્મ ઔ વિષૈ કો સુખ વાચ્યપદ આનંદકો ।
 વિષૈ સુખ ત્યાગી આત્મ સુખ લચ્છય આંચિયે ॥
 (વિચારસાગર ૬-૪૪)

(૧. વાચ્ય) માયા તથા પ્રપંચમાં આપેક્ષિક
 સત્યતા છે. અને બ્રહ્મમાં નિરપેક્ષ સત્યતા છે. એ
 બંને મળીને સત પદનો વાચ્ય છે. તેમાંથી

(લક્ષ્ય) માયાની તથા પ્રપંચની સત્યતાનો
 ત્યાગ કરીએ તો કેવળ બ્રહ્મની સત્યતા લક્ષ્ય છે.

(૨. વાં અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન અને
 ચેતનરૂપ જ્ઞાન બંને મળી ચિત્ પદનો વાચ્ય છે.

(છં) વૃત્તિરૂપ જ્ઞાનને છોડી દઇને કેવળ ચેતન
 રૂપ જ્ઞાન લક્ષ્ય છે.

(૩. વાં) વિષયાનંદ, વાસનાનંદ તથા બ્રહ્માનંદ

ત્રણે મળીને આનંદપદનો વાચ્ય છે. તેમાંથી

(લ૦) વિષયાનંદ તથા વાસનાનંદનો ત્યાગ કરીએ તો કેવળ બ્રહ્માનંદ આનંદપદનો લક્ષ્ય છે.

(૪. વા૦) માયા અને તેના કાર્ય આકાશાદિમાં આપેક્ષિક વ્યાપકતા છે. અને બ્રહ્મ (આત્મા) માં નિરપેક્ષ વ્યાપકતા છે. બન્ને મળીને બ્રહ્મ (વિભુ) પદનો વાચ્ય છે.

(લ૦) કેવળ બ્રહ્મ, બ્રહ્મપદનો લક્ષ્ય છે.

(૫. વા૦) સાભાસ બુદ્ધિમાં આપેક્ષિક સ્વપ્રકાશતા છે. અને ચેતનમાં નિરપેક્ષ સ્વપ્રકાશતા છે. એ બન્ને મળી સ્વયંપ્રકાશ પદનો વાચ્ય છે.

(લ૦) કેવળ ચેતન સ્વયંપ્રકાશ પદનો લક્ષ્ય છે.

(૬. વા૦) રજ્જુ આદિકમાં આપેક્ષિક અવિકારિતા છે. અને ચેતનમાં નિરપેક્ષ અવિકારિતા છે. એ બન્ને મળીને કૂટસ્થ પદનો વાચ્ય છે. અને

(લ૦) કેવળ ચેતન કૂટસ્થ પદનું લક્ષ્ય છે.

(૭ વા૦) લૌકિક સાક્ષી અને માયા તથા અવિદ્યા ઉપહિત ચેતન (બ્રહ્મ અને આત્મા) બન્ને મળીને સાક્ષી પદનો વાચ્ય છે.

(લ૦) કેવળ માયા, તથા અવિદ્યા ઉપહિત ચેતન સાક્ષી પદનો લક્ષ્ય છે.

(૮ વાં) સાભાસ અંતકરણની વૃત્તિરૂપ દૃષ્ટિ વડે વિશિષ્ટ (સહિત) ચેતન દ્રષ્ટાપદનો વાચ્ય છે.

(લ૦) કેવળ ચેતન ભાગ દ્રષ્ટા પદનો લક્ષ્ય છે.

(૯ વાં) યજ્ઞનો ઉપદ્રષ્ટા અને પ્રત્યગાત્મા બન્ને મળીને ઉપદ્રષ્ટા પદનો વાચ્ય છે.

(લ૦) કેવળ પ્રત્યગાત્મા ઉપદ્રષ્ટાપદનો લક્ષ્ય છે.

(૧૦ વાં) લોકગત એકાકી પુરુષ અને સન્ન-તીયાદિ ભેદરહિત બ્રહ્મ એક પદનું વાચ્ય છે.

(લ૦) કેવળ બ્રહ્મ 'એક' પદનું લક્ષ્ય છે.

બીજાં જે વિધેય વિશેષણો નથી કહ્યાં તેમાં વાચ્ય અર્થ અને લક્ષ્ય અર્થ સમજવા ઉપર પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવો.

આ પ્રમાણે પ્રપંચનાં અસદ્ આદિ વિશેષણોના નિષેધક સદ્ આદિ શબ્દોના અર્થોમાં પણ ભાગ ત્યાગ લક્ષણાની પ્રવૃત્તિ કરવી.

અને (૨) અનંત, અખંડાદિ જે નિષેધ્ય વિશેષણો છે, તે તો સાક્ષાત્ પ્રપંચનોજ નિષેધ કરે

છે. એટલે તેનાથી વિલક્ષણ પ્રત્યક્ષ આત્માની સહજ સિદ્ધિ થાય છે.

માટે પ્રત્યક્ષ આત્મા અવાચ્ય હોવાથી કોઈ-પણ વિશેષણથી કહી શકાતો નથી.

૨. શિષ્ય: સદ્ આદિક વિધેય વિશેષણ પ્રપંચનો નિષેધ કરીને અવશેષ (બાકી રહેતા) પ્રત્યક્ષ કેવી રીતે બાધ કરે છે ?

ગુરુ:—(૧) સત્ કહેવાથી અસતનો નિષેધ થાય છે. બાકી રહ્યું સદ્વસ્તુ; તે લક્ષણથી સિદ્ધ છે.

(૨) ચિત્ કહેવાથી જડનો નિષેધ થાય છે. બાકી રહ્યું ચિદ્વસ્તુ; તે લક્ષણથી સિદ્ધ છે.

(૩) આનંદ કહેવાથી દુઃખનો નિષેધ થાય છે. બાકી રહ્યું આનંદ (સુખ) વસ્તુ; તે લક્ષણથી સિદ્ધ છે.

(૪) અક્ષ કહેવાથી પરિચ્છિન્નનો નિષેધ થાય છે. બાકી રહ્યો વ્યાપક; તે લક્ષણથી સિદ્ધ છે.

(૫) સ્વયં પ્રકાશ કહેવાથી પરપ્રકાશનો નિષેધ થાય છે. બાકી રહ્યો સ્વયં પ્રકાશ; તે લક્ષણથી સિદ્ધ છે.

(૬) કુટસ્થ (અવિકારી) કહેવાથી વિકારીનો

નિષેધ થાય છે. બાકી રહ્યો અવિકારી; તે લક્ષણથી સિદ્ધ છે.

(૭) સાક્ષી કહેવાથી સાક્ષ્યનો નિષેધ થાય છે. બાકી રહ્યો સાક્ષી; તે લક્ષણથી સિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે બીજાં દ્રષ્ટા, ઉપદ્રષ્ટા, એક વિગેરે વિધેય વિશેષણ વિષે મણુ નિર્ણય કરવો.

૩. શિષ્ય: અનંત આદિ નિષેધ્ય વિશેષણ, પ્રપંચનો નિષેધ કેવી રીતે કરે છે ?

ગુરુ: અનન્ત કહેવાથી દેશકાળ વસ્તુકૃત પરિચ્છેદનો નિષેધ થાય છે; બાકી રહ્યું અનન્ત; તે અર્થથી સિદ્ધ છે.

આ પ્રમાણે બીજાં નિષેધ્ય વિશેષણોના સંબંધમાં ઘટાવી લેવું.

૪. શિષ્ય: આ વિશેષણોનો આવો અર્થ કરવાનું શું પ્રયોજન છે ?

ગુરુ: ચેતનને મનવાણીનો અવિષય કહેનારી શ્રતિના અર્થ સાથે મળતાપણું છે. એ બતાવવા આ વિશેષણોનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે.

ગુણ, ક્રિયા, જાતિ અને સંબંધાદિક જે

શબ્દની અને મનની પ્રવૃત્તિના નિમિત્તરૂપ ધર્મો છે તે ધર્મો બ્રહ્મમાં નથી; પરંતુ ધર્મ રહિત હોવાથી બ્રહ્મ નિર્વિશેષ છે. માટે શ્રુતિ પણ તેને મનવાણીનો અવિષય કહે છે. અથવા

જે કંઈ બોલવાનું છે તે દ્વૈતમાં થાય છે; અદ્વૈતમાં નહિં. માટે આ વિશેષણોના આવા અર્થ કરવાથી શ્રુતિ વિરુદ્ધ, દ્વૈતની સિદ્ધિ થતી નથી અને અદ્વૈતતત્ત્વ સ્વરૂપ સહજ સમજી શકાય છે.

ૐ તત્સત્ ॥

શ્રી વેદાત્મર્ગદર્શિની માં “ અવાચ્ય સિદ્ધાન્ત વર્ણન ” એ નામનો દસમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

(૪૪ ૧૪૬ થી ચાલુ)

નાથી શો લાભ થવાનો છે ? એવો વિચાર ન કરશો. એ ગુરુઓમાં પણ કોઈક ગુણ તો અવશ્ય હશે. તે સદ્ગુણ ગ્રહણ કરો અને પછી તે ગુરુનો ત્યાગ કરો. કારણ કે અપવિત્ર કાદવ આદિમાં હીરો પડ્યો હોય તો તે હીરાનો કયો પુરુષ ત્યાગ કરશે ? (સર્વ કોઈ હીરો લઈ લેશે અને કાદવનો ત્યાગ કરશે.) તેમ જેની તેની પાસેથી ગુણ ગ્રહણ કરી લ્યો.

વિશ્રામ ૧૧ મો

પરમાત્માના સ્વરૂપ વિષે.

(સામાન્ય વિશેષ ચૈતન્ય વર્ણન.)

૧. શિષ્ય:—વિશેષ ચૈતન્ય કોને કહેવાય ?

ગુરુ : અંતઃકરણ તથા અંતઃકરણની વૃત્તિમાં જે સામાન્ય ચૈતન્ય બ્રહ્મના પ્રતિબિંબરૂપ ચિદાભાસ તે વિશેષ ચૈતન્ય છે. (અહિં ચિદાભાસરૂપ જે વિશેષ ચૈતન્ય કહ્યું છે તેનો, છઠ્ઠા વિશ્રામમાં કહેલા કલ્પિત વિશેષ અંશમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.)

૨. શિષ્ય: ચિદાભાસ કોને કહીએ ? (તેનું લક્ષણ શું ?)

ગુરુ: (૧) ચૈતન્યના લક્ષણથી રહિત હોય પણ (૨) ચૈતન્યવત્ ભાસે તે ચિદાભાસ કહેવાય.

૩. શિષ્ય: આ ચિદાભાસને વિશેષ ચૈતન્ય શા માટે કહ્યો ?

ગુરુ: અલ્પદેશ તથા અલ્પકાળમાં જે વસ્તુ હોય

તે વિશેષ કહેવાય. ચિદાભાસ અંતઃકરણ પ્રદેશ અને જાગ્રત, સ્વપ્નકાળ તથા અજ્ઞાનકાળમાં છે. તેથી તેને વિશેષ ચૈતન્ય કહીએ છીએ.

(અધિષ્ઠાન અને અધ્યસ્ત એવા વિશેષના બે પ્રકાર છે. તેમાં (૧) ભ્રાન્તિકાળમાં જેની પ્રતીતિ થતી નથી; પણ જેની પ્રતીતિથી ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે તે અધિષ્ઠાનરૂપ વિશેષ છે અને (૨) ભ્રાન્તિકાળમાં જેની પ્રતીતિ થાય છે અને અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનકાળમાં જેની પ્રતીતિ થતી નથી તેને અધ્યસ્તરૂપ વિશેષ કહીએ છીએ. આને કલ્પિત વિશેષ પણ કહીએ છીએ.)

૪. શિષ્ય: “વિશેષ ચૈતન્ય” દૃષ્ટાંતવડે સમજાવવા કૃપા કરો.

ગુરુ: (૧) જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વત્ર સમાન છે. પરંતુ તે સર્વ ઠેકાણે પ્રતિબિંબને પામતો નથી. જ્યાં દર્પણ અથવા જળરૂપ ઉપાધિ હોય ત્યાં તે પ્રતિબિંબપણાને પામી વિશેષરૂપે દેખાય છે. અથવા

(૨) જેમ સૂર્યનો પ્રકાશ સર્વત્ર સમાન છે પરંતુ વસ્ત્ર, કપાસ આદિને બાળી શકતો નથી. જ્યાં

આગિયો કાચ (સૂર્યકાંતમણિ) રૂપી ઉપાધિ હોય ત્યાં તે અગ્નિરૂપે વિશેષ થઈને વસ્ત્ર, રૂ વગેરેને બાળે છે.

(૧) તેમાં જે સામાન્યરૂપ છે તે સર્વદા જેમનું તેમ રહેવાથી બહુકાળમાં રહેવાવાળું (યથાર્થ) છે અને (૨) ઉપાધિવડે ભાસનાર જે વિશેષરૂપ તે વ્યભિચારી હોવાથી, અલ્પકાળ સ્થાયી (અયથાર્થ) છે.

તે પ્રમાણે (૧) સામાન્ય ચૈતન્ય જે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપે છે તે સર્વત્ર સમાન છે; તેનાથી બોલવું ચાલવું વિગેરે વિશેષ વ્યવહાર થતો નથી. અને (૨) જ્યાં અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિ હોય છે ત્યાં ચિદાભાસરૂપે વિશેષ ચૈતન્યરૂપે થઈને બોલવું, ચાલવું, કર્તાપણું, ભોક્તાપણું, પરલોકમાં તથા આ લોકમાં ગમનાગમન વિગેરે વિશેષ વ્યવહાર કરે છે.

તેમાં (૧) સામાન્ય ચૈતન્ય જે બ્રહ્મ છે તે સત્ય છે. અને (૨) ઉપાધિવડે ભાસનાર જે વિશેષ ચૈતન્ય ચિદાભાસ છે તે મિથ્યા છે. તેમ

(૧) પુણ્ય પાપનું કર્તાપણું (૨) સુખદુઃખનું ભોગવવાપણું, (૩) પરલોક તથા આ લોકમાં જવું

આવવું (૪) જન્મ, મરણ (૫) ચોરાશી લાખ યોનીની પ્રાપ્તિ આદિ સંસારરૂપ ધર્મો પણ ચિદાભાસના છે. તેથી તે મિથ્યા છે.

૫ શિષ્ય: વિશેષ ચૈતન્યના સ્વરૂપને જાણીને શું નિશ્ચય કરવો ?

ગુરુ: (૧) વિશેષ ચૈતન્ય જે ચિદાભાસ તથા (૨) તેના ધર્મો તે તું નથી. તથા તે તારા નથી. તે તારામાં કલ્પિત છે. તું તો તેના અધિષ્ઠાનરૂપ સામાન્ય ચૈતન્ય, તેનાથી ન્યારો છે એ પ્રકારનો નિશ્ચય કર્યો.

૬. શિષ્ય: સામાન્ય ચૈતન્ય કોને કહીએ ?

ગુરુ: (૧) જે આકાશની પેઠે સર્વત્ર પરિપૂર્ણ છે; (૨) જે સર્વ નામરૂપનું અધિષ્ઠાન છે; (૩) જે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપ છે અને (૪) જે નિર્વિકાર બ્રહ્મરૂપ છે તેને સામાન્ય ચૈતન્ય કહીએ છીએ.

૭. શિષ્ય: બ્રહ્મને સામાન્ય ચૈતન્ય શા માટે કહેવામાં આવે છે ?

ગુરુ: જે વસ્તુ અધિક દેશ તથા અધિક કાળમાં હોય તેને સામાન્ય કહીએ છીએ. બ્રહ્મ, બુદ્ધિ કલ્પિત સર્વ દેશ તથા સર્વકાળમાં વ્યાપક છે તેથી તેને

સામાન્ય ચૈતન્ય કહીએ છીએ.

૮. શિષ્ય: સામાન્ય ચૈતન્યનું સ્વરૂપ દ્રષ્ટાંત આપીને અધિક સ્પષ્ટ રીતે સમજાવોજી.

ગુરુ: એક રજજીમાં જીદા જીદા પુરુષોને બ્રાન્તિને લીધે, કોઇને લાઠીની, કોઇને સર્પની, કોઇને પૃથ્વીમાં તરાડની અને કોઇને પાણીના રેલાની પ્રતીતિ થાય છે. તે બ્રાન્તિમાં બે અંશ છે:—

(૧) સામાન્ય અંશ અને (૨) સર્પ આદિક વિશેષ અંશ:

તેમાં (૧) ‘આ’ દંડ છે; (૨) ‘આ’ સર્પ છે; (૩) ‘આ’ પૃથ્વીમાં તરાડ છે, (૪) ‘આ’ જળધારા છે; એવી સર્પાદિ અંશમાં ‘ઇદમ્ (આ)’ સામાન્ય અંશ કહેવાય છે. ‘આ’ (ઇદમ્) અંશ સર્વત્ર વ્યાપક છે અને તે રજજીનું સ્વરૂપ છે. તે સામાન્ય ‘આ’ (ઇદમ્) અંશ (૧) બ્રાન્તિકાળમાં પણ બાંસે છે અને (૨) બ્રાન્તિની નિવૃત્તિકાળમાં પણ ‘આ’ રજજી છે તે રીતે બાંસે છે:

જેથી સામાન્ય ‘આ’ [ઇદમ્] અંશ અવ્યભિચારી હોવાથી સત્ય છે.

(૨) પરસ્પર વ્યભિચારી જે સર્પાદિક વિશેષઅંશ છે. તે કલ્પિત છે. તે જ પ્રમાણે

સર્વ પદાર્થોમાં પાંચ અંશ છે. (૧) અસ્તિ, (૨) ભાતિ, (૩) પ્રિય, (૪) નામ, અને (૫) રૂપ.

[ક] એક ઘડાનું દૃષ્ટાંત લઈએ. તેમાં (૧) ઘટ છે તે અસ્તિ (સત્); (૨) ઘટ ભાસે છે તે ભાતિ (ચિત્); (૩) ઘટ પ્યારો છે તે જળ ભરવાના ઉપયોગનો છે માટે તે પ્રિય (આનંદ); (સર્પ, સિંહ, આદિક પણ સર્પિણી તથા સિંહણને પ્રિય છે.) (૪) ઘટ એવું બે અક્ષરનું નામ અને (૫) જેનું પેટ પહોળું અને ગોળ છે તથા મુખ સાંકડું છે તે ઘટનું રૂપ (આકાર) છે. આ પ્રમાણે ઘટ આદિક સર્વભૂત તથા ભૂતોનાં કાર્યોમાં પણ જાણીને નિશ્ચય કર્યો.

આ પાંચ અંશ તો શરીરના બહારના પદાર્થોમાં બતાવ્યા. તે જ પ્રમાણે અંતર દેહ આદિમાં (૧) હું છું એ અસ્તિ અંશ, (૨) હું ભાસું (જાણું) છું એ ભાતિ અંશ, (૩) હું મને પોતાને પ્રિય છું એ પ્રિય અંશ છે. (૪) દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ વગેરે તથા તેના ધર્મ તે નામ અંશ છે અને (૫) તેના

યથાવત્ આકાર છે તે રૂપ અંશ છે. આ પ્રમાણે શરીરના અંદરના પણ પાંચ અંશ બતાવ્યા.

(સ્વ) આ ઘટાદિક સર્વ નામરૂપનો [(૧) પૃથ્વી છે; (૨) પૃથ્વી ભાસે છે; (૩) પૃથ્વી પ્રિય છે; (કારણ કે પૃથ્વી રહેવાનું સ્થાનઆપે છે); (૪) પૃથ્વી એવું નામ છે અને (૫) ગંધ ગુણવાળું રૂપ છે તે આદિ પાંચ અંશનો પૃથ્વીમાંથી] ત્યાગ કરવાથી જળ શેષ રહે છે. (ગ) તે પ્રમાણે જળના અસ્તિભાતિ આદિ પાંચ અંશનો ત્યાગ કરવાથી તેજ શેષ રહે છે; (ઘ) તેજના અસ્તિભાતિ આદિ પાંચ અંશનો ત્યાગ કરવાથી વાયુ શેષ રહે છે અને (ઙ) વાયુ આદિના તેવાજ પાંચ અંશનો ત્યાગ કરવાથી આકાશ શેષ રહે છે (ચ) તથા ગુણોના પાંચ અંશોનો ત્યાગ કરવાથી અજ્ઞાન શેષ રહે છે.

(છ) અજ્ઞાનના નામરૂપ આદિનો ત્યાગ કરવાથી “ પછીથી કશું રહેતું નથી ” એવી રીતે પ્રતીયમાન સર્વ વસ્તુનો અભાવ રહે છે; અભાવ ભાસે છે; એ અભાવ શૂન્ય ધ્યાનીઓને પ્રિય છે, તેનું અભાવ એવું જે નામ તથા સર્વ વસ્તુઓનો

અભાવ (નિષેધમુખ્ય પ્રતીતિનો વિષય) રૂપ છે; અભાવ બાકી રહે છે.

(જ) અને તે અભાવના નામ આદિનો ત્યાગ કરવાથી, અભાવના સ્વરૂપ ભૂત અધિષ્ઠાન સદ્ વસ્તુજ અવશેષ રહે છે; તે અભાવના અભાવપણાનો પ્રકાશ કરે છે તેથી તે ચિત્ત છે, અને તે દુઃખથી ભિન્ન છે તેથી તે આનંદ છે.

આ પ્રમાણે સર્વ નામરૂપમાં અનુગત, અવ્યભિચારી, નામરૂપનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ સામાન્ય ચૈતન્ય છે અને તે સત્ય છે. અને ઘટનાં નામરૂપ પટમાં નથી; તથા પટનાં નામરૂપ ઘટમાં નથી. (આવાં નામ અને રૂપ જે એક ઠેકાણે હોય અને બીજે ઠેકાણે ન હોય તેને વ્યભિચારી કહેવામાં આવે છે.) સર્વનામ અને રૂપ વ્યભિચારી છે માટે તે મિથ્યા છે.

એ પ્રમાણે ઉપરનાં દ્રષ્ટાંતો સારી રીતે સમજ સામાન્ય ચૈતન્યનું સ્વરૂપ તારી વૃત્તિમાં દઢ કર.

(૧) સુષુપ્તિ, મૂર્ચ્છા અને સમાધિનું પ્રકાશક સામાન્ય ચૈતન્ય છે. (૨) ઘટને હું જાણું છું એ પ્રમાણે પ્રમાતા, પ્રમાણ અને પ્રમેયરૂપ ત્રિપુટીનો

પ્રકાશ કરનાર, સાક્ષી, સામાન્ય ચૈતન્ય છે. (૩) જ્યોત્સ્ના આદિ અવસ્થાની સંધિનો પ્રકાશ કરનાર સામાન્ય ચૈતન્ય છે. (૪) તેજ પ્રમાણે વૃત્તિયોની સંધિનો પ્રકાશક સામાન્ય ચૈતન્ય છે. (૫) અંગુઠાનો અગ્ર ભાગ તેનો પણ પ્રકાશક સામાન્ય ચૈતન્ય છે. (૬) વૃત્તિ દેશાંતરમાં ગઈ હોય ત્યારે તેના મધ્ય ભાગનો પ્રકાશક સામાન્ય ચૈતન્ય છે. (૭) વૃત્તિ, સૂર્ય, ચંદ્ર પદાર્થાકાર થઈ હોય ત્યારે તેના મધ્ય ભાગનો પ્રકાશક સામાન્ય ચૈતન્ય છે. (૮) “ મેરુ પર્વતને હું નથી જાણતો ” એવા અજ્ઞાનવિશિષ્ટ મેરુનો પ્રકાશક સામાન્ય ચૈતન્ય છે.

સામાન્ય ચૈતન્યના સંબંધમાં આ પ્રમાણે અધિક ખુલાસો છે તે વિચારી જો.

૯. શિષ્ય: ઉપર જણાવેલા સામાન્ય ચૈતન્યરૂપ પ્રભુની સર્વથી અધિક સૂક્ષ્મતા તથા વ્યાપકતા કેવી રીતે છે ?

ગુરુ: જે જે કાર્ય હોય તે તે સ્થૂળ તથા પરિચ્છિન્ન હોય; અને જે જે કારણ હોય તે તે સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક (અધિક દેશવર્તી) હોય એવો નિયમ છે.

પ્રભ સર્વનું કારણ છે માટે સર્વથી અધિક સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક છે તે હવે બતાવું છું.

(ક) [૧] સમુદ્રના જળમાંથી ફીણ તથા મીઠું ઉત્પન્ન થાય છે, તે જળના કરતાં કઠણ હોય છે. તે ઉપરથી આપણે, પૃથ્વી જળનું કાર્ય છે એમ જાણી શકીએ છીએ. માટે પૃથ્વીથી જળ સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક છે.

અથવા વસ્ત્રમાં પાણી નાખીએ છીએ તો તે તેમાંથી આરપાર નીકળી જાય છે; [૨] પૃથ્વીનાં કાર્ય પાષાણ આદિક વસ્ત્રમાં નાખ્યાં હોય તો તે પાર નીકળી જતાં નથી; [૩] પૃથ્વીમાં જ્યાં જ્યાં ખોદવામાં આવે છે ત્યાં ત્યાં જળ નીકળે છે; તથા (૪) પુરાણોમાં પણ કહ્યું છે કે પૃથ્વી કરતાં દશગણા વધારે દેશમાં રહેનાર જળ છે. એ બધાં કારણોથી જણાય છે કે પૃથ્વીથી જળ સૂક્ષ્મ છે તથા વ્યાપક છે.

(સ્વ) ૧. અગ્નિ આદિકના તાપથી શરીરમાં પર-સેવો થાય છે; તાપ પડવાથી વર્ષા થાય છે, માટે જળ અગ્નિનું કાર્ય છે એમ જણાય છે. માટે જળથી અગ્નિ સૂક્ષ્મ છે તથા વ્યાપક છે. અથવા

(૨) જળ વસ્ત્રમાં ટકી રહેતું નથી પરંતુ ઘડામાં

ટકી રહે છે. અને (૩) સૂર્યાદિકનો પ્રકાશ ઘટમાં પણ ટકી રહેતો નથી. તેમજ (૪) પુરાણોમાં પણ જળથી તેજ દશગણા વધારે દેશમાં રહેનાર કહેલું છે: તેથી પણ જળથી અગ્નિ સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક છે.

(ગ) [૧] અગ્નિનો જન્મ તથા નાશ પવનને આધીન છે; માટે તેજ વાયુનું કાર્ય છે એવું આપણે જાણી શકીએ છીએ. માટે તેજથી વાયુ સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક છે. અથવા

(ર) સૂર્યાદિનો પ્રકાશ ઘટાદિપાત્રમાં રહેતો નથી. પણ નેત્રથી જણાય છે અને વાયુ તો નેત્રથી પણ દેખાતો નથી. વળી (૩) પુરાણોમાં વાયુ તેજથી દશગણાઅધિક દેશમાં રહેનાર કહ્યો છે. માટે તેજથી વાયુ સૂક્ષ્મ છે તથા વ્યાપક છે.

(ઘ) [૧] વાયુની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ તથા લય આકાશ (પોલાણ)માં થાય છે; માટે વાયુ આકાશનું કાર્ય છે એમ જણાય છે. વાયુ આકાશનું કાર્ય છે તેથી વાયુથી આકાશ સૂક્ષ્મ છે તથા વ્યાપક છે. અથવા

[૨] વાયુ નેત્રથી દેખાતો નથી પરંતુ ત્વચાદ્વારા તેના સ્પર્શગુણને લીધે સમજાય છે : આકાશ તો

ત્વચાથી પણ સમન્નતું નથી.

[૩] પુરાણોમાં વાયુથી દશગણા અધિક દેશમાં રહેવાવાળું આકાશ કહ્યું છે. માટે તે આકાશ વાયુથી સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક છે.

[૪] (૧) આકાશથી આગળ શું હશે? એવો વિચાર આવતાં ‘હું’ નાશીતો નથી’ એ પ્રકારે બુદ્ધિ અટકી જાય છે. અને તે કુંઠીભાવનો આશ્રય (વિષય) અજ્ઞાન પ્રતીત થાય છે. માટે આકાશ અજ્ઞાનનું કાર્ય છે એમ સમન્નય છે. તેથી તે અજ્ઞાન આકાશથી સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક છે. અથવા,

(૨) આકાશનું ત્વચાથી ગ્રહણ થતું નથી. પરંતુ મનથી ગ્રહણ થાય છે. અજ્ઞાન તો મનથી પણ ગ્રહણ થઈ શકતું નથી.

(૩) અને શાસ્ત્રોમાં આકાશથી અનેકગણું અધિક અજ્ઞાન કહ્યું છે. માટે આકાશથી તે અજ્ઞાન સૂક્ષ્મ અને વ્યાપક છે.

[છ] (૧) તે પ્રમાણે “હું” નાશીતો નથી” એ પ્રકારના અનુભવનો વિષય જે અજ્ઞાન તેનો પ્રકાશ

જ્ઞાનરૂપ ચૈતનથી થાય છે અને “અજ્ઞાન છે; અજ્ઞાન ભાસે છે; અજ્ઞાન અજ્ઞાની પુરુષને પ્રિય છે” એ પ્રમાણે અજ્ઞાનમાં અનુસ્યૂત, અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિય રૂપ બ્રહ્મચૈતન ભાસે છે: માટે અજ્ઞાન બ્રહ્મચૈતનને આશ્રયે રહેલું છે. માટે અજ્ઞાનથી બ્રહ્મચૈતન સૂક્ષ્મ છે તથા વ્યાપક છે: અથવા

(૨) અજ્ઞાન મનવડે ગ્રહણ થતું નથી; પરંતુ “હું નથી જાણતો” એ પ્રકારના અનુભવરૂપી લિંગદ્વારા તેનું અનુમાન થાય છે. અને બ્રહ્મચૈતન સ્વયં પ્રકાશ હોવાથી કોઇપણ પ્રમાણનું વિષય નથી.

(૩) અને શરીરમાં જેમ તલ રહે છે તેમ બ્રહ્મના એક દેશમાં અજ્ઞાન રહે છે; અને અવશેષ રહ્યું જે બ્રહ્મ તે શુદ્ધ તથા સ્વયંપ્રકાશ છે. એવું શ્રુતિમાં કહ્યું છે. માટે તે બ્રહ્મચૈતન અજ્ઞાન કરતાં પણ સૂક્ષ્મ તથા વ્યાપક છે.

આ પ્રમાણે સામાન્ય ચૈતન્યરૂપ બ્રહ્મની સર્વ પ્રપંચથી અધિક સૂક્ષ્મતા તથા વ્યાપકતા છે તેનો તું નિશ્ચય કર.

૧૦. શિષ્ય: સામાન્ય ચૈતન્યના સ્વરૂપને જાણ-

વાથી કયો નિશ્ચય કરવો ?

ગુરુઃ (૧) અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપ સામાન્ય ચૈતન્ય જે પ્રહ તે હું છું;

(૨) અને હું તે અસ્તિ, ભાતિ, પ્રિયરૂપ સામાન્ય ચતન્ય પ્રહ છું;

તથા (૩) નામરૂપ જગત્ મારામાં કલ્પિત છે એવો નિશ્ચય કર.

૧૧. શિષ્યઃ આ પ્રમાણેનો નિશ્ચય કરવાથી શું ફળ થાય ?

ગુરુઃ આ પ્રમાણે નિશ્ચય દૃઢ કરવાથી સર્વ અનર્થની નિવૃત્તિ અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ થાય છે.

ૐ તત્સત્

શ્રી વેદાન્તમાર્ગદર્શિનીમાં “ સામાન્ય વિશેષ ચૈતન્ય વર્ણન ” એ નામનો અગીઆરમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

વિશ્રામ ૧૨ મો

બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માના સ્વરૂપ વિષે. ભાગ ૪ થો

તત્ ત્વમ્ પદાર્થ ઐક્ય નિરૂપણ.

૧. શિષ્ય: તત્ પદ એ શું ?

ગુરુ: સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં ઉદ્દાલક મુનિએ પોતાના પુત્ર સ્વેતકેતુને તત્ત્વમસિ એ મહાવાક્ય વડે ઉપદેશ કરેલો છે. તે મહાવાક્યનો પહેલો શબ્દ તે તત્ ।

(સામવેદના આ તત્ત્વમસિ મહાવાક્યની પેઠે ઋગ્વેદનું પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ મહાવાક્ય છે; યજુર્વેદનું અદં બ્રહ્મા સ્મિં મહાવાક્ય છે; અને અથર્વ વેદનું અયમાત્મા બ્રહ્મ મહાવાક્ય છે.

(૧) જે તત્ પદનો વાચ્ય અર્થ ઇશ્વર છે અને લક્ષ્ય અર્થ શુદ્ધ બ્રહ્મ છે, તેજ અર્થ ઉપર આપેલાં ત્રણે મહાવાક્યગત “બ્રહ્મ” શબ્દનો છે. અને

(૨) જે ત્વમ્ પદનો વાચ્ય અર્થ જીવ છે અને લક્ષ્ય અર્થ કૂટસ્થ સાક્ષી છે તેજ અર્થ, ઉપર કહેલાં ત્રણે મહાવાક્યોમાં આવેલા “પ્રજ્ઞાનમ્”, “અહમ્”, અને “અયમ્ પદસંહિત “આત્મા” એ ત્રણે

પદનો વાચ્ય તથા લક્ષ્ય અર્થ છે.

(૩) આખાથે તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનો જે છંદ પ્રહ્લની એકતારૂપ અર્થ છે, તેજ ઉક્ત ત્રણ મહાવાક્યનો અર્થ છે.

૨ શિષ્ય: ત્વમ્ પદ એટલે શું ?

ગુરુ: આ તત્ત્વમસિ મહાવાક્યનું જે બીજું પદ છે તે “ત્વમ્” છે.

૩ શિષ્ય: વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થ એટલે શું ?

ગુરુ: શબ્દનો અર્થની સાથે જે સંબંધ છે તેને શબ્દની વૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. આ વૃત્તિ બે પ્રકારની છે: (૧) શક્તિવૃત્તિ અને (૨) લક્ષણા વૃત્તિ:

[૧] શબ્દમાં અર્થ (વસ્તુ)નું જ્ઞાન કરવાના સામર્થ્યરૂપ જે, શબ્દનો પદાર્થની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ તે શબ્દની શક્તિવૃત્તિ છે. [દ્રષ્ટાંત: દેવતા (અગ્નિ) શબ્દ સાંભળતાંજ રસોડામાં ચૂલામાં જે ધીકતા અંગારા છે તે અર્થ શક્તિવૃત્તિથી સમજાય.]

[૨] શક્તિ વૃત્તિથી જાણેલા અર્થદ્વારા શબ્દનો જે પદાર્થ સાથે પરંપરારૂપ સંબંધ છે તે, તે શબ્દની લક્ષણાવૃત્તિ છે.

(જેમ આ માણસમાં બહુ દેવતા છે. અહિં દેવતા શબ્દથી દેવતાની પેઠે બાળી મૂકે તેવો કોઈ એ અર્થ લક્ષણાવૃત્તિથી સમજાય.)

(૧) તેમાં શક્તિ વૃત્તિવડે જે અર્થ જણાય છે તે શબ્દનો વાચ્ય અર્થ કહેવાય. આ વાચ્ય અર્થને શક્ય અર્થ અથવા મુખ્ય અર્થ પણ કહેવામાં આવે છે. અને

(૨) લક્ષણા વૃત્તિ વડે જે અર્થ જણવામાં આવે છે તેને શબ્દનો લક્ષ્યઅર્થ કહેવામાં આવે છે.

૪ શિષ્ય: લક્ષણાવૃત્તિ કેટલા પ્રકારની છે ?

ગુરુ: લક્ષણાવૃત્તિ ત્રણ પ્રકારની છે. (૧) જહત્,

(૨) અજહત્ તથા (૩) ભાગત્યાગ.

૫ શિષ્ય: ત્રણ પ્રકારની લક્ષણાઓ લક્ષણ તથા ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.

ગુરુ: જ્યાં સંપૂર્ણ વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ કરીને વાચ્ય અર્થના સંબંધીનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે જહત્ લક્ષણા છે.

દૃષ્ટાંત: કોઈ એક મનુષ્યે બીજાને પૂછ્યું કે ગાયોનો વાડો ક્યાં છે? તેના ઉત્તરમાં તે મનુષ્યે કહ્યું કે “ગંગામાં ગાયોનો વાડો છે.” આ ઠેકાણે

ગંગાપદનો વાચ્ય અર્થ દેવ નહીનો પ્રવાહ છે; તેમાં ગાયનો વાડો સંબવતો નથી. તેથી સંપૂર્ણ વાચ્ય અર્થ જે દેવ નહીનો પ્રવાહ તેનો ત્યાગ કરીને તેનો સંબંધ જેની સાથે છે એવા તેના તીરનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. [અર્થાત્ ગંગાને કિનારે ગાયનો વાડો છે એવો અર્થ ગ્રહણ કરવાનો છે.]

૨. જ્યાં વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ નહિ કરતાં તેના સંબંધીનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે તે અબહત લક્ષણ છે.

દૃષ્ટાંતઃ કોઈએ કહ્યું “ શોણ દોડે છે.” શોણ શબ્દનો અર્થ લાલ રંગ થાય છે. શોણ પદનો વાચ્ય અર્થ લાલ રંગ, તે દોડે છે એમ કહેવું તે અર્થ રહિત છે. જેથી લાલ રંગવાળો ઘોડો દોડે છે એમ અર્થ લેવો તે યોગ્ય છે. આ પ્રમાણે વાચ્ય અર્થ બન્યો રહે; (તેના અર્થનો ત્યાગ નહિ કરીને) અને તેના સંબંધી ઘોડારૂપ અધિક અર્થને ગ્રહણ કરાય છે.

(૩) જ્યાં વાચ્ય અર્થમાંથી કંઈક વિરોધિ ભાગનો ત્યાગ કરીને તેના સંબંધી કંઈક અવિરોધી વાચ્ય ભાગનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે, તે ભાગ ત્યાગ લક્ષણ છે.

દૃષ્ટાંતઃ પૂર્વે કોઈ દેશ તથા કાળમાં દેખેલો પુરુષ અન્ય દેશ, તથા કાળમાં જોવામાં આવે તો તેને જોનાર મનુષ્ય કહે છે કે તે (દૂર) દેશ તથા તે (ભૂત) કાળમાં જે મનુષ્ય જોયો હતો તેજ પુરુષ આ (સમીપ) દેશ અને આ (વર્તમાન) કાળમાં આવ્યો છે. [તેજ પુરુષ આ છે.] આ ઠેકાણે તે દેશ તથા કાળ અને આ દેશ તથા કાળરૂપ વાચ્ય ભાગની એકતાનો વિરોધ છે. જેથી તે વિરોધીદૃષ્ટિ ત્યાગ કરીને “ તે મનુષ્ય તેજ અહિં છે ” એ પ્રમાણે અવિરોધી વાચ્ય ભાગનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

૬. શિષ્યઃ ત્રણ પ્રકારની લક્ષણામાંથી મહા વાક્યમાં કય લક્ષણા સંભવે છે ?

ગુરુઃ (ક) જ્યાં જહત્ લક્ષણા હોય છે ત્યાં સંપૂર્ણ વાચ્ય અર્થનો ત્યાગ થાય છે. જે મહા-વાક્યમાં જહત્ લક્ષણા માનીએ તો (૧) તત્ અને ત્વમ્ પદના વાચ્ય અર્થમાં પ્રવેશ પામેલા બ્રહ્મ ચૈતન્ય અને સાક્ષી ચૈતન્યનો ત્યાગ થશે; અને (૨) તેનાથી ભિન્ન અસત્ જડ દુઃખરૂપ પ્રપંચનું ગ્રહણ કરવું પડશે. અથવા સમષ્ટિ વ્યષ્ટિ પ્રપંચમય

ઉપાધિ (વિશેષણ રૂપ વાચ્ય ભાગ)નો પણ ચેતન સહિત ત્યાગ કરવાથી બાકી રહેલા શન્યને ગ્રહણ કરવું પડશે. તેથી મહા અનર્થની પ્રાપ્તિ થશે તથા તેથી પુરુષાર્થ સિદ્ધ થશે નહિ. માટે મહાવાક્યમાં અજહત્ લક્ષણા સંભવતી નથી.

(સ્વ) જ્યાં અજહત્ લક્ષણા હોય ત્યાં વાચ્ય અર્થમાંથી કંઈપણ ત્યાગ થતો નથી અને કંઈક વિશેષ અર્થ ગ્રહણ કરવો પડે છે. જે મહાવાક્યમાં અજહત્ લક્ષણા માનીએ તો “તત્” અને “ત્વમ્” પદનો વાચ્ય અર્થ જેમનો તેમ બન્યો રહે છે અને તે ઉપરાંત શૂન્યરૂપ અધિક અર્થ લેવો પડે છે; તેથી એકતાનો વિરોધ દૂર થતો નથી; માટે લક્ષણા કરવાનું કંઈપણ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. જેથી મહાવાક્યમાં અજહત્ લક્ષણા પણ સંભવતી નથી.

(ગ) જ્યાં ભાગત્યાગ લક્ષણા હોય ત્યાં વિરોધી ભાગનો ત્યાગ કરીને અવિરોધી ભાગનું ગ્રહણ થાય છે. જે મહાવાક્યમાં ભાગ ત્યાગ લક્ષણા માનીએ તો “તત્” અને “ત્વમ્” પદના વાચ્ય અર્થમાંથી ધર્મ સહિત માયા અને અવિદ્યારૂપ વિરોધી ભાગનો

ત્યાગ થાય છે અને (૨) અવિરોધી અસંગ શુદ્ધ ચેતન ભાગનું ગ્રહણ થાય છે.

તેથી (૧) તેની એકતા પણ થાય છે; તથા (૨) પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે મહાવાક્યમાં ભાગ ત્યાગ લક્ષણા સંભવે છે.

૭. શિષ્યઃ તત્ પદ્મો વાચ્ય અર્થ તથા લક્ષ્ય અર્થ શું છે ?

ગુરુઃ (૧) અવ્યાકૃત જે માયા તે ધશ્વરનો દેશ છે;

(૨) ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય એ ત્રણ ધશ્વરના કાળ છે;

(૩) સત્ત્વગુણ, રજેગુણ અને તમોગુણ એ ત્રણ ધશ્વરની વસ્તુ (સૃષ્ટિની સામગ્રી) છે. [જે કે માયા અને ત્રણ ગુણ એક જ પદાર્થ છે અને તેથી ધશ્વરના દેશ, વસ્તુ અને શરીરની એકતા થાય છે; તોપણ જેમ કુંભારને ઘટ બનાવવા માટે (૧) મૃત્તિકારૂપ પૃથ્વી દેશ છે, (૨) મૃત્તિકાનો પિંડ વસ્તુ છે અને (૩) અસ્થિ વિગેરે રૂપ પૃથ્વીનો ભાગ શરીર છે, તેની એકતાનો જેમ અસંભવ નથી તેમ ધશ્વરના

દેશ આદિની એકતાનો પણ અસંભવ નથી.]

(૪) વિરાટ, હિરણ્યગર્ભ અને અવ્યાકૃત એ ત્રણ ધર્મરનાં શરીર છે.

(૫) વશ્વાનર, સૂત્રાત્મા અને અંતર્યામી એ ત્રણ ધર્મપણાના અભિમાની છે.

(૬) “હું એક છું તે બહુરૂપ થાઉં” એવી જે ધર્મરની ધર્મણા ત્યાંથી શરૂ કરીને “ જીવરૂપે પ્રવેશ કર્યો” ત્યાં સુધીની જે સૃષ્ટિ તે ધર્મરનું કાર્ય છે;

(૭) (૧) સર્વશક્તિપણું, (૨) સર્વજ્ઞપણું, (૩) સર્વવ્યાપકપણું, (૪) એકપણું, (૫) સ્વાધીનપણું, (૬) સમર્થપણું, (૭) પરોક્ષપણું, (૮) માયા ઉપાધિવાળા હોવાપણું; એ આઠ ધર્મરના ધર્મ છે.

[ક] (૧) આ સર્વ સહિત માયા, (૨) તેમાં પ્રતિબિંબરૂપ ચિદાભાસ, અને (૩) તેનું અધિષ્ઠાન બ્રહ્મ, એ સર્વ મળીને ધર્મર કહેવાય છે. તે “તત્” પદનો વાચ્ય અર્થ છે.

(સ્ત) આ સર્વ સહિત માયા અને ચિદાભાસ ભાગનો ત્યાગ કરીને અવશેષ રહેતા જે વિરાટ,

હિરણ્યગર્ભ અને અવ્યાકૃતના અધિષ્ઠાન ઇશ્વરસાક્ષી,
શુદ્ધ બ્રહ્મ તે તત્ પદનો લક્ષ્ય અર્થ છે.

૮. શિષ્ય: બ્રહ્મનો અને માયામાં પ્રતિબિંબરૂપ
ઇશ્વરનો પરસ્પર અધ્યાસ (અન્યોન્યાધ્યાસ) કેવી
રીતે છે ?

ગુરુ: અવિચાર દૃષ્ટિથી, (૧) બ્રહ્મની સત્યતાનો
સંસર્ગ (તાદાત્મ્ય સંબંધ) ઇશ્વરમાં અધ્યસ્ત છે.
જેથી ઇશ્વર સત્ય પ્રતીત થાય છે. તથા (૨) ઇશ્વર
અને તેની કારણતાનું સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં અધ્યસ્ત છે.
જેથી બ્રહ્મ જગતનું કારણ પ્રતીત થાય છે. આનો
અનુવાદ તટસ્થ લક્ષણનો ઘોષ કરનાર શ્રુતિ, પુરાણ,
તથા આચાર્યોનાં વચન કરે છે. આ રીતે બ્રહ્મ અને
ઇશ્વરનો પરસ્પર અધ્યાસ છે.

૯. શિષ્ય: આ અન્યોન્યાધ્યાસની નિવૃત્તિ
કેવી રીતે થાય છે ?

ગુરુ: આ અધ્યાસની નિવૃત્તિ વિવેક જ્ઞાનથી
થાય છે.

૧૦ શિષ્ય: ત્વમ્ પદનો વાચ્યઅર્થ અને લક્ષ્ય
અર્થ શું છે ?

ગુરુ: (૧) ચક્ષુ, કંઠ તથા હૃદય એ ત્રણ જીવના દેશ છે;

(૨) જગત્, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ જીવના કાળ છે;

(૩) સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણ જીવની વસ્તુ (ભોગ સામગ્રી) છે અને

(૪) આ જ શરીર છે;

(૫) વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાજ્ઞ એ ત્રણ જીવ-પણાના અભિમાની છે;

(૬) જગત્તથી મોક્ષપર્યંત જે ભોગરૂપ સંસાર તે જીવનું કાર્ય છે;

(૭) (૧) અલ્પશક્તિપણું, (૨) અલ્પજ્ઞપણું, (૩) પરિચ્છિન્નપણું, (૪) નાનાપણું, (૫) પરાધીનપણું, (૬) અસમર્થપણું, (૭) અપરોક્ષપણું અને (૮) અવિદ્યા ઉપાધિવાનપણું; એ આઠ જીવના ધર્મ છે.

(ક) (૧) એ સર્વ સહિત જે અવિદ્યા, અને (૨) તેમાં પ્રતિબિંબરૂપ ચિદાભાસ અને (૩) તેનો અધિષ્ઠાન કૂટસ્થ; એ સર્વ મળીને જીવ કહિએ છીએ, તે જીવ “સ્વપ્ન” પદનો વાચ્ય અર્થ છે.

(ત્વ) એ સર્વ સહિત ચિદાભાસ બાગનો ત્યાગ કરવાથી બાકી રહ્યો જે સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, કારણ શરીરનો અધિષ્ઠાન જીવસાક્ષી, કૂટસ્થ, આત્મા તે “ત્વ.” પદનો લક્ષ્ય અર્થ છે.

૧૧. શિષ્ય: કૂટસ્થનો અને બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબરૂપ જીવનો પરસ્પર અધ્યાસ કેવી રીતે હોય છે ?

ગુરુ: અવિચાર દષ્ટિથી (૧) કૂટસ્થની સત્યતાનો સંસર્ગ (તાદાત્મ્ય સંબંધ) જીવમાં અધ્યસ્ત છે. જેથી જીવ મિથ્યા પ્રતીત થતો નથી, પરંતુ સત્ય પ્રતીત થાય છે. અને

(૨) જીવ તથા તેના કર્તાપણા વિગેરે ધર્મનું સ્વરૂપ, કૂટસ્થમાં અધ્યસ્ત છે. જેથી કૂટસ્થ અકર્તા, અભોક્તા, અસંસારી, નિત્યમુક્ત, અસંગ, બ્રહ્મરૂપ પ્રતીત થતો નથી; પરંતુ તેનાથી વિપરીત પ્રતીત થાય છે. આ પ્રમાણે કૂટસ્થ અને જીવનો પરસ્પર અધ્યાસ છે.

૧૨. શિષ્ય: ઉક્ત અધ્યાસની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય છે ?

ગુરુ: આ અધ્યાસની નિવૃત્તિ વિવેક જ્ઞાનથી થાય છે.

૧૩. શિષ્ય: “તત્” પદ અને “ત્વમ્” પદના અર્થની મહાવાક્ય વિષે આગળ જણાવેલી એકતા તે કેવી રીતે સંભવે ?

ગુરુ: (૧) જો કે “તત્” પદ અને “ત્વમ્” પદનો વાચ્ય અર્થ જે ઉપાધિ સહિત ચૈતન્ય (ધર્મ અને જીવ) છે; તેમની એકતાનો વિરોધ છે, (૨) તોપણ “તત્” પદનો લક્ષ્યાર્થ પ્રહ્લ અને “ત્વમ્” પદનો લક્ષ્યાર્થ આત્મા એ બેની એકતામાં કંઈપણ વિરોધ નથી.

આ પ્રમાણે “તત્” પદ અને “ત્વમ્” પદના અર્થની મહાવાક્યમાં, આગળ જણાવેલી એકતા સંભવે છે.

૧૪. શિષ્ય: “હું પ્રહ્લ છું” એ પ્રમાણે પ્રહ્લ અને આત્માની એકતાનું જ્ઞાન કેને થાય છે ?

ગુરુ: એ જ્ઞાન ચિદાભાસને થાય છે.

૧૫. શિષ્ય: પ્રહ્લથી ભિન્ન જે ચિદાભાસ તે પોતાને પ્રહ્લરૂપ કેવી રીતે જાણે છે ?

ગુરુ: (૧) જીવભાવના અધિષ્ઠાન કૂટસ્થનો પ્રહ્લની સાથે મુખ્ય અભેદ છે.

અને (૨) બુદ્ધિ સહિત ચિદાભાસનો પ્રહ્લની સાથે પોતાના સ્વરૂપનો બાધ કરીને અભેદ થાય છે. માટે

(૧) ચિદાભાસ પોતાના સ્વરૂપનો બાધ કરીને પોતાને “અહમ્” શબ્દના લક્ષ્ય અર્થ કૂટસ્થ રૂપ બાળે છે; અને

(૨) “હું કૂટસ્થ છું” એ પ્રમાણે પોતાના સ્વરૂપભૂત કૂટસ્થનું અભિમાન ધારણ કરીને “હું પ્રહ્લ છું” એમ બાળે છે.

આ પ્રમાણે ચિદાભાસ પોતાને પ્રહ્લરૂપ કરીને બાળે છે.

૧૬. શિષ્ય: આ “ત્ત્વ” પદ અને “ત્વમ્” પદના લક્ષ્યાર્થની એકતામાં દૃષ્ટાંત શું છે ?

ગુરુ: (ક) જેમ (૧) ઘટ અને મઠ ઉપાધિ સહિત, ઘટાકાશ અને મઠાકાશની એકતાનો વિરોધ છે, તથાપિ (૨) ઘટમઠરૂપ ઉપાધિની દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરીને કેવળ આકાશની એકતાનો વિરોધ નથી.

(જ) (૧) જેમ કાચની હાંડી અને માટીની હાંડીમાં દીવા બળતા હોય, તે બન્ને દીપકની ઉપા-

ધિ, એ હાંડીની એકતાનો વિરોધ છે, (૧) તો પણ અગ્નિપણાથી દીપકની એકતામાં વિરોધ નથી.

(ગ) (૧) જેમ રાજા અને રખારી એ યેની ઉપાધિ, જે સેના અને અન્નવર્ગ તેની એકતાનો વિરોધ છે; (૨) તથાપિ મનુષ્યપણાની એકતાનો વિરોધ નથી.

(ઘ) (૧) જેમ ગંગાજળ અને ગંગાજળથી ભરેલો કળશ એ યેની ઉપાધિ જે નદી અને કળશ તેની એકતાનો વિરોધ છે; (૨) પરંતુ કેવળ ગંગાજળની એકતાનો વિરોધ નથી.

(ચ) (૧) જેમ સાગર અને જળનું બિંદુ એ યેની ઉપાધિ સાગર અને બિંદુ તે યેની એકતાનો વિરોધ છે; (૨) પરંતુ કેવળ જળની એકતાનો વિરોધ નથી.

(છ) (૧) જેમ કોઈ પુરુષને પિતાની અપેક્ષાથી પુત્ર કહેવામાં આવે છે અને દાદાની અપેક્ષાથી પૌત્ર કહેવામાં આવે છે; તેની ઉપાધિ પિતા અને દાદાની એકતાનો વિરોધ છે; (૨) પરંતુ કેવળ પુરુષની એકતાનો વિરોધ નથી.

(જ) (૧) જેમ કાશીનો કોઈ એક રાજા હતો, તે હાથી ઉપર બેસીને સવારીમાં નીકળ્યો હતો. તેને કોઈ યાત્રાવાસી મનુષ્યે સારી રીતે જોયો હતો. પછી તે મનુષ્ય પોતાને ગામ આવ્યો; તદ્દનંતર પેલો કાશીનો રાજા તીવ્ર વૈરાગ્ય થવાથી, સમગ્ર રાજ્યનો ત્યાગ કરી, કૌપીનધારણ કરીને, શરીરે ભસ્મ ચોળીને, હાથમાં દંડ તથા તુંબડી લઈને ઉઘાડે પગે તીર્થયાત્રા કરવા નીકળી પડ્યો. આ રાજા ફરતો ફરતો પેલા યાત્રાવાસીના ગામમાં જઈ ચઢ્યો. તેને પેલા યાત્રાવાસી મનુષ્યે ત્યાં જોયો અને તેને જોઈને તે પોતાની પાસેના અન્ય મનુષ્યને કહેવા લાગ્યો કે, ‘મેં કાશીમાં જે રાજા જોયો હતો “તેજ આ છે”. ત્યારે પેલો અન્ય મનુષ્ય તે સાંભળીને કહેવા લાગ્યો કે (૧) તે દેશ અન્ય હતો; આ દેશ અન્ય છે, (૨) તેની અવસ્થા જુદી હતી; આની અવસ્થા જુદી છે, (૩) તેની સામગ્રી જુદી હતી; આની સામગ્રી જુદી છે (૪) તેનું અભિમાન જુદું હતું, આનું અભિમાન જુદું છે; (૫) તેનું કાર્ય જુદું હતું આનું કાર્ય જુદું છે, (૬) તેનો ધર્મ જુદો હતો; આનો ધર્મ જુદો છે.

જેથી તે કાશીના રાજની અને આ ભિક્ષુકની એકતા કેવી રીતે સંભવે ?

આ વચનો સાંભળીને પેલા યાત્રાએ જઈ આવેલા મનુષ્યે કહ્યું કે “તેનો અને આનો (૧) દેશ, (૨) અવસ્થા, (૩) સામગ્રી, (૪) અભિમાન, (૫) કાર્ય તથા (૬) ધર્મનો ત્યાગ કરીને બન્નેમાં અનુસ્યૂત રહેલો જે પુરુષ માત્ર તે એક જ છે.”

સિદ્ધાંત:-તેજ પ્રમાણે જીવ અને ધશ્વરના સંબંધમાં દેશ, કાળ, સામગ્રી આદિનો ત્યાગ કરીને બન્નેમાં અનુસ્યૂત (વ્યાપક) જે ચેતન માત્ર આત્મા અને બ્રહ્મ તે એક જ છે. માટે “બ્રહ્મ તે હું જ છું” અથવા “હું છું તેજ બ્રહ્મ” છે એવો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો : એનેજ તત્ત્વજ્ઞાન કહીએ છીએ.

એવો દૃઢ નિશ્ચય કરવાથી જ સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ થાય છે અને પરમાનંદની પ્રાપ્તિ રૂપમોક્ષ થાય છે.

ૐ તત્સત્

શ્રી વેદાન્તમર્મદર્શિની માં “તત્, ત્વમ્ પદાર્થ-એક્ય નિરૂપણ, એ નામનો બારમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

ૐ

વિશ્રામ ૧૩ મો

પ્રપંચ વિષે. ભાગ ૩ ને

પ્રપંચનું મિથ્યાપણું.

૧. શિષ્ય: આત્મામાં ત્રણ અવસ્થા કેમ ભાસે છે ?

ગુરુ: છીપમાં રૂપું (રજત), અખરખ અથવા કાગળ એ ત્રણે છીપના અજ્ઞાનથી કલ્પિત ભાસે છે. તે ત્રણે વસ્તુઓનો (૧) પરસ્પર અથવા છીપની સાથે વ્યતિરેક (બુદ્ધાપણું) છે. (૨) અને છીપનો ત્રણે વસ્તુઓમાં અન્વય (સંબંધ) છે.

(ક) જેમકે (૧) છીપમાં જ્યારે રૂપું ભાસે ત્યારે અખરખ તથા કાગળ ન ભાસે; અને (૨) જ્યારે અખરખ ભાસે ત્યારે કાગળ અથવા રૂપું ન ભાસે; અને (૩) જ્યારે કાગળ ભાસે ત્યારે રૂપું તથા અખરખ ન ભાસે. આ, ત્રણે વસ્તુઓનો પરસ્પર વ્યતિરેક કહેવાય છે. છીપમાં આદિ, મધ્ય, તથા અંતમાં આ ત્રણ વસ્તુઓનો વ્યાવહારિક અથવા પારમાર્થિક અત્યંતાભાવ છે, માટે છીપમાં ત્રણે વસ્તુનો વ્યતિરેક કહેવાય છે.

(ત્વ)[૧] આ રૂપું છે; [૨] આ અખરખ છે; [૩] આ કાગળ છે એ પ્રમાણે જ્યારે છીપમાં ભ્રાન્તિ થાય તે ત્યારે છીપોલીનો “આ” [ઇદમ્] અંશ, તેનું તે ત્રણે વસ્તુમાં વ્યાપકપણું છે. તે વ્યાપકપણું તે, ત્રણે વસ્તુઓ વિષે છીપનો અન્વય (સંબંધ) છે.

અહિં છીપના ત્રણ અંશ છે: (૧) સામાન્ય અંશ; (૨) વિશેષ અંશ; અને (૩) કલ્પિત વિશેષ અંશ.

(૧) ઇદમ્ (આ) પણું એ સામાન્ય અંશ છે. જે અધિક કાળમાં પ્રતીત થાય તે સામાન્ય અંશ કહેવાય છે.

“ઇદમ્” પણું ભ્રાન્તિકાળમાં પ્રતીત થાય છે તથા ભ્રાન્તિના અભાવકાળમાં પણ “આ છીપ છે” એવી રીતે પ્રતીત થાય છે. માટે આ ઇદમ્ પણું સામાન્ય અંશ છે. તે આધાર પણ કહેવાય છે.

(૨) નીલપૃષ્ઠ તથા ત્રણ ખુણાવાળી છીપ એ વિશેષ અંશ છે. જે ન્યૂનકાળમાં પ્રતીત થાય તે વિશેષ અંશ કહેવાય છે.

ભ્રાન્તિકાળમાં આ નીલપૃષ્ઠ તથા ત્રિખુણી

પ્રતીતિ થતી નથી. પરંતુ તે નીલપૃષ્ઠ આદિકની પ્રતીતિ થવાથી ભ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે. માટે તે વિશેષ અંશ છે. તે અધિષ્ઠાન પણ કહેવાય છે.

(૩) રજત, અખરખ, કાગળ, એ ત્રણ કલ્પિત વિશેષ અંશ છે. જે અધિષ્ઠાનના જ્ઞાનકાળમાં પ્રતીત થાય નહિ તે કલ્પિત વિશેષ અંશ કહેવાય છે.

રજત, અખરખ, કાગળ; એ છીપ (અધિષ્ઠાન) ના અજ્ઞાનકાળમાં ભાસે છે પણ છીપના જ્ઞાનકાળમાં તે પ્રતીત થતાં નથી. તેઓ છીપથી વ્યભિચારી છે; માટે તે કલ્પિત વિશેષ અંશ છે તે ભ્રાન્તિ પણ કહેવાય છે.

સિદ્ધાંત:

અધિષ્ઠાન આત્મામાં જગત્, સ્વપ્ન, અથવા સુષુપ્તિ એ ત્રણે ભ્રાન્તિ આત્માના અજ્ઞાનથી થાય છે: તેમનો (૧) પરસ્પર તથા (૨) અધિષ્ઠાન આત્માની સાથે વ્યતિરેક છે. અને આત્માનો તે ત્રણેમાં અન્વય છે.

વ્યાતિરેક=અભાવ, વ્યાવૃત્તિ;

અન્વય=ભાવ, અનુવૃત્તિ.

૨. શિષ્ય: એ ત્રણે અવસ્થાઓનો પરસ્પર વ્યતિરેક તથા આત્મા સાથે અન્વય અને વ્યતિરેક છે એ કેવી રીતે સમજાય ? સહેલાઈથી સમજાય એમ કરશો.

ગુરુ: (૧) જગત્ ભાસે (જગત્નું ભાન થાય) ત્યારે સ્વપ્ન અથવા સુષુપ્તિ ભાસતાં નથી. (૨) સ્વપ્ન ભાસે ત્યારે સુષુપ્તિ અથવા જગત્ ભાસતાં નથી. અને (૩) સુષુપ્તિ ભાસે ત્યારે જગત્ તથા સ્વપ્ન ભાસતાં નથી. આ પ્રમાણે ત્રણે અવસ્થાઓ પરસ્પર વ્યતિરેક બતાવ્યો.

(અધિષ્ઠાન આત્મામાં આ ત્રણે અવસ્થાઓ પારમાર્થિક અત્યંતાભાવ (નિત્ય નિવૃત્તિ) છે: માટે ત્રણે અવસ્થાઓ અધિષ્ઠાનમાં વ્યતિરેક કહીએ છીએ.)

(ત્વ) અધિષ્ઠાન આત્મા એ ત્રણે અવસ્થાઓમાં અનુસ્યૂત રહીને તેમને પ્રકાશે છે; માટે આત્માનો ત્રણે અવસ્થામાં અન્વય છે.

આત્માના, અવિદ્યા ઉપાધિને લીધે, આરોપિત (કલ્પિત) ત્રણ અંશ છે: (૧) સામાન્ય અંશ; (૨) વિશેષ અંશ; (૩) કલ્પિત વિશેષ અંશ.

(૧) સત્ (હોવાપણું) રૂપ એ આત્માનો સામાન્ય અંશ છે. જગત્ છે; સ્વપ્ન છે; સુષુપ્તિ છે, એ પ્રમાણે આત્માનું સત્પણું બ્રાન્તિકાળમાં પણ પ્રતીત થાય છે. અને (૨) બ્રાન્તિના નિવૃત્તિકાળમાં પણ “ હું સત્ છું, હું ચિત્ છું, હું આનંદ છું, હું પરિપર્ણ છું, હું અસંગ છું, હું નિત્યમુક્ત છું, હું બ્રહ્મ છું; ” એ પ્રમાણે આત્માના સત્પણાની પ્રતીતિ થાય છે. માટે આ સત્રૂપ સામાન્ય અંશ છે. એ આધાર પણ કહેવાય છે.

(સ્વ) ચેતન, આનંદ, અસંગ, અદ્વિતીયપણું વિગેરે જે આત્માનાં વિશેષણો છે, તે વિશેષઅંશ છે. કારણ કે (૧) બ્રાન્તિકાળમાં તેમની પ્રતીતિ થતી નથી; પરંતુ (૨) તેમની પ્રતીતિથી બ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે.

માટે એ વિશેષ અંશ છે. અને તે અધિષ્ઠાન પણ કહેવાય છે.

(ગ) ત્રણ અવસ્થારૂપ પ્રપંચ કલ્પિત વિશેષ અંશ છે. કારણ કે (૧) બ્રહ્મથી અભિન્ન આત્માના અજ્ઞાનકાળમાં તે પ્રતીત થાય છે; તથા (૨) “ હું

પ્રહ્લ હું” એવા આત્માના જ્ઞાનકાળમાં આત્માથી ભિન્ન સત્ પ્રતીત થતું નથી.

માટે આ ત્રણ અવસ્થારૂપ પ્રપંચ કલ્પિતત્રિશેષ અંશ છે; તે બ્રાન્તિ પણ કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે આ ત્રણ અવસ્થા આત્મામાં મિથ્યા પ્રતીત થાય છે.

૩. શિષ્ય: આત્મામાં મિથ્યા પ્રપંચની પ્રતીતિ થાય છે. તેવાં મિથ્યા પ્રતીતિનાં બીજાં કોઈ દૃષ્ટાંત છે ?

ગુરુ: (૧) સ્થાણુ વિષે પુરુષની પ્રતીતિ થાય છે. (૨) સાક્ષીમાં સ્વપ્નની પ્રતીતિ, (૩) મરુભૂમિમાં જળની પ્રતીતિ, (૪) આકાશમાં નીલતાની પ્રતીતિ, (૫) રજ્જુમાં સર્પની પ્રતીતિ, (૬) જળમાં અઘો-મુખ પુરુષ અથવા વૃક્ષની પ્રતીતિ અને (૭) દર્પણમાં અન્ય વસ્તુ (નગરી આદિક)ની પ્રતીતિ થાય છે તે બધાંય મિથ્યા છે. તેમ

આત્મામાં પોતાના અજ્ઞાનથી પ્રપંચની પ્રતીતિ થાય છે તે મિથ્યા છે.

આ પ્રમાણે પ્રપંચના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય

કરવો એજ પ્રપંચનો “બાધ” છે.

બાધ = મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય.

(૧) શાસ્ત્રીય, (૨) યૌક્તિક અને (૩) અપરોક્ષ એવા “બાધ”ના ત્રણ પ્રકાર છે.

૪. શિષ્યઃ બ્રાન્તિરૂપ સંસાર કયા કયા પ્રકારનો છે ?

ગુરુઃ [૧] ભેદ બ્રાન્તિ, [૨] કર્તા ભોક્તાપણાની બ્રાન્તિ, [૩] સંગ બ્રાન્તિ, [૪] વિકાર બ્રાન્તિ [૫] બ્રહ્મથી ભિન્ન જગત્ની સત્યતાની બ્રાન્તિ એવા પાંચ પ્રકારનો બ્રાન્તિરૂપ સંસાર છે.

પાંચ પ્રકારની બ્રાન્તિનું સ્વરૂપઃ

૧. ભેદ બ્રાન્તિ : (૧) જીવ ઈશ્વરનો ભેદ, (૨) જીવોનો પરસ્પર ભેદ; (૩) જડનો પરસ્પર ભેદ, (૪) જીવ અને જડનો ભેદ, તથા (૫) જડ અને ઈશ્વરનો ભેદ. એવા પાંચ પ્રકારની ભેદબ્રાન્તિ છે;

૨. કર્તાભોક્તાપણાની બ્રાન્તિ : અંતઃકરણના ધર્મો કર્તાપણું, ભોક્તાપણું વિગેરે તેમની આત્મામાં પ્રતીતિ તે;

૩. સંગબ્રાન્તિ : આત્માનો દેહ આદિકમાં અહંતારૂપ અને ગૃહાદિકમાં મમતારૂપ સંબંધ છે તેની પ્રતીતિ તે; અથવા

સજાતીય, વિજાતીય અને સ્વગત વસ્તુની સાથેના સંબંધની જે પ્રતીતિ તે;

(૪) વિકાર બ્રાન્તિ : દૂધના વિકાર દહીંની પેઠે બ્રહ્મનો વિકાર જીવ તથા જગત્ છે એવી જે પ્રતીતિ તે;

(૫) બ્રહ્મથી ભિન્ન જે જગત્ છે તે અસત્ય છતાં તેમાં સત્યતાની પ્રતીતિ તે પાંચમી બ્રાન્તિ છે.

૫. શિષ્યઃ આ પાંચ પ્રકારના ભ્રમની નિવૃત્તિ કયા દૃષ્ટાંતથી થાય છે ?

ગુરુઃ (૧) ભેદ બ્રાન્તિની નિવૃત્તિ, ખિંબ પ્રતિ-ખિંબના દૃષ્ટાંતથી;

(૨) કર્તાભોક્તાપણાની બ્રાન્તિની નિવૃત્તિ સ્ફ-ટિકમાં લાલ પુષ્પના લાલ રંગની પ્રતીતિના દૃષ્ટાંતથી;

૩) સંગ બ્રાન્તિની નિવૃત્તિ ઘટાકાશના દૃષ્ટાંતથી;

(૪) વિકારબ્રાન્તિની નિવૃત્તિ રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પના દૃષ્ટાંતથી અને

(૫) બ્રહ્મથી ભિન્ન જગત્ના સત્યપણાની બ્રાન્તિની નિવૃત્તિ કનકમાં કુંડળની પ્રતીતિના દષ્ટાંતથી થાય છે.

(૧) ભેદબ્રાન્તિની નિવૃત્તિમાં બિંબપ્રતિબિંબનું દૃષ્ટાંત:—

જેમ (૧) દર્પણમાં મુખનું પ્રતિબિંબ જણાય છે; તે પ્રતિબિંબ દર્પણમાં નથી. પરંતુ દર્પણને જોવાને માટે નીકળેલી નેત્રની જે વૃત્તિ તે દર્પણને સ્પર્શ કરીને પાછી ફરીને મુખનેજ જુવે છે. માટે બિંબ જે મુખ તેની સાથે પ્રતિબિંબ અભિન્ન છે. તેથી પ્રતિબિંબ મિથ્યા નથી પણ સત્ય છે; તથા

(૨) પ્રતિબિંબનો જે ધર્મ, (અ) બિંબથી ભિન્નપણું તથા (બ) દર્પણમાં સ્થિતિ તથા (ક) બિંબથી ઉલટાપણું એ ત્રણ તથા તેમની પ્રતીતિરૂપ જ્ઞાન તે બ્રાન્તિ છે. જેથી

(૩) એ ધર્મોના મિથ્યાપણાના નિશ્ચયરૂપ બાધ કરવાથી બિંબ અને પ્રતિબિંબનો સદા અભેદ નિશ્ચય થાય છે.

તે પ્રમાણે (૧) શુદ્ધ બ્રહ્મરૂપ બિંબ છે. તેનું અજ્ઞાનરૂપ દર્પણમાં જીવરૂપ પ્રતિબિંબ બાસે છે. તેમાં

સ્વપ્નની પેઠે એક જીવ મુખ્ય છે અને બીજા સ્થા-
વર જંગમરૂપ નાના જીવો દેખાય છે. તે જીવાભાસ
છે. તે જીવરૂપ પ્રતિબિંબ, ઈશ્વર રૂપ બિંબની સાથે
સદા અભિન્ન છે. પરંતુ

(૨) માયાના બળથી તે જીવનો ધર્મ,
(અ) બિંબરૂપ ઈશ્વરથી ભેદ, (બ) જીવપણું, નાનાપણું,
અદ્યક્ષપણું, અદ્યક્ષશક્તિપણું, પરિચ્છિન્નતા વિગેરે
તથા (ક) તેની પ્રતીતિરૂપ જ્ઞાન એ સર્વ બ્રાન્તિ
છે. જેથી

(૩) તેના મિથ્યાપણાના નિશ્ચયરૂપ બાધ કરીને
જીવરૂપ પ્રતિબિંબ તથા ઈશ્વરરૂપ બિંબ એ બેનો
સદા અભેદ નિશ્ચય થાય છે.

બિંબ પ્રતિબિંબના દૃષ્ટાંતથી આ પ્રમાણે ભેદ
બ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે.

(૨) કર્તા ભોક્તાપણાની નિષ્ક્રાંતમાં સ્ફટિકમાં
લાલપુષ્પના લાલરંગની પ્રતીતિનું દૃષ્ટાંત:

જેમ (૧) સ્વચ્છ સફેદ સ્ફટિકની બાજુ ઉપર
લાલ (જપા) પુષ્પ હોય, તેનો લાલરંગ સંયોગ-

સંબંધથી સ્ફટિકમાં ભાસે છે. પરંતુ (૨) તે પુષ્પનો ધર્મ છે. અને (૩) પુષ્પ અને સ્ફટિકનો વિયોગ થતાં સ્ફટિકમાં લાલરંગ ભાસતો નથી. જેથી (૪) તે સ્ફટિકનો ધર્મ નથી. પરંતુ (૫) તેમાં બ્રાન્તિથી ભાસે છે.

તે પ્રમાણે (૧) આત્મામાં અંતઃકરણનો ધર્મ જે કર્તાભોક્તાપણું તે તાદાત્મ્ય સંબંધને લીધે ભાસે છે. પરંતુ (૨) તે અંતઃકરણનો ધર્મ છે. (૩) સુષુપ્તિમાં અંતઃકરણ અને આત્માનો વિયોગ થતાં આત્મા વિષે તેનું જ્ઞાન થતું નથી. જેથી (૪) તે આત્માનો ધર્મ નથી. પરંતુ (૫) આત્મામાં બ્રાન્તિથી ભાસે છે.

સ્ફટિકમાં લાલ રંગની પ્રતીતિના દૃષ્ટાંતથી આ પ્રમાણે કર્તાભોક્તાપણાની બ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે.

(૩) સંગ બ્રાન્તિની નિવૃત્તિમાં ઘટાકાશનું દૃષ્ટાંત:

જેમ (૧) ઘટ ઉપાધિવાળું આકાશ ઘટાકાશ કહેવાય છે. (૨) તે આકાશ ઘટના સંગવાળું ભાસે છે તેમ જ (૩) ઘટના ધર્મ ઉત્પત્તિ, નાશ, ગમના-

ગમન આદિ છે તે આકાશને સ્પર્શ કરતા નથી. જેથી (૪) આકાશ અસંગ છે અને (૫) આકાશનો સંબંધ ઘટની સાથે ભાસે છે, તે બ્રાન્તિ છે. તેમ

(૧) દેહાદિ સંઘાતરૂપ ઉપાધિવાળા આત્માને જીવ કહેવામાં આવે છે. (૨) તે આત્મા તે સંઘાતના સંગવાળો ભાસે છે. તોપણ (૩) સંઘાતના ધર્મ જે જન્મ મરણ આદિ છે તે આત્માને સ્પર્શ કરતા નથી. કારણ કે સંઘાત દૃશ્ય અને આત્મા દ્રષ્ટા છે. (૪) આત્મા સંઘાતથી ન્યારો છે અને અસંગ છે તેથી (૫) આત્મા સંઘાતરૂપ નથી. માટે આત્માનો સંઘાતની સાથે અહંતારૂપ સંબંધ પણ નથી. તથા

તે સંઘાત આત્માનો નથી પણ પંચમહા-ભૂતોનો છે. જેથી આત્માનો સંઘાતની સાથે મમતારૂપ સંબંધ પણ નથી. આત્મા સંઘાતથી ન્યારો છે માટે સંઘાતનાં સંબંધી સ્ત્રી, પુત્ર, ગૃહ આદિ સાથે આત્માનો મમતારૂપ સંબંધ નથી.

એ પ્રમાણે આત્મા અસંગ છે. તેનો સંઘાતની સાથે અહંતા મમતારૂપ સંબંધ બ્રાન્તિ છે.

ઘટાકાશના દષ્ટાંતથી સંગ બ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે.

(૪) વિકાર બ્રાન્તિની નિવૃત્તિમાં રજ્જુમાં સર્પની

પ્રતીતિનું દષ્ટાંત:

જેમ (૧) રજ્જુ પડેલી હોય, આછો અંધકાર હોય, તે રજ્જુ જેવા નેત્રરૂપ દ્વારથી અંતઃકરણની વૃત્તિ નીકળી છે. તે વૃત્તિ અંધકારાદિ દોષને લીધે રજ્જુના સ્વરૂપને ઓળખતી નથી. માટે તે વૃત્તિથી રજ્જુના આવરણનો ભંગ થતો નથી. અને રજ્જુ ઉપહિત ચૈતન્યને આશ્રયે રહેલી જે તૂલાવિદ્યા તેમાં ક્ષોભ થઈ સર્પરૂપ વિકાર ધારણ કરે છે. તેથી (૨) તે સર્પ, અવિદ્યાનો પરિણામ છે અને (૩) રજ્જુ ઉપહિત ચૈતન્યનો વિવર્ત છે. પરિણામ (વિકાર) નથી.

તે પ્રમાણે (૧) બ્રહ્મચૈતન્યને આશ્રયે રહેલી જે તૂલાવિદ્યા છે તે પ્રારબ્ધાદિ નિમિત્તથી ક્ષોભ પામીને જડ ચૈતન્ય (ચિદાભાસ) પ્રપંચરૂપ વિકાર ધારણ કરે છે. (૨) તે પ્રપંચ, અવિદ્યાનો પરિણામ

છે; અને (૩) અધિષ્ઠાન બ્રહ્મચૈતન્યનો વિવર્ત છે. પરિણામ (વિકાર) નથી.

આ રીતે રજ્જુમાં કલ્પિત સર્પના દૃષ્ટાંતથી વિકાર બ્રાન્તિની નિવૃત્તિ થાય છે.

તુલાવિદ્યા: વિષય (ઘટાદિ) ઉપહિત ચૈતન્યને આશ્રયે રહી તેને આવરણ કરવાવાળી જે અવિદ્યા તે.

મૂલાવિદ્યા: શુદ્ધ બ્રહ્મ જે આત્મા તેને આશ્રયે રહી તેને આવરણ કરવાવાળી જે અવિદ્યા તે.

ક્ષોભ: કાર્ય કરવાનું તત્પર થવું તે.

પરિણામ: પૂર્વરૂપનો ત્યાગ અને અન્યરૂપની પ્રાપ્તિ તે.

અથવા ઉપાદાનની સમાન સત્તાવાળો અન્યથા સ્વરૂપ (ઉપાદાનથી અન્ય પ્રકારનો આકાર) તે. જેમ

દૂધનું પરિણામ દહિં છે. દૂધ તથા દહિંની સમાન (વ્યાવહારિક) સત્તા છે પણ દહિંનો આકાર, ગુણ, દૂધના નથી. માટે દહિં તે દૂધનું પરિણામ છે. અને વિકાર પણ કહે છે.

અધિષ્ઠાન : જે પોતે નિર્વિકારરૂપે રહે છે અને અવિદ્યાકૃત કલ્પિત કાર્યનો આશ્રય હોય છે તે. આ અધિષ્ઠાન વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક એમ બે પ્રકારનું છે. જેમ કલ્પિત સર્પનું અધિષ્ઠાન રજજી છે. (વ્યાવહારિક) જગતનું અધિષ્ઠાન પ્રહ્લ ચૈતન્ય છે. (પારમાર્થિક)

વિવર્ત : અધિષ્ઠાનથી વિષમ (અલ્પ અને ભિન્ન) સત્તાવાળો તથા અન્યથા સ્વરૂપ (નવીન પ્રકારનો આકાર) તે.

જેમ રજજીનું વિવર્ત સર્પ છે. તેને કલ્પિતકાય અથવા કલ્પિત વિશેષ અંશ પણ કહે છે.

(૫) પ્રહ્લથી ભિન્ન જગતની સત્યતાની જ્ઞાન્તિની

નિવૃત્તિમાં કનકમાં પ્રતીતિનું દૃષ્ટાંત :

જેમ (૧) કનક અને કુંડળનો ભેદ કાર્ય કારણને લીધે ભાસે છે તે કલ્પિત છે; અને (૨) કનકથી કુંડળનું ભિન્ન સ્વરૂપ દેખાતું નથી. જેથી (૩) તેમનો વાસ્તવ અભેદ છે. અને તેથી (૪) કનકથી ભિન્ન કુંડળની સત્તાજ નથી. તે પ્રમાણે

(૧) પ્રહ્લ અને જગતનો ભેદ કાર્ય કારણને લીધે ભાસે છે પણ તે કલ્પિત છે. (૨) વિચાર કરીને જોઈએ છીએ તો અસ્તિ, ભાતિ, અને પ્રિયથી ભિન્ન નામ રૂપ જગત સત્ય સિદ્ધ થતું નથી, પરંતુ મિથ્યા સિદ્ધ થાય છે. અને જે વસ્તુ જેમાં કલ્પિત હોય છે તે વસ્તુ તેનાથી ભિન્ન સિદ્ધ થતી નથી. જેથી (૩) પ્રહ્લથી જગતનો વાસ્તવ અભેદ છે (૪) તેથી પ્રહ્લથી જગતની ભિન્ન સત્તા નથી.

આ પ્રમાણે કનકમાં કુંડળની પ્રતીતિના દૃષ્ટાંતથી પ્રહ્લથી ભિન્ન જગતની સત્યતાની આનંતિની નિવૃત્તિ થાય છે.

૬ શિષ્ય: આનંતિ એટલે શું?

ગુરુ: આનંતિ એટલે અધ્યાસ.

૭ શિષ્ય: અધ્યાસ એ શું?

ગુરુ: (૧) આનંતિ જ્ઞાનનો વિષય જે મિથ્યા વસ્તુ અને આનંતિ જ્ઞાન તે અધ્યાસ અથવા

(૨) અધિષ્ઠાનથી વિષમ સત્તાવાળો અવભાસ તે અધ્યાસ, છીપોલીમાં રૂપાની આનંતિ થાય. ત્યાં

છીપોલી વ્યાવહારિક સત્તામાં છે અને રૂપું કલ્પિત હોવાથી પ્રાતિભાસિક સત્તામાં છે. માટે છીપોલીમાં રૂપાનું જ્ઞાન અને રૂપું તે બન્નેને સિદ્ધાન્તમાં અવભાસ અથવા અધ્યાસ કહે છે. (વૃત્તિ પ્રભાકર. ૧૦૪) અથવા

(૩) પોતાના અભાવવાળા અધિકરણમાં પોતાની પ્રતીતિ તેને અધ્યાસ કહે છે. (પંચદશી.)

(અ) કૂણકામાં ચોરનો અભાવ છે છતાં આધકરણ કૂણકામાં ચોરની પ્રતીતિ, તે અધ્યાસ.

(આ) છીપોલીમાં રૂપાનો અભાવ છે છતાં અધિકરણ છીપોલીમાં રૂપાની પ્રતીતિ તે અધ્યાસ.

(ઇ) રજ્જુમાં સર્પનો અભાવ છે છતાં અધિકરણ રજ્જુમાં સર્પની પ્રતીતિ તે અધ્યાસ.

જેમાં બ્રાન્તિ થાય તે અધિષ્ઠાન કહેવાય. આ અધિષ્ઠાન (અધિકરણ) વ્યાવહારિક હોય અથવા પારમાર્થિક હોય.

જેની બ્રાન્તિ થાય તે આરોપ્ય કહેવાય.

૮ શિષ્ય: આ અધ્યાસ કેટલા પ્રકારના છે ?

ગુરુ: સ્વરૂપાધ્યાસ અને સંસર્ગાધ્યાસ એમ

અધ્યાસના બે પ્રકાર છે. અથવા

જ્ઞાનાધ્યાસ અને અર્થાધ્યાસ એમ બે પ્રકારના અધ્યાસ છે.

૯ શિષ્ય: આ અધ્યાસના પ્રકાર સરળતાથી સમજાવશો ?

ગુરુ: અનાત્માનું સ્વરૂપ જ આત્મામાં અધ્યસ્ત છે. અથવા

જ્યાં પદાર્થનું સ્વરૂપ આનર્વાચનીય ઉત્પન્ન થાય ત્યાં કહિયે.

સ્વરૂપાધ્યાસ

(૧) “હું અજ્ઞાની છું.” એ પ્રમાણે અજ્ઞાનનો શુદ્ધચેતન વિષે અધ્યાસ બને છે.

(૨) “હું છું.” એ પ્રમાણે અજ્ઞાન ઉપહિત ચેતન વિષે અહંકાર (અંતઃકરણ) નો અધ્યાસ બને છે.

(૩) “હું સુખી છું; હું દુઃખી છું; હું કર્તા છું; હું ભોક્તા છું.” એ પ્રમાણે સુખ દુઃખ, કામ સંકલ્પાદિ અંતઃકરણના ધર્મોનો અંતઃકરણ ઉપહિત ચેતનમાં અધ્યાસ બને છે.

(૪) “હું કાણો છું; હું આંધળો છું; હું બ-
હેરો છું; દેખું છું; સાંભળું છું; હું બોલું છું.” એ
પ્રમાણે ઇન્દ્રિયોના ધર્મોનો પણ અંતઃકરણ ઉપહિત
ચેતનમાં અધ્યાસ બને છે.

(૫) “હું મનુષ્ય છું; બાળક છું; યુવાન છું;
પ્રાણી છું; વિગેરે ધર્મો સહિત દેહનો અંતઃકરણ
તથા ઇન્દ્રિયના ધર્મ ઉપહિત ચેતનવિષે અધ્યાસ
બને છે.

(૬) “હું જડો છું; હું પાતળો છું; ગોરો છું;
કાળો છું;” વિગેરે દેહના ધર્મોનો દેહઉપહિત ચેતન
વિષે અધ્યાસ બને છે.

ઇન્દ્રિય તથા દેહનો સ્વરૂપથી કૂટસ્થ વિષે
અધ્યાસ નથી; પણ બ્રહ્મ ચેતન વિષે અધ્યાસ છે.
પરંતુ ઇન્દ્રિય અને દેહના ધર્મસહિત તેમની કૂટસ્થ
સાથે અભેદ પ્રતીતિ થાય છે.

“હું આંખ છું; હું દેહ છું;” એવી કેવળ દેહ
અને ઇન્દ્રિયોની કૂટસ્થ સાથે અભેદપ્રતીતિ થતી
નથી.

આ પ્રમાણે અજ્ઞાન આદિકનો (ઉપર દર્શાવેલ
૧ થી ૬ માં કહ્યું તેમ) ચૈતન્યમાં અધ્યાસ બને છે.

તે તે પદાર્થોનું સ્વરૂપ અનિર્વચનીય ઉત્પન્ન થએલું છે; માટે તે સર્વ પ્રકાર સ્વરૂપાધ્યાસના છે.

(સત્ અસત્થી વિલક્ષણ તે અનિર્વચનીય રજ્જુમાં સર્પની પ્રતીતિ: જો સર્પ સત્ય હોય તો રજ્જુનું જ્ઞાન થતાં તે સર્પની નિવૃત્તિ ન થવી જોઈએ. પણ નિવૃત્તિ થાય છે માટે સર્પ સત્થી વિલક્ષણ કહેવાય છે. જો સર્પ અસત્ હોય તો વંધ્યાપુત્રની પેઠે પ્રતીતિ ન થવી જોઈએ. પણ પ્રતીતિ થાય છે માટે સર્પ અસત્થી વિલક્ષણ કહેવાય છે.)

સ્વરૂપાધ્યાસમાં કેવળ ધર્માધ્યાસ, ધર્મસહિત ધર્મીનો અધ્યાસ અને અન્યતરાધ્યાસ એ ત્રણે સમાધ જાય છે.

આવિશ્રામના પ્રશ્ન ૪માં બતાવેલી જે પાંચ પ્રકારની બ્રાન્તિ બતાવી તેમાં સંગબ્રાન્તિ તે સંસર્ગાધ્યાસમાં સમાઈ જાય છે અને બાકીની ચાર (૧) ભેદ બ્રાન્તિ (૨) કર્તા ભોક્તાપણાની બ્રાન્તિ, (૩) વિકાર બ્રાન્તિ અને (૪) જગતની સત્યતાની બ્રાન્તિ એ સ્વરૂપાધ્યાસમાં આવી જાય છે.

સંસર્ગાધ્યાસ અથવા સંબંધાધ્યાસ.

જ્યાં પદાર્થનું સ્વરૂપ તો પહેલેથીજ સિદ્ધ હોય,

પછી તે પદાર્થ વ્યાવહારિક હોય અથવા પારમાર્થિક હોય અને આનિર્વચનીય સંબંધ ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સંસર્ગધ્યાસ છે:

આત્માનું સ્વરૂપ તો સત્ય છે. માટે તે અધ્યસ્ત નથી. પણ તેનો સંસર્ગ અનાત્મા વિષે અધ્યસ્ત છે. માટે તેમનો સંસર્ગધ્યાસ છે.

(૧) જેમ મુખનો દર્પણ સાથે કોઈ સંબંધ નથી. બન્ને પદાર્થ (મુખ અને દર્પણ) વ્યાવહારિક છે. ત્યાં દર્પણમાં મુખનો સંબંધ પ્રતીત થાય છે. માટે તે અનિર્વચનીય સંબંધ ઉપજે છે.

તેમ રાતા વસ્ત્રમાં “રક્તઃ પટઃ” એવી પ્રતિતી થાય છે; રાતા રંગવાળું વસ્ત્ર છે. આ પ્રતિતિથી રાતા રંગનો વસ્ત્ર સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ બાંધે છે. રાતો રંગ એ તો કેસુડા (કસુંબા)નો છે માટે રાતા-પણાનો તાદાત્મ્ય સંબંધ કેસુડા (કસુંબા)ના ફુલમાં છે, વસ્ત્રમાં નથી.

આ પ્રમાણે રાતા રંગવાળું કુંસુંબ પુષ્પ અને વસ્ત્ર એ બન્ને વ્યાવહારિક છે તેમનો તાદાત્મ્ય સંબંધ અનિર્વચનીય ઉપજે છે.

(૨) “રાતો સ્ફટિક” આ પ્રતીતિથી રાતા પણાનો તાદાત્મ્ય સંબંધ સફેદ સ્ફટિકમાં ભાસે છે. રતાશનું તાદાત્મ્ય પુષ્પમાં છે, સ્ફટિકમાં નથી. માટે સ્ફટિકમાં રાતાપણાનો અનિર્વચનીય તાદાત્મ્ય સંબંધ ઉપજે છે.

આ પ્રમાણે અનેક સ્થાનોમાં, સંબંધી તો વ્યાવહારિક છે. તેમના સંબંધનું જ્ઞાન અનિર્વચનીય ઉપજે છે. તેને સંસર્ગાધ્યાસ અથવા સંબંધાધ્યાસ કહે છે.

તેજ પ્રમાણે ચેતનનો અહંકારમાં અધ્યાસ નથી; પણ ચેતન તો પારમાર્થિક છે; તેના સંબંધનો અહંકારમાં અધ્યાસ છે. આત્માપણું ચેતનમાં છે અને અહંકારમાં પ્રતીત થાય છે માટે આત્માનું તાદાત્મ્ય, ચેતનમાં છે અને અહંકારમાં પ્રતીત થાય છે. માટે આત્મચેતનનો તાદાત્મ્ય સંબંધ અહંકારમાં અનિર્વચનીય છે. માટે ચેતન કલ્પિત નથી પણ ચેતનનો અહંકાર સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ કલ્પિત છે.

આ પ્રમાણે અનાત્મા (અહંકારાદિક)માં ચેતન

આત્માનો અધ્યાસ થાય છે. ત્યાં આત્માનો અનાત્માની સાથે તાદાત્મ્ય સંબંધ અધ્યસ્ત (કલ્પિત) છે. તે આત્માનું સ્વરૂપ નથી; આત્માનો અનાત્મામાં કેવળ સંબંધાધ્યાસ (સંસર્ગાધ્યાસ) છે.

જ્ઞાનાધ્યાસ તથા અર્થાધ્યાસ

જ્ઞાન + અધ્યાસ = જ્ઞાનાધ્યાસ. અનિર્વચનીય વસ્તુની પ્રતીતિને જ્ઞાનાધ્યાસ કહીએ.

રજ્જુમાં સર્પની પ્રતીતિ; ડુંભુકમાં ચોરની પ્રતીતિ; છીપોલીમાં રૂપાની પ્રતીતિ; વિગેરે જ્ઞાનાધ્યાસમાં દૃષ્ટાંત છે.

અર્થ + અધ્યાસ = અર્થાધ્યાસ. અર્થ = વિષય; પદાર્થ. જ્ઞાનના અનિર્વચનીય વિષયને અર્થાધ્યાસ કહીએ.
(ઉપર કહેલાં દૃષ્ટાંતોમાં સર્પ, ચોર, રૂપુ વિગેરે વિષયો છે.)

અર્થાધ્યાસના છ પ્રકાર.

(૧) કેવળ સંબંધાધ્યાસ (સંસર્ગાધ્યાસ); (૨) સંબંધ સહિત સંબંધીનો અધ્યાસ; (૩) કેવળ ધર્માધ્યાસ; (૪) ધર્મ સહિત ધર્મીનો અધ્યાસ; (૫) અન્યોન્યાધ્યાસ; અને (૬) અન્યતરાધ્યાસ.

જ્યાં જ્યાં ભ્રમજ્ઞાન છે ત્યાં બધે સ્થળે અનિર્વચનીય પદાર્થની ઉત્પત્તિ થાય છે.

(અ) કોઈ સ્થળે સંબંધીની ઉત્પત્તિ તથા અધ્યાસ થાય છે. જેમ છીપોલીમાં રૂપાની, રજ્જુમાં સર્પની: વિગેરે.

છીપોલીમાં રૂપાનો અધ્યાસ તે અર્થાધ્યાસ કહેવાય. અને રૂપાની પ્રતીતિ તે જ્ઞાનાધ્યાસ કહેવાય.

(૧) કેવળ સંબંધાધ્યાસ: આત્માનો અનાત્મામાં કેવળ સંબંધાધ્યાસ: જેમ અનાત્મા (અહિં કારાદિક)માં આત્માનો અધ્યાસ.

(બ) કોઈ સ્થળે ધર્મના સંબંધનો અધ્યાસ થાય છે.

(૨) સંબંધ સહિત સંબંધીનો અધ્યાસ: “હું અજ્ઞાની છું” અહિં શુદ્ધ ચેતન વિષે અનાત્મા “અજ્ઞાન”નો સંબંધ તથા સ્વરૂપ બન્ને અધ્યસ્ત છે.

(૩) કેવળ ધર્માધ્યાસ: જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા છે; અંતઃકરણ જ્ઞાનસ્વરૂપ નથી. જ્ઞાનનો સંબંધ અંતઃકરણમાં પ્રતીત થાય છે. માટે આત્માના સંબંધનો અંતઃકરણમાં અધ્યાસ થાય છે.

“ઘટઃ સ્ફુરતિ, પટઃ સ્ફુરતિ” એમ સ્ફુરણ સંબંધ સર્વપદાર્થોમાં પ્રતીત થાય છે. માટે આત્મસંબંધનો સર્વ પદાર્થમાં અધ્યાસ થાય છે.

કાણાપણું, બહેરાપણું, વિગેરે ઇન્દ્રિયોના ધર્મોની આત્મામાં પ્રતીતિ થાય છે. જેમકે “હું કાણો છું.”

“હું નેત્ર છું” એવી પ્રતીતિ કોઈને થતી નથી. માટે નેત્રનો ધર્મ કાણાપણું, તેનો આત્મામાં અધ્યાસ છે. આ કેવળ ધર્મધ્યાસનું દૃષ્ટાંત છે.

૪. ધર્મસહિત ધર્મોનો અધ્યાસ : કર્તા ભોક્તા-પણું વિગેરે ધર્મ કહેવાય. તે અંતઃકરણના ધર્મો છે; માટે અંતઃકરણ ધર્મી કહેવાય.

અંતઃકરણ અને તેના કર્તાપણું વિગેરે ધર્મો આત્મામાં અધ્યસ્ત હોય ત્યાં ધર્મ સહિત ધર્મોનો અધ્યાસ છે.

હું ભજન, દાન, તપ, યજ્ઞાદિક શુભ કાર્ય કરું છું, તેથી હું સ્વર્ગમાં જઈ ત્યાંના ભોગ ભોગવીશ. જવાનો ધર્મ અને ભોગવવાનો ધર્મ અંતઃકરણનો છે. અહિં તે અંતઃકરણ અને તેના ધર્મો ચેતન આત્મા (હું) માં અધ્યસ્ત છે.

(૫) અન્યોન્યાધ્યાસઃ લોહ અને અગ્નિની પેઠે આત્મામાં અનાત્માનો અને અનાત્મામાં આત્માનો જે અધ્યાસ તે.

(૬) અન્યતરાધ્યાસઃ : બેમાંથી એકનો અધ્યાસ તે.

આત્મામાં અનાત્માનો અથવા અનાત્મામાં આત્માનો અધ્યાસ. અનાત્મામાં આત્માનું સ્વરૂપ અધ્યસ્ત નથી પણ આત્મામાં અનાત્માનું સ્વરૂપ અધ્યસ્ત છે.

અહુંકારાદિક અનાત્માનો અને આત્માનો અધ્યાસ જાણવામાં પાંચમે અન્યોન્યાધ્યાસ વિશેષ ઉપયોગી છે. એ અધ્યાસ સંસર્ગાધ્યાસ અને સ્વરૂપાધ્યાસ બન્નેમાં સમાઈ રહે છે.

અન્યોન્યાધ્યાસનો વિશેષ ખુલાસો :

પરસ્પરમાં પરસ્પરનો અધ્યાસ તે અન્યોન્યાધ્યાસ.

(૧) અનાત્માનો ધર્મ દુઃખ અને દ્વૈત સહિત-પણું, તે આત્માના ધર્મ આનંદ અને અદ્વૈતપણામાં સ્વરૂપથી અધ્યસ્ત થઈને લેને લાંકે છે.

(૨) આત્માના ધર્મ (સત્ અને ચિત્) અનાત્માના ધર્મ (અસત્તા અને જડતા) માં સંસર્ગદ્વારા અધ્યસ્ત થઈને તેને ઢાંકે છે.

સત્, ચિત્, આનંદ અને અદ્વૈતપણું; એ ચાર વિશેષણો આત્માનાં છે. અને અસત્, જડ, દુઃખ અને દ્વૈતસહિતપણું એ ચાર વિશેષણો અનાત્માનાં છે: તેમાં અનાત્માનાં દુઃખ અને દ્વૈતસહિતપણું એ એ વિશેષણોએ આત્માના આનંદ અને અદ્વૈતપણાને ઢાંક્યાં છે માટે આત્મામાં

(૧) હું આનન્દરૂપ તથા અદ્વૈતરૂપ છું એવી પ્રતીતિ થતી નથી. પણ

(૨) હું દુઃખી તથા ઈશ્વરાદિકથી ભિન્ન છું એવી પ્રતીતિ થાય છે.

આત્માનાં સત્ અને ચિત્ એ એ વિશેષણોએ અનાત્માનાં અસત્ અને જડપણું એ એ વિશેષણોને ઢાંકી દીધાં છે. માટે અનાત્મા જે અહંકારાદિક તેમાં

(૧) અસત્ છે, અભાન (જડ) રૂપ છે એવી પ્રતીતિ થતી નથી. પણ

(૨) વિદ્યમાન છે, ભાસે (ચેતન) છે એવી પ્રતીતિ થાય છે.

આ પ્રમાણે આત્મા અને અનાત્માનો અન્યોન્યાધ્યાસ (પરસ્પરનો અધ્યાસ) છે.

ૐ તત્સત્

શ્રી વેદાન્તમાર્ગદર્શિનીમાં “ પ્રપંચનું મિથ્યાપણું ” એ નામનો તેરમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

ધીરોઽત્યન્તદયાન્વિતોઽપિ સુગુણાચારાન્વિતોવાઽથવા
નીતિજ્ઞો વિધિવાદદેશિકપરો વિદ્યાવિવેકોઽથવા ।
દુષ્ટાનામતિપાપભાવિતાધિયાં સદ્ગ્નં સદાચેદ્ભજેત્
તદ્બુદ્ધયા પરિભાવિતો વ્રજતિ તત્

સામ્યં ક્રમેણ સ્ફુટમ્ ॥ ૧

અતઃ સદ્ગ્નઃ પરિત્યાજ્યો દુષ્ટાનાં સર્વદૈવ હિ ।

દુઃસદ્ગ્ની હ્યવતે સ્વાર્થાદ્યથેયં રાજ્યકન્યકા ॥ ૨

(અધ્યાત્મ શામા ૦ અયો ૦ કા ૦ સ ૦ ૨. શ્લો ૦ ૮૨-૮૩)

અર્થ:- (મહાદેવજી કહે છે, હું પાર્વતી ।)

મનુષ્ય ગમે તેટલો ધીર, અત્યંત દયાળુ, સુંદર ગુણી,
સદાચારી, નીતિજ્ઞ, શાસ્ત્રજ્ઞ, ગુરુભક્ત તથા બ્રહ્મ

(વધુ માટે પૃ. ૨૨૭ ઉપર વાંચો.)

વિશ્રામ ૧૪મો

પ્રપંચ વિષે. ભાગ ૪ થો

જ્ઞાનીના કર્મની નિવૃત્તિ વિષે.

૧. શિષ્ય: કર્મ કોને કહીએ ?

ગુરુ: શરીર, વાણી અને મનની જે ક્રિયા તે કર્મ કહેવાય.

૨. શિષ્ય: કર્મ કેટલા પ્રકારનાં છે ?

ગુરુ: (૧) સંચિત, (૨) પ્રારબ્ધ અને (૩) ક્રિયમાણ (આગામિ); એમ ત્રણ પ્રકારના ભેદથી કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે.

૩. શિષ્ય: સંચિત કર્મ કોને કહીએ ?

ગુરુ: (૧) અનેક અતીત (પૂર્વેના) જન્મોમાં સંચય કરેલાં જે કર્મ તે સંચિત કર્મ કહેવાય.

૪. શિષ્ય: પ્રારબ્ધ કર્મનું શું સ્વરૂપ છે ?

ગુરુ: (૨) અનેક સંચિત કર્મમાંથી પરિપાક દશાને પામેલાં તથા ઈશ્વરની ઇચ્છાથી વર્તમાન દેહનો આરંભ કરવાવાળાં જે કોઈ સંચિત કર્મ (કર્મો) તે પ્રારબ્ધ કર્મ કહેવાય છે. (આ કર્મો વર્તમાન દેહમાં મુખ્યદુઃખાદિક આપવામાં નિમિત્ત રૂપ છે.)

૫. શિષ્ય: ક્રિયમાણ કર્મ કેને કહીએ ?

ગુરુ: (૩) જ્ઞાન થયા પછી અથવા પૂર્વે, આવર્તમાન દેહમાં મરણ પર્યંત કરવામાં આવતાં જે કર્મ તે ક્રિયમાણ કર્મ કહેવાય છે.

૬. શિષ્ય: જ્ઞાનીના કર્મની નિવૃત્તિ કેવી રીતે થાય છે.

ગુરુ: (૧) જ્ઞાનથી અજ્ઞાનના આવરણ અંશની નિવૃત્તિ થાય છે. આવરણની નિવૃત્તિ થવાથી તેને આશ્રયે રહેલાં જે સંચિત (પૂર્વે અનેક જન્મોમાં કરેલાં) કર્મ તેમની નિવૃત્તિ થાય છે. [સંચિત કર્મ અજ્ઞાનની આવરણ શક્તિ (અંશ)ને આશ્રયે રહે છે.]

(૨) જ્ઞાન થયા પૂર્વે તથા પછીથી આ જન્મમાં કરેલાં કર્મોનો, “હું અકર્તા છું, હું અભોક્તા છું, હું અસંગ છું તથા હું પ્રભુ છું” એ નિશ્ચયરૂપ જ્ઞાનના બળથી, પોતામાં રહેલો ભ્રમજન્ય તાદાત્મ્ય તેનો નાશ થવાથી અને રાગદ્વેષનો અભાવ સધાવાથી, જળમાં રહેલા કમળપત્રની પેઠે તે કર્મોનો જ્ઞાનીને સ્પર્શ થતો નથી.

[આવા જ્ઞાનીથી થતાં ક્રિયમાણ કર્મનું શું

થાય ? તે કર્મનું ફળ કોઈને મળે કે નહિ ? એવી શંકા થાય તેના ખુલાસો નીચે પ્રમાણે:]

પ્રારબ્ધં ભોગતો નश्येत् शेषं ज्ञानेन दह्यते ।

शारीरं त्वितरत्कर्म तद्द्वेषिप्रियवादिनोः ॥

તે જ્ઞાની પુરુષનાં આ જન્મમાં કરેલાં શુભ ક્રિયામાણુ કર્મનું ફળ સુહૃદ્, સકામી ભક્ત, અથવા શિષ્યને મળે છે; અને અશુભ ક્રિયામાણુ કર્મનું ફળ તેમનો દ્વેષ કરનાર તથા નિંદા કરનાર મનુષ્યોને મળે છે.

(૩) અજ્ઞાનની વિક્ષેપશક્તિને આશ્રયે રહેતાં જ્ઞાનીનાં પ્રારબ્ધ (પૂર્વે કોઈ એક અથવા અનેક જન્મમાં કરેલાં અને આ દેહનો આરંભ કરવાવાળાં) કર્મની ભોગથી નિવૃત્તિ થાય છે.

માટે જ્ઞાની સર્વ કર્મથી મુક્ત છે અને તેથી જ કર્મથી રચેલા જન્માદિક સંસારથી પણ મુક્ત છે.

આ પ્રમાણે જ્ઞાનીનાં કર્મની નિવૃત્તિ થાય છે.

ॐ तत्सत्

इति श्री वेदान्तमार्गदर्शिनी मां “ ज्ञानीनां કર્મની નિવૃત્તિ વિષે ” એ નામનો ચૌદમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

ૐ

વિશ્રામ ૧૫મો

પ્રપંચ વિષે. ભાગ ૫ મો.

જ્ઞાનની તથા અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકા.

૧. શિષ્ય: સર્વ જ્ઞાનીઓનો નિશ્ચય એક હોય છે, છતાં સ્થિતિનો ભેદ શા કારણથી હોય છે ?

ગુરુ: સર્વ જ્ઞાનીઓની સ્થિતિનો ભેદ જ્ઞાનની ભૂમિકાઓને લીધે છે.

૨. શિષ્ય: એ જ્ઞાનની ભૂમિકા કયી કયી છે ?

ગુરુ: જ્ઞાનની સાત ભૂમિકા છે. (૧) શુભેચ્છા, (૨) સુવિચારણા, (૩) તનુમાનસા, (૪) સત્વાપત્તિ, (૫) અસંસક્તિ, (૬) પદાર્થભાવિની અને (૭) તુરીયગા.

અનાયદાસજી મહાત્મા “ વિચારમાળા ” ગ્રંથમાં આ ભૂમિકાનું નીચે પ્રમાણે વર્ણન કરે છે: વિષય વિષે ભેદ દ્રેષતા, ગુરુ તીરથ અનુરાગ । તાર્તે શુભદ્વેષ કહી, કથા શ્રવણ મન લાગ ।

અર્થ:—વિષયો (અનિત્ય, સાતિશય દોષવાળા, તથા જેનો સ્પર્શ માત્ર દુઃખદાયી છે એવું જ્ઞાન

થવાથી તે)માં દ્વેષ (તેમનો ત્યાગ કરવાની ઇચ્છા)
ઉત્પન્ન થતાં ગુરુ તથા તીર્થોમાં પ્રીતિ થાય અને
કથાશ્રવણમાં મન ચોંટે તેને શુભ ઇચ્છા (જ્ઞાનની
પ્રથમ ભૂમિકા) કહી છે.

ભગવતિ રતિ ગતિ આન મતિ, પ્રેમયુક્ત નિત ચિત્ત ।
ગુણ ગાત્રત્ત પુલકિત હૃદય, દિન દિન સરસ સુહિત્તા ॥

અર્થ:- (તે પુરાણોની કથાના શ્રવણથી) ભગ-
વાનમાં પ્રીતિ; ભગવાનના જ્ઞાનથી જ મોક્ષ થવો
એવો નિશ્ચય; ચિત્તની ભગવાન સિવાય બીજા બધા-
માંથી નિવૃત્તિ; ભગવાનમાં પ્રેમ સહિત નિત્ય
ચિત્તની સ્થિતિ; તેમના ગુણગાન કરતાં શરીરમાં
રોમાંચ થવો તેમજ તેમના ઉપર હંમેશ પ્રેમનો
વધારો થવો એ શુભ ગુણોનો સંભવ, શુભ ઇચ્છા
કહેવાય છે.

દૂજી કહી વિચારના, ઉપજ્યો તત્ત્વ વિચાર ।
एकांत है शोधन लग्यो कोऽहं को संसार ॥

અર્થ:- જ્યારે (આ સંસારમાં તત્ત્વ શું છે ?
મિથ્યા શું છે ? એવો) વિચાર ઉત્પન્ન થાય; ત્યારે
એકાંતમાં બેસીને “ હું કોણ છું ? આ સંસારનું

સ્વરૂપ શું છે?” એવો વિચાર કરવા લાગે છે. આને ખીજી “સુવિચારણા” ભૂમિકા કહી છે.

તનુમાનસા સુ ત્રીસરી, મનકો પ્રત્યાહાર ।

થિર હૈ શુદ્ધ સ્વરૂપકો, રાઘૈ નિત સંભાર ॥

અર્થ:—બહાર તેમજ અંતર વિષયોથી ચિત્તને નિરોધ કરી, પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપ-બ્રહ્મરૂપની હંમેશા સ્મૃતિ કરવી તે તનુમાનસા નામની ત્રીજી ભૂમિકા છે. (તનુમાનસા=મનની સૂક્ષ્મતા.)

ચતુર્થી સત્ત્વાપત્તિ યહ, અનુભવ ઉદય અભંગ ।

આત્મા જગ દરસ્યો ભલૈ, જ્યો મધ્ય સિંધુ તરંગ ॥

અર્થ:—(બ્રહ્મ ચિંતન નિરંતર કરવાથી) સંશય વિપર્યય રહિત, સ્વરૂપ સાક્ષાત્કારનો અનુભવ પ્રાપ્ત થવો. અને તેનાથી સમુદ્ર મધ્યે તરંગ છે તે જેમ સમુદ્રરૂપ છે, તેમ જગત્ છે તે આત્મારૂપ સમુદ્રમાં તરંગ હોવાથી આત્મારૂપ જ છે, એવું રૂઢી પ્રકારે જ્ઞાન થવું. એ ભૂમિકા (સ્થિતિ)ને ચોથી “સત્ત્વાપત્તિ” કહી છે.

હૃદયો તન અભિમાન જઘ, નિશ્ચય કિયો સ્વરૂપ ।

અસંસક્રિ યહ ભૂમિકા, પંચમ મહા અનૂપ ॥

અર્થ:—સ્વરૂપનો નિશ્ચય થવાથી દેહાભિમાન જ્યારે છૂટી જાય (પોતાના શરીરથી પોતાને યથાર્થ ભિન્ન જાણે); એ ઉપમા રહિત સ્થિતિ “અસંસકિત” નામની જ્ઞાનની પાંચમી ભૂમિકા છે.

કહે પદારથ બુદ્ધિલૌ, સવકો હોઈ અભાવ ।

સદ્ પદારથાભાવિની ષઠી ભૂમિ લખાવ ॥

અર્થ:—જેમ સુવર્ણ વેત્તા પુરુષને કડુ કુંડળ આદિ સર્વ ભૂષણો વિદ્યમાન હોવા છતાં સુવર્ણની જ પ્રતીતિ થાય છે તેમ દેહથી આરંભી બુદ્ધિ સુધીના જેટલા પદાર્થો કહ્યા તે બધાનો અભાવ થવો (પ્રત્યક્ષ પ્રતીતિ થવી) એ સ્થિતિને છઠી “પદાર્થાભાવિની” ભૂમિકા કહી છે.

માવાભાવ ન તહાં કલુ, સપ્તમ તુરિયામાંહિ ।

મૈં તૂ તહાં ન સંભવૈ, કહા અહૈ કહ નાર્હિ ॥

અર્થ:—હું (પ્રમાતા) તું (પ્રમેય) [અને એ જ હોવાથી સિદ્ધ થતું પ્રમાણ, એ ત્રિપુટી]રૂપ દ્વૈતનો ચોથી ભૂમિકામાં આવ (પ્રતીતિ); તથા છઠી ભૂમિકામાં અભાવ (અપ્રતીતિ) તે બંને જે ભૂમિકામાં નથી તે જ્ઞાનની “તુરીયા” નામની સત્તમી ભૂમિકા છે.

(ભાવાભાવ પદાર્થથી ભિન્ન વસ્તુ) કઈ છે ? તથા કઈ નથી ? (યતો વાચો નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ) મન સહિત સર્વ ઇન્દ્રિયો જેને પ્રાપ્ત ન થતાં જેનાથી પાછાં ફરે છે તે અવાચ્ય વસ્તુ રહે છે.

(પૂજ્યપાદ સ્વામી શ્રી નિત્યાનંદજી તથા સ્વામી શ્રી પ્રકાશાનંદજીના વાર્તાલાપ પ્રસંગ ૨૨ માંથી :)

૧. શુભેચ્છા: “ મેં આટલું આયુષ્ય મૂઢતામાં કેમ વૃથા ગુમાવ્યું? હવે જાગ્યા ત્યારથી સવાર અને ભૂલ્યા ત્યાંથી ફરી ગણવું એ કહેવત પ્રમાણે હવે પછી આ સંસારની મોહજાળનો પરિત્યાગ કરીને, મારા આત્મકલ્યાણ માટે શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુને શરણે જઈને, મોક્ષ શાસ્ત્રોનું અવલોકન કરી, તેઓ-શ્રીના ઉપદેશ પ્રમાણે આત્મવિચાર કરીશ. ” એ પ્રમાણે સાધન ચતુષ્ટય પૂર્વક ઇચ્છા તે શુભેચ્છા કહેવાય છે. તાત્પર્ય કે

નિષિદ્ધકર્મોના પરિત્યાગ પૂર્વક ફલાભિસંધાન રહિત, વિહિત કર્મના સેવનથી અંતઃકરણની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરીને તથા વિવેક, વૈરાગ્ય, પદ્મસંપત્તિ અને

સુમુક્ષુતા એ ચારે સાધન સંપાદન કરીને, જેનું પરિણામ મુક્તિમાં હોય અને જેનું ફળ શ્રવણાદિમાં પ્રવૃત્તિ હોય એવી ઉપાધિવાળી આત્માના સાક્ષાત્કાર માટે જે ઉત્કટ ઈચ્છા થવી તે શુભેચ્છા કહેવાય છે. અને તે જ્ઞાનની પ્રથમ ભૂમિકા છે.

૨. સુવિચારણા: તીવ્ર વૈરાગ્યના અભ્યાસપૂર્વક વેદાંત શાસ્ત્રોનાં શ્રવણ મનનમાં પ્રવૃત્તિ થવી, શ્રદ્ધા પૂર્વક સદ્ગુરુની સેવા કરવી, નિર્જન દેશમાં વાસ તથા ભિક્ષા ભોજન વિગેરે યતિધર્મમાં પ્રવૃત્તિ તથા સદ્ગુરુએ ઉપદેશોનાં વચનોનો તથા મોક્ષ શાસ્ત્રોનો વારંવાર વિચાર કરવો, તે સુવિચારણા કહેવાય છે. એ જ્ઞાનની બીજી ભૂમિકા છે.

૩. તનુમાનસા: શુભેચ્છા તથા સુવિચારણા પૂર્વક શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી જે શબ્દાદિ વિષયોમાં અનાસક્તિ પર્યંત સંવિકલ્પ સમાધિના અભ્યાસ વડે બુદ્ધિની તનુતા-સૂક્ષ્મતા પ્રાપ્ત થાય, તે તનુમાનસા નામની જ્ઞાનની ત્રીજી ભૂમિકા છે.

૪. સત્વાપત્તિ: આગળની ત્રણ ભૂમિકાના અભ્યાસથી બ્રાહ્મપદાર્થો વિષે રહેલા રાગના સંસ્કારો

નિમૂળ થવાથી, અને મન વિષયોની વાસનાથી વિર-
કત થઈ શાન્ત હોવાથી, માયા, માયાનાં કાર્યો તથા
ત્રણ અવસ્થાથી રહિત કેવળ શુદ્ધ, સન્માત્ર, ચિ-
ન્માત્ર, આનંદધન આત્મા વિષે ત્રિપુટીના લયે
કરીને સાક્ષાત્કાર પર્યંત સ્થિતિ (નિર્વિકલ્પ સમા-
ધિરૂપે સ્થિતિ) એ સત્વાપત્તિ કહેવાય છે.

જ્ઞાનની ચતુર્થ ભૂમિકાવાળો આ પુરુષ પ્રજ્ઞાવિત
કહેવાય છે.

૫. અસંસક્તિ ઉપર કહેલી ચાર ભૂમિકાના
અભ્યાસથી બાહ્ય તથા આંતર આકાર અને તેના
તેવા સંસ્કારની સાથે ચિત્તના સંસર્ગના અભાવને
લીધે, તથા સમાધિના પરિપાકરૂપ કૃણથી જે અવ-
સ્થામાં ચિત્ત વિષે પરમાનંદ અને નિત્ય અપરોક્ષ
એવી પ્રજ્ઞાત્મ ભાવના (સાક્ષાત્કાર રૂપ ચમત્કાર)
થાય છે તે અસંસક્તિ નામની ભૂમિકા કહેવાય છે.

એ જ્ઞાનની પાંચમી ભૂમિકા છે. એમાં સર્વથા
અવિદ્યા તથા તેનાં કાર્યોનો સંબંધ નથી તેથી તેનું
નામ અસંસક્તિ પડેલું છે. આ પાંચમી ભૂમિકાવાળો
પુરુષ પ્રજ્ઞાવિદ્ (પ્રજ્ઞાવેતાઓમાં શ્રેષ્ઠ) કહેવાય છે.

૬. પદાર્થભાવિની: ઉપર કહેલી પાંચ ભૂમિકાના અભ્યાસથી સ્વાત્મારામપણા વડે બાહ્ય તથા આંતર પદાર્થોની દૃઢ અપ્રતીતિથી પદાર્થભાવિની નામની ભૂમિકા કહેવાય છે. તેમાં અન્યની પ્રેરણાથી પદાર્થ ભાવના થાય છે અને તેનાથીજ દેહનો નિર્વાહ થાય છે.

એ જ્ઞાનની છઠ્ઠીભૂમિકા છે. તે છઠ્ઠી ભૂમિકામાં રહેવાવાળો પુરુષ બ્રહ્મવદ્વરીયાન્ કહેવાય છે.

૭. તુર્યગા: ઉપર કહેલી ભૂમિકાના ચિરકાળ અભ્યાસથી અને ભેદની અપ્રતીતિથી જાગ્રત આદિ ત્રણ અવસ્થાથી મુક્ત બ્રહ્મને જે અવસ્થામાં આત્મારૂપે અખંડિત જાણે છે તે અવસ્થા તુર્યગા કહેવાય છે. એ જ્ઞાનની સાતમી ભૂમિકા છે. એ સાતમી ભૂમિકાવાળો પુરુષ બ્રહ્મવદ્વરિષ્ઠ કહેવાય છે.

આ તુર્યાવસ્થા જીવન્મુક્તની કહેવાય છે. તુર્યાતીત તો બ્રહ્મ છે. એ વિદેહમુક્તિનો વિષય છે એટલે તેની બ્રહ્મની ભૂમિકા વિષે ગણના નથી.

ઉપરની સાત ભૂમિકામાં પહેલી ત્રણ તત્ત્વજ્ઞાનનાં સાધન કોટિની છે. ચતુર્થભૂમિકા તત્ત્વજ્ઞાનરૂપ

હોવાથી જીવન્મુક્તિ તથા વિદેહમુક્તિનું સાધન છે. તથા પાંચમી, છઠ્ઠી અને સપ્તમી ભૂમિકા જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદનું સાધન છે. પરંતુ જીવન્મુક્તના સંબંધમાં ઉત્તરોત્તર દેહનું જ્ઞાન ઓછું થતું જાય છે અને છેવટે ઉન્મત્ત દશાને પ્રાપ્ત થાય છે.

ચતુર્થભૂમિકા સુધીના તો ઉપદેશાદિ પૂરતો વ્યવહાર કરી શકે છે. પાંચમી ભૂમિકામાં ઉન્મત્તદશાને પ્રાપ્ત થાય છે. કોઈ વખત કોઈ અધિકારી પુરુષના ઉત્તમ પ્રારબ્ધને લીધે શુકદેવ, જડબરતાદિની માફક બોધપણ કરે છે. અને છઠ્ઠી ભૂમિકામાં તો બોલવા, ચાલવા, જોવા કે ચાવવા વિગેરેની ક્રિયા બંધ થઈ જાય છે. સાતમી ભૂમિકામાં તો શરીરમાત્ર ૨૧ દિવસજ ટકે છે; એવું મહાત્માપુરુષો કહે છે.

ચતુર્થ ભૂમિકારૂપ જ્ઞાનના અધિકારી બે પ્રકારના છે, [૧] કૃતોપાસન. [૨] અકૃતોપાસન.

કૃતોપાસન: (આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે એવું) જ્ઞાન થયા પૂર્વે જેણે પૂર્ણ ઉપાસના કરી છે તે.

અકૃતોપાસન: જ્ઞાન થયા પૂર્વે જેણે પૂર્ણ ઉપાસના નથી કરી તે. તેમાં

(૧) જે કૃતોપાસન છે તે તો રૂડી પ્રકારે વિવેક વૈરાગ્યાદિ સાધન સંપન્ન હોય છે. અને (આત્મા બ્રહ્મરૂપ છે એવું) જ્ઞાન થયા પછી થોડાજ અભ્યાસથી પાંચમી આદિ ભૂમિકાઓમાં પ્રવેશ કરી જાય છે.

(૨) જે અકૃતોપાસન છે તેનામાં વિવેક આદિ સર્વ સાધનો સ્પષ્ટ પ્રતીત થતાં નથી. પરંતુ એક બે સાધનો પ્રગટ હોય છે; બીજાં સાધનો અસ્પષ્ટ હોય છે : તે સાધક જે બુદ્ધિમાન હોય તો ચતુર્થ ભૂમિકારૂપ તત્ત્વજ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ દીર્ઘ કાળના અભ્યાસથી કદાચિત્ કોઈક આવો સાધક પાંચમાદિ ભૂમિકા વિષે આરૂઢ થાય છે. કૃતોપાસનની માફક જલદી આરૂઢ થતો નથી.

ઉપર પ્રમાણે જ્ઞાનની સપ્તભૂમિકાઓનો ખુલાસો વાસિષ્ઠ ગ્રંથમાં વસિષ્ઠ મુનીએ શ્રીરામજી પ્રત્યે કર્યો છે.

અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકા :

૧. બીજ જગત, ૨. જગત, ૩. મહાજગત, ૪. જગતસ્વપ્ન, ૫. સ્વપ્ન, ૬. સ્વપ્ન જગત અને ૭. સુષુપ્તિ. એ રીતે સાત પ્રકારનો મોહ (અજ્ઞાન) છે. અને તે પરસ્પર મળવાથી અનેક પ્રકારનો થાય છે.

સાત પ્રકારના મોહ [અજ્ઞાન] નાં લક્ષણ :

૧. બીજ જાગ્રત: સૃષ્ટિની આદિમાં માયાના બળથી નામરહિત, નિર્મળ, ચિદાભાસવાળું રૂપ થાય છે. જે ભવિષ્યકાળમાં પ્રાણધારણાદિ ક્રિયાની ઉપાધિ વડે ચિત્ત, જીવ વગેરે નામ ધારણ કરે છે. તે જાગ્રતનું બીજ છે, માટે તે બીજ જાગ્રત કહેવાય છે. અને તે સંવિતની નૂતન અવસ્થા છે.

૨. જાગ્રત બીજ જાગ્રત પછી આ સ્થૂળ દેહ તેજ હું છું અને સ્થૂળ શરીરના સંબંધી ભોગ્ય પદાર્થો મારા છે, એવા પ્રકારનો અચળ પ્રત્યય (વિશ્વાસ), જે પૂર્વે ન હતો તે જાગ્રત કહેવાય છે.

૩. મહાજાગ્રત: સ્થૂળ દેહ હું અને ભોગ્ય પદાર્થો મારા છે એવી રીતે પૂર્વજન્મમાં થએલો અને અભ્યાસથી વૃદ્ધિ પામેલો જે દૃઢ વિશ્વાસ તે મહા જાગ્રત કહેવાય છે.

૪. જાગ્રતસ્વપ્ન: અભ્યાસવિના રૂઢ થએલા સંકલ્પમાત્ર જેઓનું સ્વરૂપ છે એવા જાગ્રતનાં જે મનોરાજ્યો (મનોરથો) તે જાગ્રત સ્વપ્ન કહેવાય છે.

દ્વિચંદ્ર (બે ચંદ્રની પ્રતીતિ), છીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન, મૃગજળ ઇત્યાદિ ભ્રાન્તિઓ પણ જાગ્રતસ્વ-

મના ભેદ છે. અભ્યાસથી જાગ્રત અવસ્થામાં સ્વપ્ન જેવો વ્યવહાર થવાથી તે જાગ્રત સ્વપ્ન કહેવાય છે.

૫. સ્વપ્ન: નિદ્રાના મધ્યમાં અથવા તો અંતમાં મિથ્યા પદાર્થો સ્વલ્પકાળ પ્રતીયમાન થાય (દેખાય) અને પાછા અદૃશ્ય થઈ જાય અને ત્યાર પછી તે પદાર્થો સત્ય નથી પરંતુ મિથ્યાભાસ થયો હતો, એવા પ્રકારનો દૃઢ વિશ્વાસ થાય છે તે સ્વપ્ન કહેવાય છે. અને તે સ્વપ્ન મહાજાગ્રતમાં સ્થૂળ શરીરને કંઠથી હૃદય સુધીની નાડીના ભાગમાં થાય છે.

૬. સ્વપ્ન જાગ્રત: ક્ષતદેહમાં અથવા અક્ષત દેહમાં જાગ્રત દશાની પેઠે જ્યારે સ્વપ્નમાં દૃઢમિશ્રય થાય છે ત્યારે તેને સ્વપ્ન જાગ્રત કહે છે.

૭. સુષુપ્તિ: આગળની છ ભૂમિકાઓ તો કર્મજ છે. કારણ કે તેમાં કર્મકૃણ ભોગવવામાં આવે છે. પૂર્વજન્મ કર્મના ભોગે કરીને નાશ પામે છે. અને ખીજાં કર્મો કૃણ આપવાને અભિમુખ થયાં ન હોય તેની મધ્યમાં સૂક્ષ્મ તથા સ્થૂળ (સર્વ) પ્રપંચના લયને લીધે અને તેના કારણરૂપ અજ્ઞાન માત્ર શેષ રહેવાથી, અજ્ઞાનની ઉપાધિવાળા જીવની, ભાવિદુઃખનું કારણ વાસના સહિત, જડ જેવી જે રિચિતિ તે સુષુપ્તિ કહેવાય છે.

આ અજ્ઞાનની સાત ભૂમિકા કહી. જેમ સમુદ્રની ભમરીઓમાં નૌકા પડે તેમ એ સાત અજ્ઞાન ભૂમિકાના મધ્યમાં જીવ એક મોહથી બીજા મોહને પ્રાપ્ત થાય છે. એ ભૂમિકાઓ નાના પ્રકારના વિકારવાળી અને જીવને જન્મમરણરૂપ આ સંસારચક્રમાં ભમાવનારી છે. માટે તેમનો અવશ્ય પરિત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. (યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ. ઉત્પાત્ત પ્રકરણ. અ. ૧૧૬ શ્લો. ૧૫-૨૧)

ॐ તત્સત્

શ્રી વેદાન્તમાર્ગદર્શિનીમાં જ્ઞાનની તથા અજ્ઞાનની સપ્ત ભૂમિકા એ નામનો પંદરમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

(૨૧૧થી ચાલુ)

વિદ્યાનો વિચાર કરવાવાળો હોય; પરંતુ પાપ બુદ્ધિવાળા દુષ્ટોની સદા સોબતથી તેની બુદ્ધિ પણ તેવીજ થઈ જાય છે. અને ધીમે ધીમે તે ધીર, દુષ્ટના જેવો થઈ જાય છે. ૧

માટે દુષ્ટોનો સંગ અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઈએ કારણ કે દુષ્ટ સંગવાળો રાણી કૈકેયીની માફક પોતાના પુરુષાર્થથી બ્રષ્ટ થાય છે. ૨

વિશ્રામ ૧૬ મો.

પ્રહ્લસ્વરૂપ આત્માના સ્વરૂપ વિષે. ભાગ ૫ મો.
(જીવન્મુક્તિ તથા વિદેહ મુક્તિ.)

૧. શિષ્યઃ જીવન્મુક્તિ એ શું છે ?

ગુરુઃ દેહાદિક પ્રપંચની પ્રતીતિ જણાતાં છતાં
પ્રહ્લસ્વરૂપમાં સ્થિતિ તે જીવન્મુક્તિ છે.

૨ શિષ્યઃ જીવન્મુક્ત દશામાં પ્રપંચની
પ્રતીતિ શાથી થાય છે ?

ગુરુઃ આવરણ અને વિક્ષેપ એ બંને અવિ-
ધાની શક્તિયો છે. તેમાં

(૧) આવરણ શક્તિનો જ્ઞાનથી નાશ થાય છે.
અને તેથી જ્ઞાનીને અન્ય જન્મ થતો નથી.

(૨) પરંતુ પ્રારબ્ધના બળથી દૃગ્ધ બીજકની
પેઠે વિક્ષેપ શક્તિ (લેશાવિધા; અવિધા લેશ) રહે
છે. તેથી જીવન્મુક્તિમાં પ્રપંચની પ્રતીતિ થાય છે.

વિક્ષેપ=સ્થૂળ સૂક્ષ્મ પ્રપંચ સહિત ચિદાભાસ
તે વિક્ષેપ; ધાન્યકણની બે પ્રકારની શક્તિ છે.

(૧) ઉગવાની અને (૨) પોષણ કરવાની. કણુ શેકવાથી ઉગવાની શક્તિ નાશ પામે છે પણ પોષણ કરવાની શક્તિ રહે છે તેમ આવરણ શક્તિને નાશ થવા છતાં લેશાવિધાને લીધે જીવન્મુક્તિમાં પ્રપંચની પ્રતીતિ થાય.

૩. શિષ્ય: જીવન્મુક્તિમાં પ્રપંચની પ્રતીતિ કેવી રીતે થાય છે ?

ગુરુ: (૧) જેવી રીતે રજ્જુમાં સર્પની પ્રતીતિ જેને થઈ છે તેને “આ રજ્જુ છે, સર્પ નથી” એવો પાછળથી નિશ્ચય થાય છે અને સર્પની નિવૃત્તિ થાય છે. છતાં ભ્રાન્તિનું પરિણામ જે કંપ અને ભય તે થોડોક કાળ બન્યો રહે છે; (૨) જેમ દર્પણના જ્ઞાનીને પ્રતિબિંબ ભાસે છે અને (૩) આ મરુસ્થળ છે એમ જાણનારને જેવી રીતે મૃગજળ ભાસે છે, તેમ તત્ત્વજ્ઞાની પુરુષને જીવન્મુક્ત દશામાં બાધિત કરેલા પ્રપંચની પ્રતીતિ થાય છે.

૪. શિષ્ય: બાધિત થયેલા પ્રપંચની પ્રતીતિ વિષે ખીજું કોઈ દૃષ્ટાંત સંભળાવો.

ગુરુ: જેમ મહાભારતના યુદ્ધમાં દ્રોણાચાર્ય

ગુરુના મરણ પછી પાંડવોને અશ્વત્થામા આદિકની સાથે યુદ્ધ થયું હતું. ત્યારે સત્ય સંકલ્પ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માએ એવો સંકલ્પ કર્યો હતો કે “આ યુદ્ધની સમાપ્તિ પર્યંત આ રથ અને ઘોડા છે તેવાને તેવાજ બન્યા રહે.” આવો દૃઢ સંકલ્પ કરીને પોતે યુદ્ધભૂમિ ઉપર આવ્યા હતા. ત્યાં અશ્વત્થામા વિગેરેએ ખ્ર્ણાસ્ત્ર (અગ્નિઅસ્ત્ર) વિગેરેના સમૂહ આ રથ ઉપર ફેંકેલો. તેનાથી તેજ ક્ષણમાં અર્જુનના રથ તથા ઘોડા બળીને ભસ્મરૂપ થઈ ગયા. તો પણ શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્મારૂપ સારથિના સત્ય સંકલ્પના બળથી જોવાને તેવાજ બન્યા રહ્યા હતા. પણ જ્યારે યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યારે રથી અર્જુનને તેના અસ્ત્ર તથા શસ્ત્ર સહિત રથમાંથી પોતાના પહેલાં નીચે ઉતાર્યો; પછી સારથિ શ્રી કૃષ્ણ પોતે નીચે ઉતર્યા કે તરતજ રથ તથા ઘોડાઓ ભસ્મીભૂત થઈ એક ઢગલો થઈ પડી ગયા. તેમ.

(૧) સ્થૂળદેહ રૂપી રથ છે;

(૨) તેનાં પાપં પુણ્ય રૂપ એ ચક્ક છે;

(૩) તથા ગુણ રૂપ ધ્વજા છે;

- (૪) પાંચ પ્રાણરૂપ વંચન છે;
- (૫) દશ ઈન્દ્રિયરૂપી ઘોઢા છે;
- (૬) શુભ અશુભ શબ્દાદિ પાંચ વિષયરૂપ માર્ગ છે;
- (૭) મનરૂપ લગામ છે;
- (૮) બુદ્ધિરૂપ સારથિ (શ્રી કૃષ્ણ) છે;
- (૯) પ્રારબ્ધ કર્મરૂપ તેનો સત્યસંકલ્પ છે;
- (૧૦) અહંકાર રૂપો બેસવાનું સ્થાન છે;
- (૧૧) આત્મા રૂપ (અબુર્ન) રચી છે;
- (૧૨) તેનાં વૈરાગ્યાદિ સાધન રૂપ જ્ઞાન છે.

આવા રથ ઉપર બેસીને સત્સંગ રૂપી રણમૂર્તિમાં ગયા. તેને ગુરુ રૂપ અશ્વત્થામા આદિકોએ મહાવાક્યના ઉપદેશરૂપ બ્રહ્માસ્ત્ર આદિ માર્યાં. તેનાથી જ્ઞાનરૂપ અગ્નિ ઉદય થવાથી તેજ ક્ષણમાં દેહાદિ પ્રપંચરૂપ રથાદિ સર્વનો બાધ થયો. તોપણ શ્રી કૃષ્ણરૂપ સારથિ રૂપ બુદ્ધિના પ્રારબ્ધ કર્મરૂપ સંકલ્પના બળથી દેહાદિકનો નાશ થતો નથી. પરંતુ પછીથી પણ દેહાદિકની પ્રતીતિ થાય છે. આને બાધિતાતુ-લ્લિપ્તિ કહે છે.

આ પ્રમાણે આ બાધિત થએલા પ્રપંચની પ્રતિ-તિમાં કથાન્ત કહ્યું. હવે જે ઈચ્છા હોય તે મુજબ.

૫. શિષ્ય: હું ગુરુજી ! વિદેહમુક્તિનું શું સ્વ-રૂપ છે ?

ગુરુ: (૧) પ્રપંચની પ્રતીતિ રહિત બ્રહ્મ સ્વ-રૂપમાં સ્થિતિ; અથવા (૨) પ્રારબ્ધ કર્મનો ભોગથી નાશ થયા પછી સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ શરીરના આકારે પરિણામ પામેલા અજ્ઞાનનો ચેતનમાં વિકલ્પ, તે વિદેહમુક્તિ છે.

નાશ: જે વસ્તુનો નાશ થાય તે વસ્તુ નાશનો પ્રતિયોગી છે. ઘટનો નાશ થયો (ભાગી ગયો) માટે ઘટ વસ્તુ નાશનો પ્રતિયોગી છે. તે પ્રતિયોગીની નાશમાં પ્રતીતિ થાય છે. ઘટનાં જે કપાલ અનુયોગી કહેવાય. અને

બાધ: બાધમાં પ્રતિયોગીની પ્રતીતિ થાય નહિં. પરંતુ તે પ્રતિયોગીનો ત્રણે કાળમાં અભાવ પ્રતીત થાય છે.

બાધિતાનુવૃત્તિ:

વિચારવડે અથવા જ્ઞાનવડે વસ્તુના સ્વરૂપના મિથ્યાપણાનો નિશ્ચય કર્યા પછી પણ વસ્તુનો આકાર એવાને એવો પ્રતીત થાય તેને બાધિતાનુવૃત્તિ કહીએ.

જેમ કુંભારનું ચક્ર, દંડવડે ફેરવવાનો પ્રયત્ન બંધ કર્યા પછી પણ જે વેગ તે ચક્રને ચઢેલો છે તેને લીધે, ફરતું રહે છે તેમ

બાધ (મિથ્યા નિશ્ચય) થયા પછી પણ પ્રારબ્ધ કર્મથી દેહાદિપ્રપંચની જે પ્રતીતિ થવી તે બાધિતાનુ-વૃત્તિ છે.

૬. શિષ્યઃ પ્રારબ્ધનો અંત થયે કાર્યસહિત અજ્ઞાનલેશનો વિલય કયા સાધનથી થાય છે ?

ગુરુઃ પ્રારબ્ધનો અંત થયે, અધિક અથવા ન્યૂન, મૂર્છાકાળમાં જે કે બ્રહ્માકારવૃત્તિનો અસંભવ છે અને વિદ્વાનને વિધિ પણ નથી; તો પણ સુષુપ્તિની પેઠે તે મૂર્છાકાળમાં પણ બ્રહ્મવિદ્યાના સંસ્કાર છે. તેમાં આરૂઢ ચેતનવડે કાર્યસહિત અજ્ઞાનલેશનો (લેશાવિદ્યાનો) વિલય (નાશ) થાય છે.

જેમ કાષ્ઠમાં જ્વલિત અગ્નિ તૃણાદિકનો દાહ કરીને પોતાનો પણ દાહ કરે છે. તેમ તે સંસ્કાર આરૂઢ ચેતન પ્રપંચનો વિનાશ કરીને પોતાનો (જ્ઞાનના સંસ્કારનો) પણ વિનાશ કરે છે. અને પછી અસંગ, શુદ્ધ, સચ્ચિદાનંદ, સ્વપ્રકાશ બ્રહ્મ પોતે બાકી રહે છે.

ॐ તત્સત્

શ્રી વેદાત્મમર્ગદર્શિનીમાં “ જીવનમુક્તિ તથા વિદેહ મુક્તિ ” એ નામનો સોળમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

ૐ

વિશ્રામ ૧૭ મો.

પ્રપંચ તથા બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્મા વિષે.

(વેદાંત પ્રમેય વર્ણન.)

આ વિશ્રામમાં ગુરુ પ્રમેયનું વર્ણન કરવાના છે માટે તે કરતા પહેલાં પ્રમા અને પ્રમેય એ શું છે તે બતાવે છે.

વેદાંત શાસ્ત્રરૂપ પ્રમાણ જન્ય જે યથાર્થ જ્ઞાન તે પ્રમા છે. તે પ્રમાથી જાણવા યોગ્ય જે પદાર્થ તે પ્રમેય છે. આ સત્તરમો વિશ્રામ સમજવાથી પ્રમેય-ગત સંશયની નિવૃત્તિ થશે.

૧. શિષ્ય: મોક્ષ કેને કહીએ ?

ગુરુ: (૧) કાર્ય સહિત અજ્ઞાનરૂપ અનર્થ (બંધ) ની નિવૃત્તિ અને (૨) પરમાનંદરૂપ બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ એનું નામ વેદાંત પ્રતિપાદિત 'મોક્ષ' છે.

બ્રહ્મ અને આત્માની એકતાનું અપરોક્ષ જ્ઞાન એ મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન છે.

નિષ્કામ કર્મ તથા ઉપાસનાદિક મોક્ષનાં અનેક અવાંતર સાધન છે.

૨. શિષ્ય: આ જ્ઞાનનો વિષય શું છે ?

ગુરુઃ આત્મા અને બ્રહ્મની એકતા એ જ્ઞાનનો વિષય છે.

૩. શિષ્યઃ આત્માનું સ્વરૂપ શું છે ?

ગુરુઃ (૧) દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, અજ્ઞાન અને શૂન્યથી ભિન્ન, (૨) અકર્તા, (૩) અભોક્તા, (૪) અસંગ, (૫) વ્યાપક, તથા (૬) ચેતન એ આત્માનું સ્વરૂપ છે.

૪. શિષ્યઃ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ શું છે ?

ગુરુઃ (૧) નિષ્પ્રપંચ, (૨) અસંગ, (૩) પરિપૂર્ણ, તથા (૪) ચેતન એ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ છે.

૫. શિષ્યઃ બ્રહ્મ આત્માની એકતા કેવી છે ?

ગુરુઃ (૧) સચ્ચિદાનંદ, (૨) ઐશ્વર્ય સ્વરૂપ, (૩) સદા વિદ્યમાન બ્રહ્મઆત્માની એકતા છે.

૬. શિષ્યઃ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ શું છે ?

ગુરુઃ જીવ તથા બ્રહ્મના અભેદનો નિશ્ચય એ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ છે.

૭. શિષ્યઃ જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ અંતરંગ (સમીપનું) સાધન કયું છે ?

ગુરુઃ બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુના મુખથી મહાવાક્યના અર્થનું શ્રવણ, જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ અંતરંગ સાધન છે.

૮. શિષ્યઃ જ્ઞાનનાં પરંપરા અંતરંગ સાધન કયાં છે ?

ગુરુઃ (૧) વિવેક, (૨) વિરાગ, (૩) ષટ સંપત્તિ, (૪) મોક્ષેચ્છા, (૫) “તત્પ” અને “ત્વ” પદના અર્થનું શોધન, (૬) શ્રવણ, (૭) મનન, (૮) નિદિધ્યાસન એ આઠ જ્ઞાનનાં પરંપરા અંતરંગ સાધન છે.

[શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન; એને ષટસંપત્તિ કહી છે.]

૯ શિષ્યઃ જ્ઞાનનાં (દૂરનાં) બહિરંગ સાધન કયાં છે ?

ગુરુઃ નિષ્કામ કર્મ અને નિષ્કામ ઉપાસના (યજ્ઞ, દાન, પુણ્ય, ભજન તપ, તીર્થયાત્રા, વિગેરે) જ્ઞાનનાં બહિરંગ સાધન છે.

૧૦ શિષ્યઃ બધાં મળીને જ્ઞાનનાં કેટલાં સાધન છે ?

ગુરુઃ બધાં મળીને જ્ઞાનનાં અગીઆરથી કંઇક વધુ સાધન છે.

શ્રીવેદાન્તમાર્ગદર્શિની માં “વેદાંત પ્રમેય વર્ણન” એ નામનો સત્તરમો વિશ્રામ સંપૂર્ણ.

સમાપ્તોઽયં ગ્રન્થઃ । ૐ શાન્તિ । શાન્તિઃ ।

અધ્યાત્મરામાયણમાંથી:

પ્રસંગ ૧ લો.

અગસ્ય ઋષિ પોતાના શિષ્યોને રામની સમક્ષ રામ મનુષ્ય નથી પણ પરબ્રહ્મ છે તે, તથા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ સમજાવે છે: (અરણ્યકાંડ. સ૦ ૩)

સૃષ્ટે: પ્રાગેક એવાર્સાન્નિવિકલ્પોઽનુપાધિક: ।

ત્વદાશ્રયા ત્વદ્વિષયા માયા તે શક્તિરુચ્યતે॥૨૦॥

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે, નિર્વિકલ્પ (પ્રપંચરહિત) તથા ઉપાધિરહિત, એક તમે જ હતા; (તે સમયે તમારા સિવાય ખીન્નું કંઈ જ ન હતું;) તમારે આશ્રયે રહેલી તથા તમને વિષય કરનારી (ઢાંકનારી) તમારી તે માયા શક્તિ કહેવાય છે. ૨૦

ત્વામેવ નિર્ગુણં શક્તિરાવૃણોતિ યદા તદા ।

અવ્યાકૃતમિતિ પ્રાહુર્વેદાન્તપરિનિષ્ઠતાઃ ॥૨૧॥

જ્યારે (આ માયા) શક્તિ તમે જે નિર્ગુણ છો તેને ઢાંકી દે છે ત્યારે વેદાંતનિષ્ઠ પુરુષો તેને અવ્યાકૃત કહે છે.

મૂલપ્રકૃતિરિત્યેકે પ્રાહુર્માયેતિ કેચન ।

અવિદ્યા સંસૃતિર્બન્ધ इत्यादि बहुधोच्यते ॥૨૨॥

સાંખ્ય મતવાળા (એ શક્તિને) મૂળપ્રકૃતિ કહે છે;

કોઈ એનાં માયા, અવિદ્યા, સંસૃતિ તથા અંધન વિગેરે મહુ નામો કહે છે. ૨૨

ત્વયા સંક્ષોભ્યમાણા સા મહત્તત્ત્વં પ્રસૂયતે ।

મહત્તત્ત્વાદહંકારસ્ત્વયા સચ્ચોદિતાદ્ભૂત ॥ ૨૩ ॥

તમારાથી ક્ષોભ થવાથી તે શક્તિ મહત્તત્ત્વને રચે છે; મહત્તત્ત્વથી તમારી પ્રેરણાવડે અહંકાર ઉત્પન્ન થયો. ૨૩
અહંકારો મહત્તત્ત્વસંવૃત્તિવિધોઽભવત ।

સાત્ત્વિકો રાજસશ્ચૈવ તામસશ્ચોતિ ભળ્યતે ॥૨૪॥

મહત્તત્ત્વ સંયુક્ત તે અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો થયો અને તે સાત્ત્વિક, રાજસ તથા તામસ કહેવાય છે. ૨૪

તામસાત્સૂક્ષ્મતન્માત્રાણ્યાસન્ ભૂતાન્યતઃ પરમ્ ।

સ્થૂલાનિ ક્રમશો રામ ક્રમોત્તરગુણાનિહ ॥૨૫॥

તામસ અહંકારથી સૂક્ષ્મભૂત ઉત્પન્ન થયાં. તેમને પાંચ સૂક્ષ્મ તન્માત્રાઓ કહે છે: અને હે રામ ! એ સૂક્ષ્મ ભૂતો (તન્માત્રાઓ)થી અનુક્રમે સ્થૂળ પાંચમહા-ભૂત ઉત્પન્ન થયાં અને તેમાં પછી ક્રમે ક્રમે એક એક ગુણ વધતો ગયો. ૨૫

ટીકા: શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, અને ગંધ એ પાંચ તન્માત્રા (સૂક્ષ્મ ભૂતો) ઉત્પન્ન થયાં. તેમાં શબ્દ તન્માત્રાથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું. શબ્દ સંહિત સ્પર્શ તન્માત્રાથી વાયુ ઉત્પન્ન થયો. શબ્દ સ્પર્શ સંહિત રૂપ તન્માત્રાથી તેજ ઉત્પન્ન થયું; શબ્દ, સ્પર્શ રૂપ સંહિત

તન્માત્રાથી જળ ઉત્પન્ન થયું; અને શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ સહિત ગન્ધ તન્માત્રાથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઈ.

આ પ્રમાણે આકાશમાં તો એક શબ્દ જ ગુણ થયો. વાયુમાં પોતાનો સ્પર્શગુણ અને બીજો આકાશનો શબ્દ ગુણ મળી શબ્દ તથા સ્પર્શ બે ગુણ થયા. તેજમાં પોતાનો રૂપગુણ તથા શબ્દ અને સ્પર્શ બે કારણના ગુણો મળી શબ્દ ગુણ અને રૂપ એ ત્રણ સ્પર્શ થયા. જળમાં પોતાનો રસગુણ તથા કારણના શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ ત્રણ ગુણો મળી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ એ ચાર ગુણ થયા. તે પ્રમાણે પૃથ્વીમાં પોતાનો ગંધ ગુણ, અને કારણના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તથા રસ ગુણ મળી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણો થયા. (ઉત્તર ઉત્તર એક એક ગુણ વધ્યો.)

રાજસાનીન્દ્રિયાણ્યેવ સાત્ત્વિકા દેવતા મનઃ ।

તેભ્યોઽભવત્ સૂત્રરૂપં લિંગં સર્વગતં મહત્ ॥૨૬॥

રાજસ અહંકારથી દસ ઇન્દ્રિયો અને સાત્ત્વિક અહંકારથી ઇન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવતા તથા મન ઉત્પન્ન થયાં; અને એ બધાં સૂક્ષ્મ તત્વો મળી સમષ્ટિ-સૂક્ષ્મ-શરીર રૂપ સર્વમાં વ્યાપક મહાન્ હિરણ્યગર્ભ થયા જેને સૂત્રાત્મા પણ કહે છે. ૨૬

તતો વિરાટ્ સમુત્પન્નઃ સ્થૂલાદ્ ભૂતકદમ્બકાત્ ।

વિરાજઃ પુરુષાત્સર્વ જગત્સ્થાવરજંગમમ્ ॥૨૭॥

પછી તે સ્થૂળ મહાભૂતોના સમૂહથી વિરાટ ઉત્પન્ન થયા; અને વિરાટ પુરુષથી સર્વ સ્થાવર જંગમ જગત્ ઉત્પન્ન થયું. ૨૭

દેવતિર્યક્ મનુષ્યાશ્ચ કાલકર્મક્રમેણ તુ ।

ત્વં રજોગુણતો બ્રહ્મા જગતઃ સર્વકારણમ્ ॥૨૮॥

સત્ત્વાદિષ્ટુસ્ત્ત્વદેવાસ્ય પાલકઃ સન્નિરુચ્યતે ।

લયે રુદ્રસ્ત્વમેવાસ્ય ત્વન્માયાગુણભેદતઃ ॥૨૯॥

કાળ તથા કર્મો અનુસાર તમે દેવ, તિર્યક્ અને મનુષ્ય આદિ યોનિયોમાં પ્રકટ થયા. તમે જ રજોગુણ દ્વારા જગતના કર્તા પ્રભાણ, સત્ત્વગુણ દ્વારા જગતની રક્ષા કરનારા વિષ્ણુ અને તમોગુણ દ્વારા જગતનો લય કરનારા રુદ્ર થયા એમ વિદ્વાન્ લોક કહે છે. ૨૮-૨૯.

જાગ્રત્સ્વપ્નસુષુપ્ત્યાસ્થા વૃત્તયો બુદ્ધિજૈર્ગુણેઃ ।

તાસાં વિલક્ષણો રામસ્ત્વં સાક્ષી ચિન્મયોઽવ્યયઃ ૩૦

તમારી માયાના સત્ત્વ, રજ અને તમ એવા ત્રણ ગુણોના ભેદથી જાગ્રત્, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ બુદ્ધિની વૃત્તિયો છે. હે રામ ! તમે એ ત્રણેથી વિલક્ષણ અવિનાશી, ચિન્મય, તથા સાક્ષી માત્ર છો. ૩૦

પ્રસંગ ૨ બે.

અરણ્યકાંડ. સર્ગ ૪ થી.

(પંચવટીમાં સીતાજી તથા અનુજ લક્ષ્મણજી સાથે શ્રી રામ-ચન્દ્ર રહેતા હતા. એક દિવસે લક્ષ્મણજીએ એકાન્તમાં બેઠેલા પરમાત્મા શ્રી રામ પાસે જઈ નમ્રતાથી કહ્યું “ ભગવન, હું આપના મુખથી મોક્ષનું મથાથું સ્વરૂપ સાંભળવા કચ્છા રાખું છું. આપ કૃપા કરી સંક્ષેપમાં તેનું વર્ણન કરશે. ” શ્લો. ૧૬-૧૭)

શ્રીરામ ઉવાચ

શૃણુ વક્ષ્યામિ તે વત્સ ગુહ્યાદ્ગુહ્યતરં પરમ્ ।

યાદિજ્ઞાય નરો જહ્યાત્સદ્યો વૈકલ્પિકં ભ્રમમ્ ॥૧૯॥

શ્રી રામ બોલ્યા—હે વત્સ લક્ષ્મણ, ગુપ્તમાં અતિ ગુપ્ત એવું જે જ્ઞાન, તે હું તને કહું છું, તે સાંભળ; જે જ્ઞાન જાણવાથી મનુષ્ય વિકલ્પ જનિત (સંસાર રૂપ) બ્રાન્તિને તુરત જ ત્યજ દે છે. ૧૯

આદૌ માયાસ્વરૂપં તે વક્ષ્યામિ તદનન્તરઃ ।

જ્ઞાનસ્ય સાધનં પશ્ચાજ્જ્ઞાનં વિજ્ઞાનસંસ્કૃતમ્ ॥૨૦॥

પ્રથમ હું માયાનું સ્વરૂપ વર્ણવું છું; પછી જ્ઞાનનાં સાધન અને ત્યાર પછી વિજ્ઞાન સહિત જ્ઞાનનું વર્ણન કરીશ. ૨૦

જ્ઞેયં ચ પરમાત્મ નં યજ્ઞાત્વા મુચ્યતે મયાત્ ।

અનાત્મનિ શરીરાવાત્મબુદ્ધિસ્તુ યા ભવેત્ ॥૨૧॥

સૈવ માયા તયૈવાસૌ સંસારઃ પરિચ્છલ્યતે ।

રૂપે દે નિશ્ચિતે પૂર્વ માય યાઃ કુલનન્દન ॥૨૨॥

ત્યાર પછી જોય પરમાત્માનું સ્વરૂપ કહીશ,
જે જાણીને મનુષ્ય (સંસાર) ભયથી મુક્ત થાય છે.
શરીરાદિ અનાત્મ પદાર્થોમાં જે આત્મબુદ્ધિ થાય
છે તે જ માયા છે; તે માયાથીજ આ સંસારની
કલ્પના બની છે. હું કુલનન્દન, તે માયાનાં પહેલ
વહેલાં બે રૂપ નિર્ણય કરાયાં છે. ૨૧-૨૨

વિક્ષેપાવરણ તત્ર પ્રથમં કલ્પયેજ્જગત્ ।

લિંગદ્યવ્રહ્મપયન્તં સ્થૂલસૂક્ષ્મવિભેદતઃ ॥ ૨૩ ॥

એક વિક્ષેપ, બીજું આવરણ (એમ બે રૂપ
કલ્પાયાં છે) તેમાંથી પહેલી વિક્ષેપ શક્તિ સ્થૂળ
તથા સૂક્ષ્મ એવા ભેદથી, મહત્તત્ત્વથી આરંભી બ્રહ્મા-
પર્યંત જગતની કલ્પના કરે છે (૨૩ છે). ૨૩

અપરં ત્વરિલં જ્ઞાનરૂપમાવૃત્ય તિષ્ઠતિ ।

માયયા કલ્પિતં વિશ્વં પરમાત્મનિ કેવલે ॥૨૪॥

રજ્જૌઃ જડ્ગવદ્બ્રાન્ત્યા વિચારે નાસ્તિ કિંચન ।

શ્રૂયતે દૃશ્યતે ગદ્યત્સમયતે વા નૈઃ સદા ॥૨૫॥

असदेव हि तत्सर्वं यथा स्वप्नमनोरथौ ।

देह एव हि संसारवृक्षमूलं दृढं स्मृतम् ॥૨૬॥

ખીજ આવરણ શક્તિ સંપૂર્ણ જ્ઞાનને આવૃત્ત કરીને રહે છે. અને માયા વડે શુદ્ધ પરમાત્મામાં રજ્જુમાં સર્પના બ્રમની પેઠે જગત્ કલ્પાયેલું છે. પરંતુ વિચાર કરતાં એ કાંઈ ટકી રહેતું નથી. મનુષ્ય જે કાંઈ હંમેશ સાંભળે છે, દેખે છે, અથવા સ્મરણ કરે છે; તે બધું સ્વપ્ન તથા મનોરથના સમાન અસત્ય છે. શરીર જ આ સંસાર રૂપી વૃક્ષનું દૃઢ મૂળ છે. ૨૪-૨૬.

तन्मूलः पुत्रदारादेबन्धः किं तेऽन्यथात्मनः ॥૨૭॥

શરીરનું કારણ સ્ત્રી, પુત્ર આદિ રૂપ બન્ધન છે; શરીર ન હોય તો આત્માને સ્ત્રી, પુત્રાદિ સાથે શો સંબંધ છે ? ૨૭

શરીરનું સ્વરૂપ:—

देहस्तु स्थूलभूतानां पञ्च तन्मात्रपञ्चकः ।

अहंकारश्च बुद्धिश्च इन्द्रियाणि तथा दश ॥૨૮॥

चिदाभासो मनश्चैव मूलप्रकृतिरेव च ।

एतत्क्षेत्रમिति ज्ञेयं देह इत्यभिधीयते ॥૨૯॥

પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂત, પાંચ તન્માત્રાઓ, અહંકાર, બુદ્ધિ, દશ ઇન્દ્રિયો, ચિદાભાસ, મન અને મૂળ પ્રકૃતિ એ (બધાના સમૂહ) ને ક્ષેત્ર એમ જાણવું. એને શરીર પણ કહે છે. ૨૮-૨૯

एतैर्विलक्षणो जीवः परमात्मा निरामयः ।

तस्य जीवस्य विज्ञाने साधनान्यपि मे शृणु ॥३०॥

નિર્દોષ પરમાત્મા રૂપ જીવ એ બધાથી વિલક્ષણ છે. હવે જીવનું સ્વરૂપ જાણવાનાં જે સાધનો છે તે પણ તું મારી પાસેથી શ્રવણ કર. ૩૦

પરમાત્માના જ્ઞાનનાં સાધન.

जीवश्च परमात्मा च पर्यायो नात्र भेदधीः ।

मानाभावस्तथा दम्भहिंसादिपरिवर्जनम् ॥३१॥

જીવ અને પરમાત્મા એ પર્યાય શબ્દો છે. તેમાં ભેદભાવ નથી. નિર્માનીપણું; દંભ હિંસા આદિનો ત્યાગ કરવો; ૩૧.

पराक्षेपात्सत्त्वं सर्वत्रावक्रता तथा ।

मनोवाक्कायसद्भक्त्या सद्गुरोः परिसेवनम् ॥३२॥

ખીનનાં કહેલાં કઠોર વચનો સહન કરવાં; સર્વત્ર સરળ સ્વભાવ રાખવો; મન વચન તથા શરીર વડે સંપૂર્ણ પ્રેમથી સદ્ગુરુની સેવા કરવી; ૩૨

બાહ્યામ્યન્તરસંશુદ્ધિઃ સ્થિરતા સત્ક્રિયાદિષુ ।

મનોવાકાયઞ્ચ વિષયેષુ નિરીજતા ॥૩૩॥

શરીરની બહાર તથા આંતરની શુદ્ધિ; સત્કર્મોમાં તત્પરતા; મન, વાણી અને શરીર ઉપર સંયમ (મન વડે કોઈનું ખુશ ન થિતવવું, વાણી વડે કોઈને અપ્રિય વચન ન કહેવું અને હાથથી કોઈને તાડના ન કરવી); વિષયોમાં અનાસક્તિ; ૩૩

નિરહારતા જન્મ જરાદાલાનં તથા ।

અસત્કિઃ સ્નહરન્યત્વં પ્રદાસ્યનાદિષુ ॥૩૪॥

અહંકાર રહિત થવું; જન્મ, મૃત્યુ, વૃદ્ધાવસ્થા, વ્યાધિ આદિ દુઃખોનો વિચાર કરવો; પુત્ર, સ્ત્રી, ધન-આદિમાં આસક્તિ તથા સ્નેહ ન કરવો; ૩૪

દ્યાનિષ્ઠાગમ નિત્યં ચિત્તસ્ય સમતા તથા ।

મયિ સર્વાત્મે રામે યનન્યાવેષયામતિઃ ॥૩૫॥

દૃષ્ટ અને અનિષ્ટની પ્રાપ્તિમાં ચિત્તને સદા સમાન રાખવું; સર્વાત્મ ૩૫ ‘હુ’ રામમાં અનન્ય ખુદ્ધિ રાખવી; ૩૫

જનસમ્બાધરહિતરુદ્ધદશનિષવણઃ ।

પ્રાકૃતર્જનસૈશ્ચ હ્યરતિઃ સર્વદા ભવેત્ ॥૩૬॥

જ્યાં મનુષ્યોની ભીડભાડ ન હોય એવા પવિત્ર
દેશમાં વાસ કરવો; સંસારી (વિષયાસક્ત) મનુષ્યોની
સંગતિથી સદા બચવું; ૩૬

**આત્મજ્ઞાને સદોદ્યોગો વેદાન્તાર્થાવલોકનઃ ।
ઉત્તરૈતૈઃ દેષ્ઞાનં વિપરીતૈર્વિપર્યયઃ ॥૩૭॥**

આત્મજ્ઞાન માટે સદા ઉદ્યોગ કરવો; તથા
વેદાન્તના અર્થનો વિચાર કરવો; આ ઉપર કહ્યાં તે
સાધનોથી (પરમાત્મા રૂપ જીવનું) જ્ઞાન થાય છે.
એનાથી વિપરીત આચરણ કરવાથી વિપરીત ફળ
(અજ્ઞાન-સંસાર-જન્મમરણ) મળે છે. ૩૭

બુદ્ધિપ્રાણમનોદહાહંકૃતિમ્યો વિલક્ષણઃ ।

ત્વિદાત્માહં નિત્યશુદ્ધો બુદ્ધ એવેતિ નિશ્ચયમ્ ॥૩૮॥

બુદ્ધિ, પ્રાણ, મન, દેહ તથા અહંકારથી વિલક્ષણ
નિત્ય, શુદ્ધ, બુદ્ધ, ચેતન, આત્મા “હું” છું
એવો નિશ્ચય, ૩૮

યેન જ્ઞાનેન સંવિત્તે તજ્ઞાનં નિશ્ચિતં ચ મે ।

વિજ્ઞાનં ચ તદૈવૈત્સાક્ષાદનુભવેદ્યદા ॥૩૯॥

જે જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થાય એ જ જ્ઞાન છે, એવો મારે

નિશ્ચય છે; જ્યારે સાક્ષાત્ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ થાય ત્યારે તેને વિજ્ઞાન કહે છે. ૩૯

આત્મા સર્વત્ર પૂર્ણઃ સ્યાન્નિદાનનાત્મકોઽવ્યયઃ ।

બુદ્ધચાચુપાધિરહિતઃ પરિણામાદિવર્જિતઃ ॥૪૦॥

આત્મા સર્વત્ર પૂર્ણ, નિદાનંદ સ્વરૂપ, અવિનાશી, બુદ્ધિ આદિ ઉપાધિથી તથા પરિણામ (રૂપાન્તર) આદિ વિકારથી રહિત છે. ૪૦

સ્વપ્રકાશેન દહાદી- ભાસયન્નનપાત્તઃ ।

एक एवाद्वितीयश्च सत्यज्ञानादिलक्षणः ॥૪૧॥

પોતાના પ્રકાશથી દેહ આદિને પ્રકાશ કરતો થકો પોતે આવરણ રહિત, એક, અદ્વિતીય, તથા સત્ય, જ્ઞાન, આદિ સ્વરૂપ છે. ૪૧

असङ्गः स्वप्रभो द्रष्टा विज्ञाननावगम्यते ।

आचार्यशास्त्रापेक्षादेवજ્ઞાનં યદા ભવેત્ ॥૪૨॥

આત્મનોર્જીવપર્યોમૂલાદિદિગ્ધિ તદૈવ હિ ।

લીયતે કાર્યકરણૈઃ સૈદૈવ પરમાત્માનિ ॥૪૩॥

(વળી તે) અસંગ, સ્વયંપ્રકાશ તથા સર્વનો સાક્ષી છે તથા વિજ્ઞાનથી જણાય છે; આચાર્ય તથા શાસ્ત્રના ઉપદેશથી જ્યારે જીવાત્મા અને પરમાત્માની

એકતાનું જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે મૂલાવિધા પોતાનું કાર્ય (શરીરાદિ) તથા કરણ (ઈન્દ્રિયો) સહિત (અર્થાત્ પોતાના સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ કાર્ય સહિત) પરમાત્મામાં લય પામી જાય છે. ૪૨-૪૩

સાવસ્થા ગુણિસ્તિજ્ઞાત્યુદ્ધારોઽપાત્મનિ ।

ઇદં મોક્ષસ્વરૂપં તે કથિતં ચુનન્દન ॥૪૩॥

જ્ઞાનવિજ્ઞાનવૈરાગ્યસાહેતં મે પરમાત્મનઃ ।

અવિધાની એ લય અવસ્થાને જ મોક્ષ કહે છે. આત્મામાં એ મોક્ષ કેવળ ઉપચાર માત્ર છે (વાસ્તવિક રીતે આત્માની મુક્તાવસ્થા આગન્તુક નથી; તે તો સદા મુક્ત જ છે.) હે લક્ષ્મણ, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય સહિત પરમાત્મા સંબંધી આ મોક્ષનું સ્વરૂપ મેં તને કહ્યું. ૪૪-૪૫ (૩)

પ્રસંગ ૩ બે.

(કિષ્કિન્ધાકાંડ. સર્ગ ૩ બે.)

[શ્રી રામે વાલીનો વધ કર્યો. તે સમાચાર વાલીની સ્ત્રી તારાને મળતાં જ તે રોતી કકળતી, જ્યાં વાલીનું શયન પડ્યું છે ત્યાં આવી વિધવિધ પ્રકારે વિલાપ કરવા લાગી.

એ પ્રકારે વિલાપ કરતી “ તાન ” ને શ્રી રામચંદ્રે દયા પૂર્વક તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી શાન્તિ આપી. (શ્લો. ૮-૧૨). પછી

શ્રી રામ ઉવાચ

કિં મીરુ શોચસિ વ્યર્થ શોઽસ્યાવિષયં પતિમ્ ।

પતિસ્તવાયં દેહો વા જીવો વા વદ તત્ત્વતઃ ॥૧૩॥

શ્રીરામ બોલ્યા : હે ડરપોક સ્ત્રિ, તું તારા પતિનો વ્યર્થ શોક શા માટે કરે છે ? તારો પતિ શોક કરવા યોગ્ય નથી. તું તત્ત્વથી વિચાર કરીને મને કહે કે તારો પતિ આ દેહ છે કે (તેમાં રહેવાવાળો) જીવ છે ? ૧૩

પञ्चात्मકો જડો દેહસ્ત્વદ્માંસરુધિરાસ્થિમાન્ ।

કાલકર્મગુણોત્પન્નઃ સોઽપ્યાસ્તેઽધ્યાપિ તે પુરઃ ॥૧૪॥

(જો આ દેહને તારો પતિ માનતી હોય તો તે) દેહ પાંચ ભૂતોથી બનેલો, ત્વચા, માંસ, રુધિર, તથા હાડકાં વાળો અને જડ છે; કાળ, કર્મ તથા ગુણોથી ઉત્પન્ન થયેલો છે અને તે તો હજી પણ તારી સામે પડ્યો છે. ૧૪

મન્યસે જીવમાત્માનં જીવસ્તો નિરામયઃ ।

ન જાયતે ન મ્રિયતે ન ક્ષિયતિ ન ગચ્છતે ॥૧૫॥

જો જીવને તારો પતિ માનતી હોય તો એ જીવ વિકાર રહિત છે; તે જન્મતો નથી, મરતો નથી, ઘસતો નથી, ચાલતો નથી; ૧૫

ન સ્ત્રી પુમાન્વા ષઢ્ઠો વા જીવઃ સર્વં તોઽવ્યયઃ ।

एक ग्वाद्वितीयोऽयमाकाशवदलेपकः ।

नित्यो ज्ञानमयः शुद्धः स कथं शोकमिति ॥१६॥

તે જીવ સ્ત્રી નથી, પુરુષ નથી તથા નપુંસક નથી; તે (તો) સર્વવ્યાપી તથા અવ્યય છે, એક છે, અદ્વિ-
તીય છે, આકાશની પેઠે નિર્લેપ છે, નિત્ય છે, જ્ઞાન
સ્વરૂપ છે તથા શુદ્ધ છે. તે જીવ કેવી રીતે શોક કરવા
યોગ્ય છે? (અર્થાત્ શોક કરવા યોગ્ય નથી.) ૧૬

तारोवाच

देहोऽचित्काष्ठवद्राम जीवो नित्यश्चिः ।

सुखदुःखादिसम्बन्धः कस्य स्याद्राम मे वद ॥१७॥

તારા બોલી : હે રામ, દેહ કાષ્ઠની પેઠે જડ
છે અને જીવ નિત્ય તથા ચૈતન્ય રૂપ છે, (તો પછી)
સુખ દુઃખાદિ સંબંધ કેને થાય છે, તે મને કહે. ૧૭

श्री राम उवाच

अहंकारादिसम्बन्धो यावद्देहेन्द्रियैः सह ।

संसारस्तावदेव स्यादात्मनस्त्वविवेकिनः ॥१८॥

શ્રી રામ બોલ્યા : જ્યાં સુધી દેહ અને ઇન્દ્રિ-
યોમાં “ હું અને મારાપણું ” વગેરેના સંબંધ છે

ત્યાં સુધી (આત્મા તથા અનાત્માના) વિવેકથી રહિત
જીવને (સુખ દુઃખાદિરૂપ) સંસાર (સાથે સંબંધ)
છે. ૧૮

મિથ્યારોપિતસંસારો ન સ્વયં વિનિવર્તતે ।

વિષયાન્ધ્યાયમાનસ્ય સ્વપ્ને મિથ્યાગમો યથા ॥૧૯॥

- જેમ વિષયોનું ધ્યાન કરતાં કરતાં સૂઈ જનાર
માણસને સ્વપ્નમાં અનેક પદાર્થો દેખાય છે તે બધા
મિથ્યા છે તેમ આ સંસાર (આત્મામાં અજ્ઞાન
વડે) આરોપિત છે (અને તેથી) જૂઠું છે, પણ તે
પોતાની મેળે નિવૃત્ત થતો નથી. ૧૯

અનાદ્યવિદ્યા સમ્બન્ધાત્ત્વાયાહ કૃતેસ્તથા ।

સંસારોઽપાર્થકોઽપિ સ્યાદ્રાગદ્વેષાદિસદ્ગુણઃ ॥૨૦॥

અનાદિ અવિદ્યાના સંબંધથી તથા તેના કાર્ય
અહંકારથી આ અત્યંત મિથ્યા સંસાર પણ રાગ
દ્વેષાદિથી પૂર્ણ છે. ૨૦

મન એવ હિ સંસારો બન્ધશ્ચૈવ મનઃ શુભે ।

આત્મા મનઃ સમાનત્વમેત્ તદ્ગતબન્ધમાક્ ॥૨૧॥

હે કલ્યાણિ ! મન જ સંસાર (નું) કારણ
છે, અને મન જ બંધન (કરવાવાળું) છે. આત્મા

મન સાથે એકરૂપ થવાથી તેમાં રહેલાં સુખ દુઃખાદિ
બંધન ભોગવે છે. ૨૧

યથા વિરુદ્ધઃ સ્ફટિકોઽલક્ષ્મિકાદિસમીપગઃ ।

તત્તદ્વર્ણયુગામાતિ વસ્તુતો નાસ્તિ રક્તનમ્ ॥૨૨॥

જેમ સ્ફટિકમણિ સ્વચ્છ છે, પણ લાખ આદિની
પાસે રહેવાથી તે લાખના જેવા રંગનો દેખાય છે;
વાસ્તવમાં તેમાં કોઈ રંગ નથી. ૨૨

ચ્છીન્દ્રિયાદિસામોપ્યાદાત્મનઃ સંતતિબલાત્ ।

આત્મા સ્વલિંગં તુ મનઃ પરિગૃહ્ય તદુદ્ભવાન્ ॥૨૩॥

કામાન્ જુષન્ રુણેર્બદ્ધઃ સંસારે વર્તતેઽવશઃ ।

આદૌ પ્રાપ્તુણા સૃષ્ટ્વા તતઃ પ્રાપ્યનેકથા ॥૨૪॥

તેમ બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયાદિની સમીપતાથી
આત્માને અવશપણે (સુખ દુઃખાદિ રૂપ) સંસાર
ભાસે છે. પોતાને ઓળખાવનાર સાધન મનને ગ્રહણ
કરીને, તેનાથી પ્રાપ્ત થનારા વિષયોનું સેવન કરતો
આત્મા તે મનના રાગદ્વેષાદિ ગુણોમાં બંધાય છે અને
પરવશ બનેલો તે આત્મા સંસારમાં લિપ્ત થાય છે.
પ્રથમ મનના (રાગ દ્વેષાદિ ગુણોને ઉત્પન્ન કરીને
અનેક પ્રકારનાં કર્મ કરે છે. ૨૩-૨૪

શુક્લોઽહતકૃષ્ણાનિ • તયસ્તત્સમાનતઃ ।

एवं कर्मवशाज्जीवो भ्रमत्याभूत् ॥२५॥

(તે કર્મો) શુક્લ (હિંસા રહિત એવાં જપ, ધ્યાનાદિ), લોહિત (હિંસા જેમાં થાય છે એવાં યજ્ઞયાગાદિ), અને કૃષ્ણ (મધપાનાદિ પાપ કર્મ) એમ ત્રણ પ્રકારનાં છે; અને તેમની ગતિ પણ તે કર્મોના જેવી છે (અર્થાત્ શુક્લકર્મની ગતિ બ્રહ્મલોક, રક્તકર્મની ગતિ સ્વર્ગ લોક અને કૃષ્ણકર્મની ગતિ નરક લોક). આ પ્રમાણે આ જીવાત્મા કર્મોને વશ થવાથી પ્રલયકાળ સુધી આ ગતિયોમાં ભટક્યા કરે છે. ૨૫

सर्वोपसंस्तौ जीवो वासनाभिः स्वकर्मभिः ।

उ नाद्यविद्यावशं स्तिष्ठत्यामेनिवेशतः ॥२६॥

પ્રલય કાળમાં સર્વભૂતોનો લય થતાં આ જીવ કર્તા ભોક્તાપણુના અભિનિવેશથી પોતાની વાસના તથા કર્મો સહિત અનાદિ અવિદ્યામાં લીન થઈ જાય છે. ૨૬

एकाल पुनः एवासनमानसैः सह ।

जायते नरप्यवं घटीयन्त्रमिवावशः ॥२७॥

જ્યારે સૃષ્ટિકાળ થાય છે ત્યારે પરવશ એવો
આ જીવાત્મા પૂર્વકાળની વાસના વાળા મન સહિત
ફરી જન્મે છે અને ઘટી યંત્ર (રેંટ) ની પેઠે ધૂમતો
રહે છે. ૨૭

यदा गुण्यविशेषेण लभते सङ्गतिं सताम् ।

गङ्गातटां सुशान्तानां तदा मोक्षप्राप्तिः ॥૨૮॥

જે સમયે કોઈ પુણ્ય કર્મના પ્રભાવથી અત્યંત
શાંત સ્વભાવવાળા મારા ભક્તો, સંતોની સંગતિ
થાય છે ત્યારે તે જીવાત્માનું ચિત્ત મારા તરફ વળે
છે. ૨૮

मत्कथाश्रवणे श्रद्धा दुर्लभा जायते ततः ।

ततः स्वरूपविज्ञानमनायासेन जायते ॥૨૯॥

પછી તેને દુર્લભ એવી મારી કથા સાંભળવામાં
શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે. અને શ્રદ્ધા પૂર્વક મારી કથા
શ્રવણ કરવાથી અનાયાસે મારા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય
છે. ૨૯

तत्तत्प्रसादेन वाक्यार्थज्ञानतः क्षणात् ।

देहेन्द्रियमनः प्राणाह-कृतिभ्यः पृथक्स्थितम् ॥૩૦॥

સ્વાત્મા ભવતઃ સત્યમાન-આત્માનમદ્વયઃ ।

જ્ઞાત્વા સદ્યો ભવેન્મુક્તઃ સત્ત્વમવ મયોદિતઃ ॥૩૧॥

ત્યાર પછી ગુરુકૃપાથી “તત્ત્વમસે” આદિ મહા વાક્યના અર્થના જ્ઞાનથી તથા પોતાના અનુભવથી આ જીવાત્મા પોતાને દેહ, ઇન્દ્રિય, મન, પ્રાણ તથા અહંકારથી ભિન્ન, સત્ય, આનંદ, અદ્વૈત-આત્મા સ્વરૂપ જાણીને એક ક્ષણમાં મુક્ત થઈ જાય છે. (હે તારા) આ મેં તને સત્ય કહ્યું છે. ૩૦-૩૧

एवं मयाजितं सम्यगालोचयति योऽनिशम् ।

तस्य संसारदुःखानि न स्पृशन्ति कदाचन ॥૩૨॥

જે મનુષ્ય મેં કહેલું આ પરમાર્થ-જ્ઞાન અહ-નિશ મનન કરે છે તેને કદિ પણ સંસાર (જન્મ મરણ)નાં દુઃખો પ્રાપ્ત થતાં નથી. ૩૨

त्वमप्येतन्मया प्रोक्तमालोचय विशुद्धधीः ।

न स्पृश्यसे दुःखजालैः कर्मबन्धाद्विमोक्ष्यसे ॥૩૩॥

તું પણ શુદ્ધ ચિત્તવાળી બની આ મેં કહેલા ઉપદેશનું મનન કર. એમ કરવાથી દુઃખોનો સમૂહ તને સ્પર્શ નહિ કરે અને કર્મ બન્ધનથી તું મુક્ત થઈશ. ૩૩.

અવધૂત ગીતામાંથી.

ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना ।

महद्गणष्टिाष्टा विप्राणामुपजायते ॥१॥

ઈશ્વરની કૃપાથી જ વેદનો અભ્યાસ કરવાવાળા પુરુષોને મહાન ભયથી રક્ષણ કરવાવાળી અદ્વૈતની વાસના ઉત્પન્ન થાય છે. ૧ (અ૦ ૧-૧)

यत्तरोमि यदश्रामि यज्जुहोमि ददामि यत् ।

तत्सर्वं न मे किञ्चित् विशुद्धोऽहमजोऽव्ययः ॥२॥

હું જે કાંઈ કરું છું, ખાઉં છું, હવન કરું છું, દાન આપું છું, એ બધું મારું લગાર પણ નથી. (કારણ કે) હું (તો) શુદ્ધ સ્વરૂપ, જન્મથી રહિત તથા અવિકારી છું. ૨ (અ૦ ૧-૩૯)

आत्मव्यान्तमुक्तोऽहं न बद्धोऽहं काचन ।

स्वभावनिर्मलः शुद्ध इति मे निश्चिता मतिः ॥३॥

હું આદિ, મન્ય તથા અન્તથી રહિત છું; કદિ પણ બંધાયેલો નથી; હું સ્વભાવથી જ નિર્મળ તથા શુદ્ધ છું, એવો મારો નિશ્ચિત મત છે. ૩. (અ૦ ૧-૪૩)

ॐ तत्सत् शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

વેદાંત પારિભાષિક શબ્દોનો સંક્ષિપ્ત કોષ.

અ

❧ અજ્ઞાન ૨—કાર્ય માત્રનું જ ઉપાદાન હોઈને સત્ અને અસત્ શબ્દથી કહી શકાય નહિં એવું.

૨. કેટલાક જ્ઞાનનો અભાવ તેને અજ્ઞાન કહે છે.

૩. જ મિથ્યા હોઈને સાક્ષાત્ જ્ઞાન થવાથી નિવૃત્ત થાય છે તે અજ્ઞાન.

૪. જ સત્ય પદાર્થથી અને અસત્ય પદાર્થથી વિલક્ષણ હોય તે અજ્ઞાન. અજ્ઞાન સત્ય નથી કેમકે જ્ઞાનથી તેનો નાશ થાય છે. અને તે અસત્ય પણ નથી, કેમકે “હું બ્રહ્મને બોલતો નથી” એવો અજ્ઞાનનો અનુભવ થાય છે. માટે એને ‘અનિર્વચનીય’ પણ કહે છે.

૫. સત્ વસ્તુથી વિલક્ષણ, અનાદિ, તથા જ્ઞાનથી નિવૃત્ત થાય એવો પદાર્થ તે અજ્ઞાન. ‘અસત્’ એ કાંઈ વસ્તુ જ

નથી, માટે 'અસત્ત્વી વિલક્ષણુ' એમ અહિં કહ્યું નથી. એને જ મૂળ પ્રકૃતિ, પ્રલયાવસ્થા, અવ્યક્ત, અવ્યાકૃત, અક્ષર, અવિદ્યા, તમ વગેરે કહે છે.

(અજ્ઞાનના બીજ અર્થો માટે વાંચો 'દાર્શનિક કોષ'.)

૧ મૂલાજ્ઞાન શુદ્ધ ચેતનને આશ્રયે રહી તેને જ ઢાંકે તે.

૨ તુલાજ્ઞાન પદાર્થ (ધટાદિ) અવચ્છિન્ન ચેતનને ઢાંકે તે.

૧ સમષ્ટિ અજ્ઞાન—અનેક વૃક્ષો છે છતાં તે વૃક્ષોનો સમૂહ એક વન સ્વરૂપે અથવા અનેક વ્યક્તિઓની જાતિ જુદી જુદી છે છતાં બધાયની એક બ્રાહ્મણત્વાદિ જાતિ રૂપે, જ એક બુદ્ધિનો વિષય તે.

૨ વ્યષ્ટિ અજ્ઞાન—જુદાં જુદાં વૃક્ષોની પેઠે અથવા જુદી જુદી વ્યક્તિની જાતિ પેઠે અનેક બુદ્ધિનો વિષય તે.

❧ અજ્ઞાનની શક્તિ ૨—અજ્ઞાનનું સામર્થ્ય.

૧ આરણ્યક. ૨ ક્રિયાસક્તિ.

૧. આવરણ શક્તિ—જેને આશ્રયે રહે તે અધિષ્ઠાનને ઢાંકવાવાળું જ અજ્ઞાનમાં સામર્થ્ય છે તે.

૨. વિશેષશક્તિ—પ્રપંચ (જગત્) અને તેનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરનારું જ અજ્ઞાનમાં સામર્થ્ય છે તે.

❧ અજ્ઞાનને મેદ ૫—અજ્ઞાન સંબંધમાં વેદાંત આચાર્યોના ભિન્ન મતો:

૧ માયાઅવિદ્યારૂપ અજ્ઞાન—કોઈ અજ્ઞાનને માયા (સમષ્ટિ અજ્ઞાનમય ઈશ્વરની ઉપાધિ) અને અવિદ્યા (વ્યષ્ટિ અજ્ઞાનમય જીવોની ઉપાધિ) રૂપ માને છે.

૨ જ્ઞાન ક્રિયાશક્તિરૂપ અજ્ઞાન—કોઈ અજ્ઞાનને જ્ઞાન-શક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ રૂપ માને છે.

૩ વિશેષ આવરણરૂપ અજ્ઞાન—કોઈ અજ્ઞાનને આવરણ-રૂપ તથા વિશેષરૂપ માને છે.

૪ સમષ્ટિ વ્યષ્ટિરૂપ અજ્ઞાન—કોઈ અજ્ઞાનને સમષ્ટિ (ઈશ્વરની ઉપાધિ) રૂપ અને વ્યષ્ટિ (જીવની ઉપાધિ) રૂપ માને છે.

૫ કારણરૂપ અજ્ઞાન—કોઈ અજ્ઞાનને જગતના ઉપાદાન-કારણ મૂલ પ્રકૃતિમય ઈશ્વરની ઉપાધિરૂપ માને છે. અને તે પક્ષમાં જીવને કાર્ય (અંતઃકરણ) ઉપાધિવાળો માન્યો છે.

અતલા દે ૭—

૧. અતલ, ૨. વિતલ, ૩. સુતલ, ૪. તલાતલ, ૫. રસા-તલ, ૬. મહાતલ, ૭. પાતાલ.

卐 અધ્યાત્મમ્—આત્મા એટલે દેહ ઇન્દ્રિયાદિ, ક્ષેત્રજ, બ્રહ્મ, વગેરેના સંબંધથી આત્માનું જે નિરૂપણ તે અધ્યાત્મ (જ્ઞાન) કહેવાય છે.

૨. આત્મા એટલે શરીરને અનુલક્ષીને જે કંઈ કહેવામાં આવે તે અધ્યાત્મ, એવો સામાન્ય અર્થ છે.

૩. અંતઃકરણ અને ઈન્દ્રિયોને પણ કવચિત્ “અધ્યાત્મ” નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

卐 અધ્યાત્મ આદિ ૩—૧. ઈન્દ્રિય (અધ્યાત્મ), ૨. દેવતા (અધિદૈવ), ૩. વિષય (અધિભૂત).

卐 અધ્યાત્મતાપ ૨—આત્માનો આશ્રય કરીને રહેવાવાળાં જે સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ શરીર તે અધ્યાત્મ છે. તેમાં રહેલાં જંદુઃખ તે અધ્યાત્મતાપ અગર અધ્યાત્મજંદુઃખ છે.

૧ આધિતાપ—માનસિક જંદુઃખ. (અનેક ચિંતાઓ.)

૨ વ્યાધિતાપ—શરીરનું જંદુઃખ. (તાવ, ગુમડાં આદિક.)

卐 અધ્યાસ ૨ (પરત્ર પૂર્વદ્રષ્ટાવભાસઃ)—અન્યમાં અન્યનો અવભાસ તે અધ્યાસ. (૨) બ્રાન્તિજ્ઞાન અને બ્રાન્તિજ્ઞાનનો વિષય તે અધ્યાસ.

૧ અર્થાધ્યાસ—જે પદાર્થ ભાસે છે તે અવભાસ એવો અર્થ કરીએ તો છીપમાં રૂપું ભાસે છે; માટે રૂપું એ અવભાસ થયો. માટે એ પદાર્થરૂપ અવભાસ હોવાથી તે અર્થ + અધ્યાસ કહેવાય.

(૨) બ્રાન્તિજ્ઞાનનો વિષય. (સર્પાદિ, દેહાદિ પ્રપંચ.)

૨ જ્ઞાનાધ્યાસ—પદાર્થનો ભાસ જેના વડે થાય છે તે અવભાસ એવો જો અર્થ કરીએ તો અવભાસ નો અર્થ ‘જ્ઞાન’ થવાથી તેને જ્ઞાન + અધ્યાસ કહેવાય.

(૨) બ્રાન્તિજ્ઞાન (સર્પાદિકનું તથા દેહાદિક પ્રપંચનું જ્ઞાન.)

卐 અનાદિપદાર્થ ૬--ઉત્પત્તિ રહિત પદાર્થ.

૧. જીવ, ૨. ઈશ, ૩. શુદ્ધ ચેતન, ૪. અવિદ્યા (માયા), ૫. ચેતન અને માયાનો સંબંધ, ૬. તે પાંચ અનાદિ પદાર્થોનો પરસ્પર ભેદ.

卐 અનુબંધ—

૧. અન્યનું મંગલાચરણ કર્યા પછી તરતજ અન્યના આરંભમાં જ કહેવામાં આવે તે અનુબંધ.

૨. પોતાના વિષયનું જ્ઞાન આપીને તે દ્વારા શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર જ વિષય તે અનુબંધ.

૩. બંધાંજ શાસ્ત્રોના ચાર અનુબંધ હોય છે અને તે દરેક શાસ્ત્રના ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. એ અનુબંધો જાણીને જ જિજ્ઞાસુઓ તે શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

૪. અન્યમાં (૧) અધિકારી (૨) વિષય, (૩) પ્રયોજન, અને (૪) સંબંધ એ ચાર બાબતો કહેલી હોય છે. એ ચાર બાબતો હાથ માણસોની અન્યમાં પ્રવૃત્તિ કરાવવામાં હેતુ છે, માટે એ ચાર અનુબંધ કહેવાય છે.

૧ અધિકારી—મલવિક્ષેપરૂપ દોષરહિત તથા અજ્ઞાન-રૂપ દોષસહિત હોય અને વિવેકાદિ ચાર સાધનસંપન્ન હોય તે પુરુષ વેદાંતનો અધિકારી છે.

૨ વિષય—બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા વેદાંતશાસ્ત્રનો વિષય (પ્રતિપાદ્ય) છે.

૩ પ્રયોજન—સર્વ દુઃખની નિવૃત્તિ અને પરમાનન્દની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષ.

૪. સંબંધ—અન્યનો અને વિષયનો પ્રતિપાદક પ્રતિપાદ્યરૂપ ભાવરૂપ સંબંધ છે.

❧ અન્તઃકરણ—શરીરની અંદર રહેલું હોઈને સર્વ ઈન્દ્રિયોને સહાય કરનારું જ સાધન છે તે અંતઃકરણ.

૨. જેમાં જ્ઞાનશક્તિ પ્રધાન છે અને અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતોના સાત્ત્વિક અંશના ભેગા મળવાથી જ ઉત્પન્ન થયું છે તે અંતઃકરણ.

૩. સર્વજ્ઞાનવગેરેને પ્રત્યક્ષ કરનારું સાધન તે અંતઃકરણ.

❧ અન્તઃકરણકે પ્રકાર ૪—

૧ મન—સંકલ્પ વિકલ્પરૂપ વૃત્તિ.

૨ બુદ્ધિ—નિશ્ચયરૂપ વૃત્તિ.

૩ ચિત્ત—ચિંતનરૂપ વૃત્તિ.

૪ અહંકાર—અહંતારૂપ વૃત્તિ.

❧ અન્તઃકરણકે દોષ ૩—

૧ મલદોષ—જન્મ જન્માંતરનાં પાપ;

૨ વિક્ષેપદોષ—ચિત્તની ચંચળતા;

૩ આવરણદોષ—સ્વરૂપનું અજ્ઞાન.

❧ અંધત્વ, અંધપના—ઇન્દ્રિયકા ઔ અંધમંદપદુપના માટે જુઓ આન્યાદિ

❧ અભાવ ૫—ન અસ્તિ (નથી) એવી પ્રતીતિનો વિષય.

૧ પ્રાગભાવ—કાર્યની ઉત્પત્તિ પૂર્વે કારણમાં કાર્યનો જ અભાવ તે પ્રાગ્અભાવ.

૨ પ્રધ્વંસાભાવ—નાશ થયા પછી જ અભાવ થાય છે તે.

૩ અન્યોન્યાભાવ—પરસ્પરમાં જ પરસ્પરનો અભાવ તે. જમકે ઘટમાં પટનો અભાવ અને પટમાં ઘટનો અભાવ. વગેરે.

૪ અત્યંતાભાવ—ત્રણે કાળમાં જનો અભાવ છે તે. જમકે આકાશપુષ્પ, વન્ધ્યાપુત્ર—વગેરેની હયાતીજ નથી.

૫ સામયિકાભાવ—કોઈ સમયમાં અભાવ. નારદ આદિ ઋષિ મુનિયો પહેલાં પૃથ્વી ઉપર વિચરતા. હવે વિચરતા જોવામાં નથી આવતા.

નોંધ—વેદાંત મતવાળા પાંચમો સામયિકાભાવ નથી માનતા. ચાર પ્રકારના અભાવ માને છે.

❧ અરિવર્ગ ૬—પરલોકના વિરોધિ, આંતર શત્રુઓનો સમૂહ.

૧. કામ—ઈચ્છા અથવા પ્રાપ્તિ વસ્તુના ભોગની ઇચ્છા.

૨. ક્રોધ, ૩. લોભ, ૪. મોહ, ૫. મદ અને ૬. મત્સર.

❧ અવધિ ૩—૧. યોધની હદ, ૨. વૈરાગ્યની હદ, ૩. ચિત્ત નિરોધરૂપ ઉપશમની હદ. અવધિ = હદ.

❧ અવસ્થા ૩—ત્રણ દેહનો વ્યવહારકાળ.

૧. જાગૃત્ અવસ્થા, ૨. સ્વપ્ન અવસ્થા, ૩. સુષુપ્તિ અવસ્થા.

卐 અવસ્થા ૬—

- ૧ શિશુ—એક વર્ષના દેહનો સમય;
- ૨ કૌમાર—પાંચ વર્ષ સુધીના દેહનો સમય;
- ૩ પૌંગ્દ—છ થી દશ વર્ષ સુધીના દેહનો સમય;
- ૪ કિશોર—અગીઆરથી પંદર વર્ષ સુધીના દેહનો સમય;
- ૫ યૌવન—સોળથી ચાળીસ વર્ષ સુધીના દેહનો સમય;
- ૬ જરા—ચાળીસ વર્ષ ઉપરનો સમય.

卐 અવિદ્યા ૪-૨-૫—

ક. (પાતાંજલ મતમાં.) તદ્ભાવથી રહિત પદાર્થમાં ને તદ્ભાવ યુક્તિ છે, તેનું નામ અવિદ્યા. તે બે પ્રકારની છે:

(૧) કાર્ય અવિદ્યા અને (૨) કારણ અવિદ્યા.

સ્વ. પાંચ કલેશમાંનો પહેલો કલેશ એનેજ મૂળા અવિદ્યા કહે છે. આ અવિદ્યા ચાર પ્રકારની છે:—

(૧) અનિત્યમાં નિત્યત્વ યુક્તિ. જમકે બ્રહ્મલોકાદિ અનિત્ય છે તેને નિત્ય માનવા.

(૨) અશુચિમાં શુચિત્વ યુક્તિ. જમકે દેહાદિ અશુચિ છે તેને શુચિ (પવિત્ર) માનવા.

(૩) દુઃખ અને તેનાં સાધનોમાં સુખત્વ બુદ્ધિ. જન્મકે માળા, ચંદન, વનિતા (સ્ત્રી), પુત્રાદિમાં સુખ બુદ્ધિ માનવી.

(૪) અનાત્મામાં આત્મત્વ બુદ્ધિ. જન્મકે દેહાદિકમાં.

❧ અવિદ્યાકા ૨ પ્રકાર: (૧) મૂલાવિદ્યા. (૨) તુલાવિદ્યા.

મૂલાવિદ્યા તથા તુલાવિદ્યાના અર્થ અજ્ઞાન-: લાજ્ઞાન, તુલાજ્ઞાનમાં બુદ્ધિ.

❧ અવિદ્યાકા ૬ પ્રકાર:

૧ તમ=પોતાના સ્વરૂપનું અજ્ઞાન.

૨ મોહ=દેહાદિમાં ‘ હું ’ પશું.

૩ મહામોહ=વિષયભોગમાં ઈચ્છા.

૪ તામિસ્ર=વિષયેચ્છા પૂરી થવામાં કંઈ વિધ્ન આવવાથી થતો કોધ.

૫ અંધતામિસ્ર=ભોગ અથવા તેનાં સાધનોનો નાશ થવાથી “ મારો નાશ થયો ” એવી બુદ્ધિ.

❧ અહંકાર ૨—અભિમાનરૂપ અંતઃકરણની વૃત્તિ. ૨. સાંખ્ય મત પ્રમાણે અહંકાર એટલે મહત્તત્ત્વની વિકૃતિ (કાર્ય).

૧ શુદ્ધ અહંકાર—સ્વસ્વરૂપનો અહંકાર.

૨ અશુદ્ધ અહંકાર—દેહાદિ અનાત્માનો અહંકાર.

૧ સામાન્ય અહંકાર—“ હું ” એવી સામાન્ય અહંકારની વૃત્તિ.

૨ વિશેષ અહંકાર-“ હું બ્રહ્મણ છું, હું ક્ષત્રિય છું ”
ઈત્યાદિ સ્ફુરણરૂપ ચિત્તની વૃત્તિ.

૧ મુખ્ય અહંકાર-કૂટસ્થ (સાક્ષી), ચિદાભાસ અને દેહ
વગેરેને એકમેક માની અજ્ઞાનીને આખાય સમૂહમાં અહમ્
શબ્દનો સંબંધ કરી જે અહમ્ની સ્ફુરણ થવી તે શક્તિ વૃત્તિથી
બાણવા યોગ્ય અહમ્ શબ્દના અર્થને વિષય કરવાવાળો અહંકાર.

૨ અમુખ્ય અહંકાર-વિવેકીને વ્યવહારદશામાં (૧) દેહાદિ
સહિત ચિદાભાસમાં અને (૨) પરમાર્થદશામાં કેવળ “કૂટસ્થ”માં
અહમ્ શબ્દનો સંબંધ કરી જે અહમ્ની સ્ફુરણ થવી તે લક્ષણ
વૃત્તિથી બાણવાયોગ્ય અહમ્ શબ્દના અર્થને વિષય કરવાવાળો
અહંકાર.

❧ અસંભાવના ૨-‘ અમુક વસ્તુ નથી ’ એવો નિષેધરૂપ
જે મજબૂત સંશય તે અસંભાવના કહેવાય.

૧ પ્રમાણગત અસંભાવના-પ્રમાણ (વેદ) સંબંધિ અસં-
ભવનું જ્ઞાન,

૨ પ્રમેયગત અસંભાવના-પ્રમેય (ભોક્ષ આદિક પદાર્થ)
સંબંધિ અસંભવનું જ્ઞાન.

❧ આત્મા ૩-(૧) સર્વ દેહોમાં જે પૂર્ણ છે તે આત્મા.
(૨) હું એવા જ્ઞાનનો જે વિષય તે આત્મા. (૩) જે વિષયોને
પ્રાપ્ત કરે છે, જે વિષયોને ગ્રહણ કરે છે, જે વિષયોને ભોગવે
છે, જે નિરંતર એક સરખો રહે છે, તે આત્મા કહેવાય છે.

(બૌદ્ધ ન્યાયાદિકના મતમાં આત્મા કેવો છે તે બાણુવા દાર્શનિક કોષ વાંચવો.)

૧ જ્ઞાનાત્મા (બુદ્ધિ); ૨ મહાનાત્મા (મહત્તત્ત્વ);
૩ શાંતાત્મા (શુદ્ધ બ્રહ્મ).

૧ મિથ્યાત્મા-સ્થૂળ સૂક્ષ્મ સંઘાત (શરીર);

૨ ગૌણાત્મા-પુત્ર. ૩ મુખ્યાત્મા-સાક્ષી; કૃતસ્થ.

❧ આનંદ ૩-પ્રીતિ વગેરે, વૃત્તિ અવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે આનંદ. અવચ્છિન્ન કહેવાનું કારણ એ છે કે ચૈતન્યના જટલા ભાગમાં પ્રેમવૃત્તિ વ્યાપેલી હોય તેટલો ચૈતન્યનો ભાગ આનંદ કહેવાય.

૨. સાર્ત્વિક એકાગ્ર બુદ્ધિમાં પ્રતિબિંબિત સુખરૂપ આત્મા તે આનંદ; અથવા સુખરૂપ આત્મામાં પ્રતિબિંબિત વૃત્તિ તે આનંદ.

૩. જે સુખથી અધિક બીજું સુખ નથી, એવી સુખ-રૂપતાને આનંદ કહે છે.

૪. મારે કાંઈ જોઈતું નથી, હું પરિપૂર્ણ છું, એવી સંતોષાત્મક ચિત્તવૃત્તિ એ આનંદનું ઉપલક્ષણ છે.

૧ બ્રહ્માનંદ-નિદ્રા ન હોય તે વખતનો, દ્વૈતભાવ વગરનો બ્રહ્માભિમુખ વૃત્તિથી આવિર્ભૂત જે આનંદ તે. (૨) સમાધિમાં આવિર્ભૂત અથવા (૩) સુષુપ્તિગત જે બિંબભૂત આનંદ તે બ્રહ્માનંદ છે.

નિબનંદ, યોગાનંદ, મુખ્યાનંદ, અદ્વૈતાનંદ, આત્માનંદ એ બધાં એનાંજ નામ છે.

૨ વિષયાનંદ—જાત્રૂ સ્વપ્નમાં સ્ફર (પુષ્પની માળા), અંદન, વનિતા આદિ વિષયની પ્રાપ્તિરૂપ નિમિત્તથી તે વિષયોમાં એકાગ્ર થએલી બુદ્ધિમાં આત્મસ્વરૂપભૂત આનંદનું જે ક્ષણિક પ્રતિબિંબ થાય છે તે.

વિધાનંદનો પણ એ આનંદમાં અંતર્ભાવ થાય છે.

એ આનંદને લેશાનંદ તથા માત્રાનંદ પણ કહે છે.

૩ નાસ્ત્રાનંદ—સુષુપ્તિ અવસ્થાના બ્રહ્માનંદમાંથી ઉત્થાન પામેલી ઉદાસીન દશામાં જે આનંદનો અનુભવ થાય છે તે.

❧ આન્ધ્યાદિ ૩—અંધપણું આદિ નેત્રના ધર્મો. એ નેત્રનો અંધપણું ધર્મ કહ્યો. તે પ્રમાણે જીવ્ણાનું મૂકપણું અને શ્રોત્રનું બધિરપણું આદિ ધર્મો પણ સમજ લેવા.

૧ આન્ધ્ય—અશ્રુથી સર્વથા રૂપ વિષય ન દેખાવો તે. તે જ પ્રમાણે બીજી ઇન્દ્રિયોથી પણ પોતપોતાના વિષયો ન અહણ થવા તે.

૨ માંઘ—ઇન્દ્રિયો વડે પોતપોતાના વિષયોનું સ્વરૂપ અહણ.

૩ પટુત્વ—ઇન્દ્રિયો વડે પોતપોતાના વિષયોનું સ્પષ્ટ અહણ.

❧ આશ્રમ ૪—

૧. બ્રહ્મચર્ય, ૨. ગૃહસ્થ, ૩. વાનપ્રસ્થ, ૪. સંન્યાસ.

ઉ

卐 ઉદ્દેશ-વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરનાર નામ માત્ર તે ઉદ્દેશ.

જેમ દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ, સમવાય, અભાવ; એ રીતે દ્રવ્યાદિનાં નામ માત્રથી કથન તે.

卐 ઉદ્દેશાદિ ૩

૧ ઉદ્દેશ-નામ માત્ર કહેવું. ૨ લક્ષણ-અસાધારણ ધર્મ.

૩ પરીક્ષા-પદકૃતિ. (અવ્યાપ્તિ, અતિવ્યાપ્તિ, તથા અસંભવ એ દોષોનો વિચાર).

અવ્યાપ્તિ આદિ ત્રણ દોષના ખુલાસા માટે જુઓ લક્ષણદોષ.

卐 ઉપવાગ ૫-વાંચો પ્રાણ શબ્દ.

卐 ઉપાસના ૨

નિકૃષ્ટ (નીચા દરજ્જાની) વસ્તુમાં ઉત્કૃષ્ટ વસ્તુની બુદ્ધિનું નામ ઉપાસના છે.

જેને ચિંતન અથવા મનન કહે છે, તે રૂપ માનસી ક્રિયા તે ઉપાસના.

વસ્તુના સ્વરૂપની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય જે પુરુષની ઈચ્છાને માત્ર અધીન હોય એવું મનના પ્રવાહનું રૂપ તે ઉપાસના.

૧ સગુણ ઉપાસના-કારણબ્રહ્મ (ઈશ્વર) અને કાર્યબ્રહ્મ (હિરણ્યગર્ભ આદિ) ની ઉપાસના.

૨ નિર્ગુણ ઉપાસના—શુદ્ધ બ્રહ્મની ઉપાસના.

૧ અહંગ્રહ ઉપાસના—ઉપાસ્ય સ્વરૂપ અને હું એકજ છીએ એમ પોતાની સાથે ઉપાસ્યનું અભેદ રૂપે ચિંતન તે અહંગ્રહ ઉપાસના છે.

૨ પ્રતીક ઉપાસના—

[(પ્રતીક=અવયવ; પ્રતિરૂપ; ઉલટું.)]

જ જ્ઞાનનો આશ્રય ખીજી વસ્તુ છે, તેનાથી અન્ય વસ્તુમાં તે જ્ઞાનને સ્થાપન કરવું તે પ્રતીક.

અથવા—અમુક વસ્તુથી ભિન્ન હોઇને તેના અર્થનું જ બોધક હોય તે. (જમ-વિષ્ણુનું પ્રતીક શાલિગ્રામ.)]

આદિત્ય વગેરે બ્રહ્મનાં પ્રતીકમાં ‘એ બ્રહ્મ છે’ એવી દૃષ્ટિ કરીને ઉપાસન કરવું તે પ્રતીકઉપાસન.

એ પ્રતીકઉપાસનાના ચાર પ્રકાર છે: ૧ સંપદુપાસના; ૨. આરોપોપાસના; ૩. સંસર્ગ ઉપાસના અને ૪. અધ્યાસોપાસના.

ૐ ઋમિ દ—જન્મ, મરણ; ક્ષુધા, તૃષ્ણા; અને શોક, મોહ; એ છ ભિર્મિયો કહેવાય છે. ક્રમકે એ છ, સમુદ્રની લહેરો (ભિર્મિયો) ની પેઠે ચિત્તને ક્ષોભ પમાડનાર છે. તેમાં

જન્મ, મરણ—એ બે દેહના ધર્મ છે;

ક્ષુધા, તૃષ્ણા—એ બે પ્રાણના ધર્મ છે;

શોક, મોહ—એ બે મનના ધર્મ છે. (શોક તથા મોહને ઠેકાણે ક્રોધ સુખ તથા દુઃખને પણ ગણાવે છે.)

ઋષણા=ઈચ્છા આહુર્ના અથવા વાસના. ૨. અભિમાન.

૧ પુત્રૈષણા-પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા;

૨ વિત્તૈષણા-ધનપ્રાપ્તિની ઇચ્છા;

૩ લોકૈષણા-સર્વ લોક મારી સ્તુતિ કરે અને કોઈ પણ મારી નિંદા ન કરે એવી ઇચ્છા. અથવા પરલોકની ઇચ્છા.

ક

ક્ર કરણ-વ્યાપારવાણું એવું જે અસાધારણ કારણ છે, તે કરણ કહેવાય છે. જેમ ધડારૂપ કાર્ય પ્રતિ દંડ એ કરણ છે. એ દંડ બ્રમણ કરાવવારૂપ વ્યાપારવાળો છે તથા અસાધારણ કારણરૂપ પણ છે. માટે એ દંડ ઘટના સંબંધમાં કરણ કહેવાય છે.

એજ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ એ ચારે પ્રત્યક્ષાદિક પ્રમાણાં કરણ કહેવાય છે.

ક્ર કરણત્રયમ્-મન, વાણી અને શરીર. ક્રિયા કરવાનાં સાધન હોવાથી તે ત્રણ કરણ કહેવાય છે.

ક્ર કર્તવ્ય ૩-કરવા યોગ્ય. ૨. જે અવશ્ય કરવું જોઈએ તે.

૧ કર્તવ્ય-કરવા યોગ્ય જ્ઞાનનું સાધન.

૨ જ્ઞાતવ્ય-જાણવા યોગ્ય, જ્ઞાનનો વિષય. (બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા.)

૩ પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય, જ્ઞાનનું ફળ મોક્ષ.

ક્રમ કર્મ—૧. શુભ અને અશુભ અદ્વૈતને ઉત્પન્ન કરનારો વ્યાપાર તે કર્મ.

૨. શુભ અને અશુભ ક્રિયાથી જન્ય જે અદ્વૈત તે કર્મ.

૩. (પાતંજલ મતમાં) વિહિત નિષિદ્ધ ક્રિયાથી જન્ય જે ધર્માધર્મ તે કર્મ. (આ સિવાય કર્મની બીજી સાત વ્યાખ્યાઓ માટે વાંચો દાર્શનિક કોષ.)

ક્રમ કર્મદ્વિય ૫—જે દ્વિયોથી ક્રિયા થાય છે તે.

૧. વાક, ૨. પાણિ, ૩. પાદ, ૪. શિશ્ર, ૫. શુદ્ધ.

ક્રમ કર્મપ્રકાર—૧ પુણ્યકર્મ, ૨ પાપકર્મ, ૩ મિશ્રકર્મ.

૧ સંચિતકર્મ—જન્મજન્માંતરમાં કરેલાં કર્મ.

૨ આગામિ કર્મ—વર્તમાન જન્મનાં ક્રિયામાણ કર્મ.

૩ પ્રારબ્ધ કર્મ—વર્તમાન જન્મનાં આરંભક કર્મ.

૧ નિત્યકર્મ—૧. અવશ્ય અપેક્ષિત ફળનું જે સાધન તે નિત્યકર્મ. ૨. જે ન કરવાથી જરૂર પ્રત્યવાય લાગે તે કર્મ નિત્યકર્મ કહેવાય છે. જેમકે સ્નાન, જપ, હોમ, દેવપૂજન, આતિથ્ય અને વૈશ્વદેવ એ છ નિત્યકર્મ છે.

૨ નૈમિત્તિક કર્મ—કોઈ એક નિમિત્ત પ્રાપ્ત થવાથી જે કર્મ કરવામાં આવે તે. જેમકે, પુત્રની ઈચ્છાના નિમિત્તથી પુત્રેષ્ટિ યાગ, એ નૈમિત્તિક કર્મ કહેવાય.

૩ કામ્ય કર્મ—જે કરવાથી ફળની પ્રાપ્તિ થાય પણ જે ન કરવાથી પ્રત્યવાય લાગે નહિ તેને કામ્ય કર્મ કહે છે. જેમકે, જેને સ્વર્ગની ઈચ્છા હોય તે જ્યોતિષ્ટામ યજ્ઞ કરે;

તેને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિરૂપ પ્રળ મળે, પણ જેને સ્વર્ગની ઈચ્છા નથી તેને તે ન કરવાથી કાંઈ પાપ લાગતું નથી.

૪. પ્રાયશ્ચિત્ત કર્મ—પાપનો ક્ષય માત્ર કરે એવું કર્મ. જેમકે કૃત્ય આંદ્રયણાદિ કર્મ.

‘પ્રાયશ્ચિત્ત’ એ શબ્દમાં પ્રાયઃ નો અર્થ ‘તપ’ થાય છે. અને ચિત્ત શબ્દનો અર્થ ‘નિશ્ચય’ થાય છે. માટે નિશ્ચય-યુક્ત જે તપ તે પ્રાયશ્ચિત્ત કહેવાય છે.

૫ નિષિદ્ધકર્મ—શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને શાસ્ત્રે જે કર્મ કરવાનો નિષેધ કર્યો છે તે કર્મ, જેમકે, બ્રહ્મહત્યા, સુરાપાન, વગેરે.

❧ કલા ૧૬—સ પ્રાણમસૃજત, પ્રાણાત્ શ્રદ્ધાં, સ્વં, વાયુ-
ર્જ્યોતિરાપઃ પૃથ્વીન્દ્રિયમ્, મનોઽન્નમ્, અન્નાદ્વીર્યમ્, તપો-
મન્ત્રાઃ, કર્મ લોકા લોકેષુ ચ નામ ચ ।

કલા ૧૬—(આત્મા, પુરુષની સોળ કળાઓ):

૧. હિરણ્યગર્ભ (સમષ્ટિ પ્રાણ), ૨. શ્રદ્ધા, ૩. આકાશ,
૪. વાયુ, ૫. તેજ, ૬. જલ, ૭. પૃથ્વી, ૮. દશાન્દ્રિય, ૯.
મન, ૧૦. અન્ન, ૧૧. ખળ, ૧૨. તપ, ૧૩. મંત્ર, ૧૪. કર્મ,
૧૫. લોક, ૧૬. નામ.

(વિશેષ ખુલાસા માટે જુઓ પ્રશ્ન ઉપનિષદ.)

❧ કાલત્રયમ્—૧. (અતીત) ભૂત, ૨. ભવિષ્યત્ અને ૩.

વર્તમાન, એવા પ્રકારના વ્યવહારનો જ હેતુ હોય છે તે કાળ કહેવાય છે.

❧ કોશ-પञ्चકમ્—તરવારને જેમ મ્યાન (કાશ) ઢાંકે છે તેમ આત્માને ઢાંકનાર કાશ પાંચ છે.

૧ અન્નમય કોશ—સ્થૂળ શરીર;

૨ પ્રાણમય કોશ—પાંચ પ્રાણ અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો;

૩ મનોમય કોશ—પાંચ કર્મેન્દ્રિયો સહિત મન;

૪ વિજ્ઞાનમય કોશ—પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો સહિત બુદ્ધિ; અને

૫ આનંદમય કોશ—કારણ શરીર અથવા સુષુપ્તિ.

❧ કાલિક—અન્નમય કાશમાં (સ્થૂળ દેહના ઘટક) થનાર ૭ પદાર્થો.

૧. ત્વક, ૨. માંસ, ૩. રુધિર, ૪. મેદ, ૫. મજ્જા, ૬. અસ્થિ.

❧ ક્રિયા (કર્મ) કા ફલ—

૧ ઉત્પત્તિ—જન્મ.

૨ પ્રાપ્તિ—ગમન રૂપ ક્રિયાનું ધ્યક્ષિત દેશની પ્રાપ્તિ રૂપ ફળ.

૩ વિકાર—બીજ રૂપની પ્રાપ્તિ. જમકે પાક રૂપ ક્રિયાથી અન્નનું બીજું સ્વરૂપ થાય છે તે.

૪ સંસ્કાર—મળની નિવૃત્તિ અને ગુણની પ્રાપ્તિ (દોષ-નિવૃત્તિ, અને ગુણાધાન) બેદથી સંસ્કારના બે પ્રકાર છે;

જેમકે વસ્ત્રને ધોવાથી તેનો મેલ નિવૃત્ત કરવા રૂપી રૂળ એ પ્રથમ સંસ્કાર, અને આમ સ્વચ્છ કરેલું વસ્ત્ર કોઈ રંગના કુંડામાં ઘોળવાથી તે ઘોળવા રૂપ ક્રિયાથી બીજા રંગની ઉત્પત્તિ તે બીજો સંસ્કાર.

(વિશેષ ખુલાસા માટે વિચારસાગરનો ૩૭૯ મો અંક વાંચો.)

❧ કલેશ-૧. પીડારૂપ લક્ષણવાળો મનોવિકાર તે કલેશ.

૨. અવિદ્યાદિ પાંચમાંથી ગમે તે એક કલેશ કહેવાય છે. યોગદર્શનમાં આ પ્રમાણે પાંચ કલેશ કહ્યા છે.

૧ અવિદ્યા-ચાર પ્રકારની (કાર્ય) અવિદ્યા. અર્થ માટે અવિદ્ય શબ્દ જુઓ.

૨ અસ્મિતા-સામાન્ય અહંકાર. આત્મા (સાક્ષી) અને બુદ્ધિની એકતાનું જ્ઞાન.

૩ રાગ-૬૬ આસક્તિ.

૪ દ્વેષ-ક્રોધ.

૫ અભિનિવેશ-મરણનો ભય. આયુષ્ય હવે બાકી નથી એમ જાણવા છતાં અને આ શરીર ઇન્દ્રિયાદિ પણ અનિત્ય છે એમ જાણવા છતાં તેમનાથી મારો વિયોગ ન થાઓ. એવો વિદ્વાનથી આરંભી સ્ત્રી બાળક-સર્વ પ્રાણી માત્રને સાધારણ એવો જ મરણનો ત્રાસ (ભય) હોય છે તે અભિનિવેશ.

❧ ત્યાગિ-શ્રમજ્ઞાન, પ્રતીતિ અને કથન રૂપ વ્યવહાર. એ

બ્રમજ્ઞાનનું પ્રતિપાદન જુદા જુદા શાસ્ત્રકારો જુદી જુદી રીતે કરે છે. તે બધાની મળીને પાંચ ખ્યાલિયો છે.

૧ અસત્ રૂપ્યાતિ—શૂન્યવાદી જોડે અસત્ સર્પની રજ્જુ દેશમાં પ્રતીતિ તથા કથન માને છે તે.

૨ આત્મરૂપ્યાતિ—ક્ષણિક વિજ્ઞાનવાદી જોડે, ક્ષણિક બુદ્ધિરૂપ આત્માની સર્પરૂપથી પ્રતીતિ અને કથન માને છે તે.

૩ અન્યથ રૂપ્યાતિ—નૈયાયિકા રાફડા વગેરે દૂર દેશમાં રહેલા સર્પની, કોઈ દોષના બળથી સન્મુખ રજ્જુ દેશમાં પ્રતીતિ અને કથન માને છે તે.

૪ અલ્પજ્ઞાતે—સાંખ્ય—પ્રભાકરના મત પ્રમાણે “ આ સર્પ છે,” તેમાં “ આ ” અંશ રજ્જુના હૃદય પાણાનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે, અને “ સર્પ ” એ પૂર્વે જોએલા સર્પની સ્મૃતિનું જ્ઞાન છે. આ બે જ્ઞાન છે, એવી જ પ્રતીતિ અને કથન માને છે તે.

૫ અનિર્વચનીય રૂપ્યાતિ—વેદાન્ત સિદ્ધાંતમાં, રજ્જુમાં તેની અવિદ્યા વડે અનિર્વચનીય (સત્ અસત્થી વિલક્ષણ) સર્પ અને તેનું જ્ઞાન ઉપજ છે. તેની ખ્યાતિ અર્થાત્ પ્રતીતિ અને કથન થાય છે એમ માને છે તે.

❧ ચિત્તનિરાધારિતિ—

૧. અધ્યાત્મવિદ્યા, ૨. સાધુસંગ, ૩. વાસનાત્યાગ,
૪. પ્રાણાયામ.

卐 ચિદાભાસકી અવસ્થા ૭—

૧ અજ્ઞાન—‘હું જાણતો નથી’ એ વ્યવહારનો હેતુ જે આવરણ-વિક્ષેપ શક્તિવાળો છે તે.

૨ આવરણ—અનિર્વચનીય ભાવરૂપ પદાર્થ તે. “છે નહિં, જ્ઞાસતું નથી,” એ વ્યવહારનો હેતુ જે અજ્ઞાનનું કાર્ય તે.

૩ ભ્રાન્તિ—વિક્ષેપ, ધર્મસહિત દેહાદિક પ્રપંચ અને તેનું જ્ઞાન.

૪ પરોક્ષજ્ઞાન, ૫ અપરોક્ષજ્ઞાન, ૬ શોકનાશ-ભ્રાન્તિ (વિક્ષેપ) નાશ. ૭ વૃત્તિ-જ્ઞાનથી થતો અતિ હર્ષ.

પહેલી ત્રણ અવસ્થા બંધની હેતુ અને પછીની ચાર મોક્ષની હેતુ છે.

卐 ચૈતન્ય—(સત્ પ્રકારાઃ)

૧ ईશ્વરચેતન—માયા વિશિષ્ટ ચેતન; ૨ જીવચેતન—અવિદ્યા વિશિષ્ટ ચેતન; ૩ શુદ્ધચેતન—નિરુપાધિક ચેતન; ૪ પ્રમાતા-ચેતન—(પ્રમાતા) અંતઃકરણ અવચ્છિન્ન ચેતન; ૫ પ્રમાણ-ચેતન—પ્રમાણ (ઇન્દ્રિય) દ્વારા શરીરથી બહાર નીકળી ધટાદિ વિષય પર્યંત પહોંચેલી જે વૃત્તિ તે પ્રમાણ છે. તે વૃત્તિ અવચ્છિન્ન ચેતન પ્રમાણચેતન છે.

૬ પ્રમેયચેતન—પ્રમેય, ધટાદિ વિષય અવચ્છિન્ન ચેતન.

૭ પ્રમાચેતન—ધટાદિ વિષયાકાર થએલી જે વૃત્તિ તે પ્રમા છે. તે વૃત્તિ અવચ્છિન્ન ચેતન અથવા તેમાં પ્રતિબિંબિત

ચેતન પ્રમાચેતન છે. એને પ્રમિતિચેતન અથવા ક્ષણચેતન પણ કહે છે.

❧ જાતિ ૨—અનેક ધર્મી (આશ્રય) માં અનુગત જે એક ધર્મ તે જાતિ. અથવા

અનેક વ્યક્તિઓમાં સમવાય સંબંધે કરીને રહેનારો જ નિત્યધર્મ છે તેને જાતિ કહેવાય છે. અથવા

પદાર્થમાં ભાવરૂપ સામાન્યપણે રહેલો ધર્મ. જેમ ધટમાં ધટત્વ, પટમાં પટત્વ. એને જાતિસામાન્ય કહે છે.

(વ્યાખ્યાના વિશેષ ખુલાસા માટે વાંચો દાર્શનિક કોષ,)

૧ પરજાતિ—“ ધટ છે ” એવી સર્વત્ર અનુગત જે સત્તા છે તેને ન્યાયમતમાં પર (શ્રેષ્ઠ) જાતિ કહે છે.

૨ અપરજાતિ—સત્તાથી હિન ધટત્વ આદિ જાતિને ન્યાયમતમાં અપર જાતિ કહે છે.

૧ વ્યાપ્તજાતિ—ન્યૂન દેશવર્તિ જે જાતિ છે તે વ્યાપ્તજાતિ છે. જેમકે મનુષ્યજાતિ અંતર્ગત બ્રાહ્મણત્વ, ક્ષત્રિયત્વ વગેરે જાતિ છે તે વ્યાપ્તજાતિ છે.

૨ વ્યાપકજાતિ—અધિક દેશમાં સ્થિત જે જાતિ તે વ્યાપકજાતિ છે. જેમકે બ્રાહ્મણત્વ આદિક વ્યાપ્ત જાતિથી અધિક દેશમાં સ્થિત મનુષ્યત્વ જાતિ છે તે વ્યાપક જાતિ છે.

❧ જીવ ૩—

૧ પારમાર્થિક જીવ—સાક્ષીચેતન;

૨ વ્યાવહારિક જીવ-સાક્ષાત્ અંતઃકરણરૂપ જીવ;

૩ પ્રાતિભાસિક જીવ-સાક્ષાત્ અંતઃકરણરૂપ વ્યાવહારિક જીવમાં અર્ધસ્ત સ્વપ્નકાળનો જીવ.

❖ જીવ-રૂપિણે પ્રથમ જન ૫-એ કે જીવન્મુક્તિ જ્ઞાનીને સિદ્ધ છે તો પણ અહિં જીવન્મુક્તિ શબ્દ વડે જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદની અવસ્થા (પંચમ આદિ ભૂમિકા) સમજવી. તેનું પ્રયોજન અર્થાત્ કૃણ પાંચ પ્રકારનું છે.

૧ જ્ઞાનરક્ષા-એ કે એકવાર થએલા દૃઢ બોધનો નાશ થતો નથી; તેથી જ્ઞાનરક્ષા સ્વતઃ સિદ્ધ છે, તો પણ અહિં નિરંતર પ્રજ્ઞાકાર વૃત્તિની સ્થિતિ જ્ઞાનરક્ષા શબ્દનો અર્થ છે.

૨ તપ-મન અને ઇન્દ્રિયની એકાગ્રતા અથવા શરીર, વાણી અને મનનો સંયમ.

૩ વિસંવાદાભાવ-જટપ તથા વિતંડાવાદનો અભાવ.

૪ દુઃસ્વનિષ્ણ-પ્રત્યક્ષ દુઃખની નિવૃત્તિ.

૫ સ્વપ્નાગ્નિ-નિરાવરણ પરિપૂર્ણ અને સવૃત્તિક રૂપ જીવન્મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદની પ્રાપ્તિ.

❖ જ્ઞાન-૧. પ્રત્યગાત્મા દેહાદિથી ભિન્ન છે, અથવા દેહાદિ પ્રત્યક્ષ આત્માથી ભિન્ન છે, એ પ્રકારનો નિશ્ચય તે જ્ઞાન.

૨. જીવ અને બ્રહ્મના અભેદનો નિશ્ચય તે જ્ઞાન.

૩. પદાર્થને પ્રકાશ કરવાપણું તે જ્ઞાનત્વ.

૪. અંતઃકરણની વૃત્તિ વડે જ્ઞાન થાય માટે વૃત્તિને પણ જ્ઞાન કહે છે.

૫. જ્ઞાતિ, સંવિત્ એ પણ જ્ઞાનનાં નામ છે.

૬. વૃત્તિઅવચ્છિન્ન ચૈતન્ય તે જ્ઞાન.

x

x

x

જ્ઞાનના બે પ્રકાર છે: (૧) પરોક્ષજ્ઞાન, (૨) અપરોક્ષજ્ઞાન.

વળી બીજી રીતે એના પાંચ ભેદ છે: (૧) સંશય, (૨) ધારાવાહિક, (૩) કાર્યજ્ઞાન, (૪) અહાર્યજ્ઞાન અને (૫) સ્મૃતિ.

❧ તત્ત્વ—(વેદાન્તમાં) બ્રહ્મ અને આત્માનું એકત્વ એ જ તત્ત્વ.

૧ શ્રોત્ર, ૨ ત્વક્, ૩ ચક્ષુ, ૪ જિહ્વા, ૫ ઘ્રાણ, ૬ મન, ૭ બુદ્ધિ, ૮ ચિત્ત, ૯ અહંકાર: આ નવને તત્ત્વો કહે છે.

❧ તન્માત્રા—(સાંખ્યમતમાં) શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ, એ પાંચ સૂક્ષ્મતત્ત્વોને તન્માત્રાઓ કહે છે. એ આકાશાદિ પાંચ મહાભૂતોનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે. એ તન્માત્રાઓ અહંકારની વિકૃતિ (કાર્ય) છે.

❧ તાપ—અમુક પદાર્થમાં જે પ્રતિકૂળતાનું જ્ઞાન તે તાપ.

૧ અધ્યાત્મ તાપ—સ્થૂળ તથા સૂક્ષ્મ શરીરમાં આધિ તથા વ્યાધિ રૂપ થનાર જે દુઃખ તે.

૨ અધિદૈવ તાપ—દેવતાઓ વડે જે શીત ઉષ્ણ, અતિ-વૃદ્ધિ, અનાવૃદ્ધિ, વિદ્યુત્પાત, ભૂકંપ આદિ દુઃખ થાય છે તે.

૩ અધિભૂત તાપ—સ્વશરીરથી ભિન્ન, ચક્ષુગોચર, પ્રાણી (ચોર, વાધ, શત્રુ) થી થતો જે તાપ તે.

❧ ત્રિપુટી—ત્રણ પુટનો એટલે જ્ઞાનના પ્રકારોનો સમુદાય તે ત્રિપુટી. વાંચો આ પુસ્તકમાં પૃષ્ઠ ૧૦૫ ઉપર ચૌદ ત્રિપુટિ-યોનો સમુદાય.

❧ દ્રવ્ય—જે પદાર્થ સમવાય સંબંધે કરીને રૂપાદિક ગુણોનો આશ્રય હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

x

x

x

૧ મૂર્તદ્રવ્ય તથા ૨ અમૂર્તદ્રવ્ય એમ બે વિભાગમાં નૈયા-યિકો નવ દ્રવ્યો માને છે. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને મન એ મૂર્ત દ્રવ્યો છે; આકાશ, કાળ, દિશા અને આત્મા એ અમૂર્ત દ્રવ્યો છે.

❧ દ્રવ્યાદિ સસ પદાર્થોઃ—(નૈયાયિક મતમાં) ૧ દ્રવ્ય, ૨ ગુણ, ૩ કર્મ, ૪ સામાન્ય, ૫ સમવાય, ૬ અભાવ, ૭ વિશેષ; એમ સાત પદાર્થો માન્યા છે.

❧ ધર્મો (આત્માના) ૧૨—

૧ નિત્યઃ—ઉત્પત્તિ તથા નાશથી રહિત. ૨ અવ્યયઃ—વૃદ્ધિ ક્ષયથી રહિત. ૩ શુદ્ધઃ—માયા અવિદ્યારૂપ મળ રહિત. ૪ એકઃ—સંજાતીય ભેદ રહિત. ૫ ક્ષેત્રદ્રઃ—શરીર રૂપ ક્ષેત્રના જ્ઞાતા. ૬ આભયઃ—અધિષ્ઠાન. ૭ અવિક્રિયઃ—અવિકારી. ૮ સ્વમકાશઃ—પોતાના પ્રકાશમાં અન્ય પ્રકાશની અપેક્ષાથી રહિત, તથા સર્વના પ્રકાશક. ૯ હેતુઃ—જળનું કારણ કરોળિયાની પેઠે જગતનું અભિન્ન નિમિત્તઉપાદાન કારણ. ૧૦ વ્યાપકઃ—

અપરિચિન્ન, પરિપૂર્ણ. ૧૧ અસંગી:—સખતીય વિખતીય અને સ્વગત સંબંધ રહિત. ૧૨ અનાવૃત:—સર્વથા આવરણ રહિત.

卐 ધર્મો (અનાત્માના) ૧૨—

૧ અનિત્ય, ૨ વિનાશી, ૩ અશુદ્ધ, ૪ નાના, ૫ ક્ષેત્ર, ૬ આશ્રિત, ૭ અવિકારી, ૮ પરપ્રકાર્ય, ૯ હેતુમાન, ૧૦ વ્યાપ્ત (પરિચિન્ન), ૧૧ સંગી, ૧૨ આવૃત.

卐 ધર્મો (ભાગવત) ૧૩—ભગવદ્ ભક્તના ધર્મ.

૧ સકામકર્મના ફળનું વિપરીત દર્શન. ૨ ધનગૃહ પુત્રાદિમાં દુઃખ યુક્તિ. ૩ પરલોકમાં નશ્વરયુક્તિ. ૪ કુશળ ગુરુ પ્રતિ ગમન. ૫ ગુરુમાં ઈશ્વરયુક્તિ તથા નિષ્કપટ સેવા. ૬ પરમેશ્વરને સર્વ કર્મનું સમર્પણ. ૭ ભક્તિ વૈરાગ્ય સહિત સ્વરૂપાનુભવ; સાધુસંગ. ૮ શૌચ, તપ, તિતિક્ષા, મૌન. ૯ સ્વાધ્યાય, આર્જવ, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, દ્વંદ્વસમત્વ (શીત હિષ્ટ્ય આદિક દ્વંદ્વનું સહન કરવાનો સ્વભાવ). ૧૦ સર્વજ્ઞ આત્મારૂપ ઈશ્વરનું દર્શન. ૧૧ કૈવલ્ય (એકલા રહેવું), અનિકેત (ધર નહિ બાંધવું), એકાંત (વિવિક્ત), ચીરવ્રત, સંતોષ. ૧૨ સર્વ પ્રાણીઓમાં આત્માના ભગવદ્ભાવનું દર્શન તથા ભગવદ્રૂપ આત્મામાં સર્વ પ્રાણી માત્રનું દર્શન. ૧૩ દેહમાં નિરબિમાન તથા સ્વપરયુક્તિનો અભાવ.

❧ ઘાતુ ૭—

૧ રસ—ખાધેલા અન્નના સૂક્ષ્મ (પુણ્યપાપ), મધ્યમ (અન્નનો સાર), તથા સ્થૂલ (મળ) એવા લેદથી ત્રણ પ્રકારના વિભાગ થાય છે તેમાંથી જે મધ્યમ વિભાગ છે તે.

૨ રુધિર, ૩ માંસ, ૪ મેદ—શ્વેતમાંસ, ચરબી, ૫ મજ્જા—અસ્થિમાં રહેલો ચીકણો પદાર્થ, ૬ અસ્થિ, ૭ રેત—વીર્ય.

❧ નાદ—સંવૃત કંઠમાં જે અવાજ કરવો તેને નાદ કહે છે.

❧ નાદાદ્ય—અનુસ્વારને બિંદુ કહે છે; નાદના એક દેશને કલા કહે છે. એ ત્રણે (નાદ, બિંદુ અને કલા) ને નાદાદિત્રય કહે છે. અથવા

૧ નાદ—ઐકાર વા શબ્દગુણ વા પરાઆદિક ચાર વાણી;

૨ બિન્દુ—ઐકારના અલક્ષ્ય અર્થરૂપ તુરીય પદ;

૩ કલા—ઐકારની અકારાદિ માત્રા. પરાવાણી રૂપ અંશ (શબ્દનો અવયવ).

❧ નાદિકા ૧૦ તથા તેના દેવતા—

૧ ઇદા—(ચંદ્ર) વામ નાસિકાગત ચંદ્રનાડી,—હરિ દેવતા.

૨ પિંગલા—(સૂર્ય) દક્ષિણ નાસિકાગત સૂર્ય નાડી,—

પ્રજ્ઞા દેવતા.

૩ સુષુમ્ના—(મધ્યમા) નાસિકાની મધ્યગત નાડી,—

રુદ્ર દેવતા.

૪ ગાન્ધારી—દક્ષિણનેત્ર,.....ધન્વ દેવતા.

૫ હસ્તિજેન્ઘા—વામ (હાથ) નેત્ર,.....વરુણ દેવતા.

- ૬ પૂષા-દક્ષિણ (જમણે) કર્ણ,.....ઈશ્વર દેવતા.
 ૭ યજ્ઞસ્વિની-વામ (ડાબે) કર્ણ,.....બ્રહ્મા દેવતા.
 ૮ કુહૂ-ચુંદા,.....પૃથ્વી દેવતા.
 ૯ અલંબુષા-મેદ્ર (ઉપસ્થ),.....સૂર્ય દેવતા.
 ૧૦ શંખિની-નાભિ,.....ચંદ્ર દેવતા.

卐 નિગ્રહ ૨—

૧ ક્રમ નિગ્રહ—યમ, નિયમ આદિ યોગનાં આઠ અંગો વડે ક્રમથી જ ચિત્તનો નિરોધ કરવામાં આવે છે તે ક્રમનિગ્રહ છે.

૨ ચ્છેદન—પ્રાણનિગ્રહરૂપ હઠ વડે અથવા શાંભવી આદિ ઠાઈ મુદ્રા વડે ચિત્તનો જ નિરોધ કરવામાં આવે છે તે હઠનિગ્રહ છે.

卐 નિયમ ૬—

૧. શૌચ, ૨. સંતોષ, ૩. તપ, ૪. સ્વાધ્યાય, (સ્વ-શાખાના વેદભાગનો, કે ગીતા આદિનો નિત્ય પાઠ કરવો તે), ૬. ઈશ્વર પ્રણિધાન (ૐકારાદિ ઈશ્વર ઉપાસના).

卐 નિઃશ્રેયસ્ ૨—આત્યંતિક દુઃખનિવૃત્તિરૂપ મુખ્ય પ્રયોજન; કલ્યાણ; મોક્ષ; મોક્ષશાસ્ત્રનું પરમ પ્રયોજન; અપવર્ગ મુક્તિ; અંધનિવૃત્તિ.

૧ અનર્થનિવૃત્તિ. ૨ પરમાનન્દની પ્રાપ્તિ.

卐 પાઠ ૮—૧. દયા, ૨. શંકા, ૩. ભય, ૪. લજ્જા, ૫. નિંદા, ૬. કુળ, ૭. શીલ, ૮. ધન.

卐 પુરી ૮-(અષ્ટપુરી-પુર્યષ્ટક)=આઠ પુરીઓનો સમૂહ.

૧. જ્ઞાનેન્દ્રિય પંચક, ૨. કર્મેન્દ્રિય પંચક, ૩. અંતઃ-કરણ પંચક, ૪. પ્રાણાદિ પંચક, ૫. ભૂતપંચક, ૬. કામ, ૭. ત્રિવિધકર્મ, ૮. અવિદ્યા.

સૂક્ષ્મશરીર સાથે અવિદ્યા, કામ અને કર્મ વિશેષ મણીએ તો તે પુર્યષ્ટક કહેવાય.

卐 પુરુષાર્થ-ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખોની અત્યંત નિવૃત્તિ તે પુરુષાર્થ, મોક્ષ;

૨. સુખની પ્રાપ્તિ અને દુઃખનો નાશ તે પુરુષાર્થ;

૩. પુરુષ વડે સાધ્ય એવો અર્થ તે પુરુષાર્થ.

卐 પુરુષાર્થ (ધર્માદિ) ૪—

૧ ધર્મ-સકામ અથવા નિષ્કામ જ પુણ્ય તે.

૨ અર્થ-આ લોક તેમજ અન્ય લોકમાં લોગનાં ધનાદિ સાધન તે.

૩ કામ-આ લોક તથા પરલોકના જ લોગ તે.

૪ મોક્ષ-દુઃખ નિવૃત્તિ અને સુખ પ્રાપ્તિ.

卐 પૂજાપાત્ર-(૪), (૬)—

૧. બ્રહ્મનિષ્ઠ, ૨. મુમુક્ષુ, ૩. હરિદાસ, ૪. સ્વધર્મનિષ્ઠ.

૧. અવસ્થાવૃક્ષ, ૨. ભતિવૃક્ષ, ૩. આશ્રમવૃક્ષ, ૪. વિદ્યાવૃક્ષ, ૫. ધર્મવૃક્ષ, ૬. જ્ઞાનવૃક્ષ.

❧ પ્રકૃતિ—

૧. પૂર્વના કર્મના સંસ્કારને અધીન જે સ્વભાવ તે. અર્થાત્ પૂર્વકર્મના સંસ્કાર પ્રમાણે જે સ્વભાવનું બંધારણ તે પ્રકૃતિ.

૨. બીજા તત્ત્વનું જે ઉપાદાનપણું તે પ્રકૃતિતત્ત્વ.

૩. (સાંખ્ય મતમાં) જે ઉત્પત્તિ રહિત હોઇને બીજા (તત્ત્વ)ની જનક હોય તે મૂલપ્રકૃતિ કહેવાય છે.

૪. કાર્ય રૂપે જે વિકાર પામે છે તેને પ્રકૃતિ કહે છે.

૫. (વેદાંત મતમાં) સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્, એ ગુણોની સામ્યાવસ્થા તે પ્રકૃતિ. અથવા

જગતના મૂળકારણરૂપ અજ્ઞાન તે પ્રકૃતિ.

❧ પ્રકૃતિ ૮—

૧. પૃથ્વી, ૨. જળ, ૩. અગ્નિ, ૪. વાયુ, ૫. આકાશ, ૬. મન (સમષ્ટિમનરૂપ અહંકાર), ૭. બુદ્ધિ (સમષ્ટિ બુદ્ધિરૂપ મહત્તત્ત્વ), અને ૮. અહંકાર (મહત્તત્ત્વથી શુદ્ધ અહંકારના કારણે અજ્ઞાનરૂપ મૂળ પ્રકૃતિ.)

❧ પ્રકૃતિ વિકૃતિ (સાંખ્ય મત પ્રમાણે)

મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને શબ્દાદિ પાંચ તન્માત્રાઓ એ સાત પ્રકૃતિ વિકૃતિ કહેવાય છે, કેમકે તે અનુક્રમે પોતાની પછીનાનાં કારણે હોવાથી પ્રકૃતિરૂપ છે અને પોતાની પૂર્વનાનાં

કાર્ય હોવાથી વિકૃતિરૂપ છે. જમકે—

મહત્તત્ત્વ અહંકારની પ્રકૃતિ કહેવાય; પણ અજ્ઞાનનું કાર્ય હોવાથી વિકૃતિ કહેવાય.

અહંકાર એ શબ્દાદિ તન્માત્રાઓનું કારણ હોવાથી પ્રકૃતિ કહેવાય; પણ મહત્તત્ત્વનું કાર્ય હોવાથી વિકૃતિ કહેવાય.

પંચતન્માત્રાઓ શબ્દાદિક વિષયોનું કારણ હોવાથી પ્રકૃતિ કહેવાય અને અહંકારનું કાર્ય હોવાથી વિકૃતિ કહેવાય.

卐 પ્રક્રિયા ગ્રન્થ—

સ્વમતનું સ્થાપન કરનારા ગ્રન્થ તે પ્રક્રિયાગ્રન્થ કહેવાય છે. જમકે—વેદાન્તમતનું સ્થાપન કરનારા ગ્રન્થ:—પંચદશી, વેદાન્તસાર, અપરોક્ષાનુભૂતિ, વાક્યવૃત્તિ, વાક્યસુધા, જીવન્મુક્તિ, વિવેકચૂડામણિ, આત્મબોધ, તત્ત્વબોધ વગેરે ગ્રન્થો પ્રક્રિયા ગ્રન્થ કહેવાય છે.

卐 પ્રજ્ઞા ૨—

૧ સ્થિતપ્રજ્ઞા, ૨. અસ્થિતપ્રજ્ઞા.

卐 પ્રધાન—(સાંખ્યમત પ્રમાણે) સત્ત્વાદિ ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થાને પ્રધાન કહે છે. એનેજ મૂળ પ્રકૃતિ કહે છે.
(પ્રકૃતિ શબ્દ જુઓ.)

પ્રધાન એક છે તથા ઉત્પત્તિથી રહિત છે. માટે તે કાંઈની વિકૃતિ (કાર્ય) નથી.

❧ પ્રપञ્ચ—દૃશ્યત્વ, જડત્વ, પરિચ્છિન્નત્વ, અને ચૈતન્યથી ભિન્નપણું એ પ્રપંચ (જગત)નું સામાન્ય લક્ષણ છે. તેના બે પ્રકાર:—

૧ વાણ પ્રપञ્ચ, ૨ આન્તરપ્રપञ્ચ અથવા

૧ સ્થૂળપ્રપञ્ચ, ૨ સૂક્ષ્મપ્રપञ્ચ, ૩ કારણપ્રપञ્ચ.

❧ પ્રમા—

૧. સંશય, વિપર્યય, અને તર્કરહિત એવો અનુભવ તે પ્રમા.

૨. પ્રમાણથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન તે પ્રમા.

૩ ચૈતન્ય વડે પ્રકાશિત અંતઃકરણની વૃત્તિ અથવા વૃત્તિમાં બિંબિત ચૈતન્ય તે પ્રમા.

*

*

(દાર્શનિક કોષ.)

❧ પ્રમાણ—યથાર્થ અનુભવ રૂપ પ્રમા (જ્ઞાન)નું જે કરણ (સાધન) હોય તે પ્રમાણ કહેવાય. જેમ કે

પ્રત્યક્ષ, અનુભિતિ, ઉપભિતિ અને શાબ્દ એ ચાર પ્રકારની પ્રમાઓનું અનુક્રમે કરણરૂપ હોવાથી (૧) પ્રત્યક્ષ, (૨) અનુમાન, (૩) ઉપમાન, અને (૪) શબ્દ; એ ચાર પ્રમાણ કહેવાય છે. (ન્યાયમત પ્રમાણ.)

વેદાંત મત પ્રમાણે છ પ્રમાણ છે:—

૧ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ, ૨ અનુમાન, ૩ ઉપમાન, ૪ શબ્દ, ૫ અર્થાપત્તિ, ૬ અનુપલબ્ધિ પ્રમાણ.

પ્રમાણગત અસંભાવના—અસંભાવના શબ્દ વાંચો.

પ્રમાતા—પ્રમા જ્ઞાનનો જે આશ્રય તે પ્રમાતા કહેવાય.

પ્રમેયગત અસંભાવના—અસંભાવના શબ્દ વાંચો.

❧ પ્રલય—(માયાવાદીનો મત). ત્રણે લોકોનો નાશ.

૨. પૌરાણિક મત). ભૂતોના લયનો આધારકાળ, અર્થાત્
જે કાળમાં પાંચ મહાભૂત વિગેરે નાશ પામે છે તે કાળ.

૩. તમામ ભાવરૂપ કાર્યોનો નાશ તે પ્રલય. એ પ્રલય
પાંચ પ્રકારનો છે:

૧ નિત્યપ્રલય—ક્ષણ ક્ષણમાં સર્વ કાર્યોનો દીપજ્યોતિની
પેઠે જે નાશ થાય છે તે; અથવા સુષુપ્તિ.

૨ નૈમિત્તિકપ્રલય—બ્રહ્માની રાત્રિરૂપ નિમિત્તવડે ભૂર
આદિ નીચેના ત્રણ લોકોનો જે નાશ થાય છે તે.

૩ દૈનિકપ્રલય—બ્રહ્માના દિવસમાં ચૌદ મન્વન્તર થાય
છે. તે પ્રત્યેકનો નાશ તે. આને અવાન્તર પ્રલય અથવા મન્વન્તર
પણ કહે છે. કાંઈ તો આને નૈમિત્તિક પ્રલય પણ કહે છે.

૪ મહાપ્રલય—બ્રહ્માના સો વર્ષ પછી બ્રહ્મદેવસહિત
આકાશાદિ સર્વ ભૂતોનો જે નાશ થાય છે તે.

૫ આત્યંતિક પ્રલય—જ્ઞાન વડે કારણ સહિત સર્વ
જગતનો બાધ થવો તે.

અથવા બીજી રીતે—૧. સુષુપ્તિ, ૨. મૂર્ચ્છા, ૩. મરણ,

૪. પુનઃ શરીરપ્રાપ્તિ, અને ૫. દૈનંદિન પ્રણય, એવા
પાંચ પ્રકાર કહે છે.

❧ પ્રાણ—સુષુપ્તિ અવસ્થામાં અંતઃકરણ દીન થયા છતાં
જ માત્ર અજ્ઞાનનો જ સાક્ષી થઈને રહે છે તે પ્રાણ.

❧ પ્રાણ--શરીરની અંદર વિચરનારો જ વાયુ તે પ્રાણ.

૨. અપંચીકૃત પંચ મહાભૂતો એકત્ર થઈને તેના રાજસ
અંશમાંથી ક્રિયાશક્તિ પ્રધાન જ વાયુ ઉપજે છે તે પ્રાણુવાયુ.

❧ પ્રાણ-(સમષ્ટિઃ)--હિરણ્યગર્ભ; સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર.

પ્રાણવાયુના પ્રકારો:-

૧. પ્રાણ, ૨. અપાન, ૩. સમાન, ૪. ઉદાન, ૫. વ્યાન.

પ્રાણવાયુઓનાં સ્થાન તથા કર્મ:-

૧ પ્રાણ--દૃઢ્યમાં રહે છે. શ્વાસોચ્છ્વાસની ક્રિયા કરે છે.

૨ અપાન--ગુદામાં રહે છે. મળાદિની અધોનયન ક્રિયા
કરે છે.

૩ સમાન--નાભિમાં રહે છે. અન્ન પાચનમાં સહાય કરે છે.

૪ ઉદાન--કંઠ દેશમાં રહે છે. અન્નાદિકને ઉંચે લઈ
જાય છે.

૫ વ્યાન--બધા શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે. અન્ન રસા-
દિકને નાડીઓમાં પહોંચાડે છે.

અર્થાત્ એકજ વાયુ દૃઢ્ય વિગેરે પાંચ સ્થાનમાં રહે છે;
સેથી તેમની પ્રાણ વગેરે સંજ્ઞાઓ ઠરાવેલી છે.

ક્રિયાના ભેદથી જમ એકજ વાયુના પ્રાણ વગેરે પાંચ ભેદ થાય છે, તેમજ ક્રિયાના ભેદથી એકજ વાયુના નાગાદિ પાંચ ભેદ થાય છે. તેમને ઉપવાયુ કહે છે. જમકે—

૧ નાગ—એડકાર રૂપ ક્રિયા કરનારો વાયુ.

૨ કૂર્મ—આંખમાં નિમેષ, ઉન્મેષની ક્રિયા કરનારો વાયુ.

૩ કુક્કલ—છીંક આણનારો વાયુ.

૪ દેવદત્ત—બગાસુ આણનારો વાયુ.

૫ ઘનંજય—શરીરને ધુલાવનારો વાયુ. (મરી ગયા પછી પણ એ વાયુ શરીરમાં રહે છે.)

ક્રી ગાયામ—પ્રાણની ગમન આગમન રૂપ વૃત્તિને અટકાવવી તે પ્રાણાયામ. અથવા

૨. નિશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસની ગતિને રોકવાનો જ વ્યાપાર તે પ્રાણાયામ. અથવા

૩. રેચક (શ્વાસને બહાર કાઢવો), પૂરક (બહારના વાયુને શરીરની અંદર ખેંચવો) અને કુંભક (પૂરેલા વાયુને રોકી રાખવો) એ લક્ષણોવાળા પ્રાણને કબજે રાખવાનો ઉપાય તે પ્રાણાયામ.

ક્રી પ્રારબ્ધકર્મ—સંચિત કર્મોમાંથી નીકળીને જ કર્મો આ વર્તમાન શરીરનાં આરંભક થાય છે, તે પ્રારબ્ધકર્મ.

૨. સુખ દુઃખાદિક પ્રારબ્ધનું કાર્ય છે; તે જના વડે યુગ કે કલ્પપર્યંત ભોગવવું પડે છે તે પ્રારબ્ધકર્મ.

પ્રારબ્ધકર્મ ત્રણ પ્રકારનું છે:—

૧ ઇચ્છાપ્રારબ્ધ—(જનક વિદેહીનું) ઠેઠ સુધી રાજ્ય કર્યું.

૨ અનિચ્છા પ્રારબ્ધ—(જડભરતનું) રહુગણ રાજની પાલખી ઉપાડી.

૩ પરેચ્છા પ્રારબ્ધ—(અર્જુનનું) પરાણે યુદ્ધ કરવું પડ્યું.

❧ બન્ધ—દૃશ્ય સંબંધ સત્ય રૂપે જણાતો હોય તે બંધ.

૨. અજ્ઞાન અને તેના કાર્ય રૂપ જગત્ની સાથે આત્માનો સંબંધ તે બંધ.

૩. વર્ણાશ્રમનાં ધર્મ કર્મ કરવાનો સંકલ્પ તે બંધ.

૪. અણિમાદિ આઠ પ્રકારનાં ઐશ્વર્યની આશા વડે સિદ્ધ એવો સંકલ્પ તે બંધ.

૫. યમ નિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગનો સંકલ્પ તે બંધ.

૬. કેવળ મોક્ષની અપેક્ષાથી સંકલ્પ કરવો તે બંધ.

૭. સંકલ્પ માત્રની ઉત્પત્તિ તે બંધ.

❧ બાધ:—^xકાર્ય સહિત ^xઅવિધાની ^xનિવૃત્તિ તે બાધ.

૨. અમુક વસ્તુ મિથ્યા છે એવો જે નિશ્ચય તે બાધ.

૩. જે પદાર્થ જણાતો હોય તેને છોડીને તે સ્થળે બીજા પદાર્થની કલ્પના કરવી તે બાધ.

૪. અધિષ્ઠાનના વાસ્તવ સ્વરૂપના સાક્ષાત્કારથી કાર્યનો, તેના ઉપાદાન કારણરૂપ અજ્ઞાનસહિત, જે નાશ તે બાધ.

જમ—છીપ રૂપ અધિષ્ઠાનનો સાક્ષાત્કાર થવાથી રૂપા

રૂપી કાર્યનો તેના ઉપાદાનકારણ અજ્ઞાન સહિત જ નાશ થાય છે, અર્થાત્ આ રૂપું છે એ બુદ્ધિની નિવૃત્તિ થાય છે તેનું નામ બાધ છે.

❧ **બાધ સમાનાધિકરણ**—સમાન અધિકરણવાળાં બે વિરુદ્ધાર્થક પદોમાંથી એકના વાચ્યાર્થનો બાધ કરીને, બીજા અવિરોધી અર્થનું ગ્રહણ કરવું તે. જમકે—

“જ ચોર દેખાતો હતો તે તો ગ્રાહનું હુંહું છે.” એમાં ચોર અને હુંહું એ બંને વિરુદ્ધાર્થક સમાનાધિકરણ પદો છે. તેમાંથી ચોરનો બાધ કરીને હુંહું ગ્રહણ કરવું, તે બાધ-સમાનાધિકરણ કહેવાય છે.

❧ **બાલ**—શાસ્ત્રના અર્થજ્ઞાનના વિવેકથી રહિત તે બાલ કહેવાય છે.

૨. જે બ્યાકરણ, કાવ્ય અને કોશ ભણ્યો હોય; છતાં વેદાન્ત ન ભણ્યો હોય તે બાલ.

❧ **બુદ્ધિ**—અંતઃકરણની જે નિશ્ચય રૂપ વૃત્તિ તે બુદ્ધિ.

❧ **બ્રહ્મ**—નામરૂપાત્મક સઘળા જગતને આકારે પરિણામ પામતી માયાનું અધિષ્ઠાન તે બ્રહ્મ.

❧ **બ્રહ્મચર્ય**—ઉપરથી ઈન્દ્રિયનો નિગ્રહ કરવો તે બ્રહ્મચર્ય.

૨. આઠ પ્રકારના મૈથુનનો ત્યાગ તે બ્રહ્મચર્ય.

મૈથુનના એ આઠ પ્રકાર નીચે પ્રમાણે છે:

૧. મીનું દર્શન, ૨. સ્પર્શન, ૩. ઠલિ, ૪. કીર્તન,

૫. ગુહ્ય ભાષણ, ૬. સંકલ્પ (ચિંતન), ૭. (પ્રાપ્ત કરવાનો) નિશ્ચય, અને ૮. ક્રિયાજન્ય સુખ.

આ સઘળું રાગપૂર્વક કરવામાં આવે તો તે અષ્ટાંગમૈયુન કહેવાય છે.

❧ **બ્રહ્માને** — કરામલકવત્ સંશય તથા વિપરીત ભાવનાથી રહિત જે અખંડ એકરસ આનંદવાળો, (બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારવાળો) હોય તે.

❧ **બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ**—જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણપણું, એ બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ છે.

૨. જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનું જે નિમિત્તકારણ હોય તેમજ ઉપાદાન કારણ હોય; એવી રીતે જે અભિન્નનિમિત્ત ઉપાદાન કારણ પણું તે બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ છે.

૩. સમગ્ર જગતનું ઉપાદાનપણું એ પણ બ્રહ્મનું તટસ્થ લક્ષણ છે.

❧ **સાક્ષાત્કાર**—હું બ્રહ્મ છું, એવો સાક્ષાત્કાર જોને થયો હોય તે બ્રહ્મવિત કહેવાય.

❧ **બ્રહ્મવિદાદિ ૪—**

૧ **બ્રહ્મવિદ્**—ચતુર્થ ભૂમિકામાં આરૂઢ થએલો જ્ઞાની.

૨ **બ્રહ્મ વેદ્ધર**—પંચમ ભૂમિકામાં આરૂઢ જ્ઞાની.

૩ **બ્રહ્મવિદ્ધરીયાન્**—૫મ ભૂમિકામાં આરૂઢ જ્ઞાની.

૪ **બ્રહ્મવિદ્ધરીષ્ઠ**—સપ્તમ ભૂમિકામાં આરૂઢ જ્ઞાની.

(ભૂમિકા માટે એ શબ્દ જુઓ.)

❧ ભક્ત (બાળાદિ) ૪—

- ૧ આર્ત—અધ્યાત્મ આદિ દુઃખોથી વ્યાકૂળ.
- ૨ જિજ્ઞાસુ—પરમાત્મતત્ત્વને જાણવાની ઈચ્છાવાળો.
- ૩ અર્ચાર્થી—આ લોક અને પરલોકના ભોગની ઈચ્છાવાળો.
- ૪ જ્ઞાની—જીવન્મુક્ત.

❧ જાતગ્રામ ૪—

- ૧ જરાયુજ—મનુષ્ય, પશુ આદિ.
- ૨ અંદજ—પક્ષી, સર્પ આદિ.
- ૩ ઉદ્ભિજ—વૃક્ષાદિક.
- ૪ સ્વેદજ—માકણ વગેરે.

❧ ભૂમિકા—જમ હવેલીમાં પહેલો મળલો, બીજો મળલો, એમ ઉત્તરોત્તર ઉપર ઉપર ચઢતા માળ હોય છે, તેમ ચિત્ત કે જ્ઞાનની ચઢતી પાયરીઓને ભૂમિકા કહે છે.

❧ ભૂમિકા (જ્ઞાનકી) ૭—

૧. શુભેચ્છા, ૨. સુવિચારણા, ૩. તનુમાનસા, ૪. સત્ત્વાપતિ, ૫. અસંસક્તિ, ૬. પદાર્થભાવિની, ૭. તુરીયગા.

❧ ભૂમિકા (અજ્ઞાનકી) ૭—અજ્ઞાન=મોહ.

૧. બીજ જાગ્રત, ૨. જાગ્રત, ૩. મહાજાગ્રત, ૪. જાગ્રત સ્વપ્ન, ૫. સ્વપ્ન, ૬. સ્વપ્ન જાગ્રત, ૭. સુષુપ્તિ.

❧ મેદ ૫ —

૧. જીવ ઈશ્વરનો ભેદ, ૨. જીવ જીવનો ભેદ, ૩. જીવ જડનો ભેદ, ૪. ઈશ જડનો ભેદ, ૫. જડ જડનો ભેદ.

❧ અમ ૬—જ્યાં અમુક પદાર્થ નથી, ત્યાં તે પદાર્થ છે એવી માન્યતા તે ભ્રમ.

૨. નેત્રાદિના દોષથી ઉત્પન્ન થએલું જ્ઞાન તે ભ્રમ.

૩. નિષ્ક્રિય પ્રવૃત્તિનું જનક એવું જ જ્ઞાન તે ભ્રમ.

આ ભ્રમ બે પ્રકારનો છે:

૧ સોપાધિક ભ્રમ—અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન થયા છતાં પણ જ ભ્રમ નિવૃત્ત થતો નથી, તે સોપાધિક ભ્રમ કહેવાય છે. (અર્થાત્ “ આ ભ્રમ છે ” એમ જાણ્યા છતાં પણ ઉપાધિ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી ભ્રમ પણ ચાલુ રહે તે સોપાધિક ભ્રમ.)
૨ ભ્રમ બે પ્રકારનો છે. (૧) બાહ્ય, અને (૨) આંતર.

(૧) બાહ્ય સોપાધિક ભ્રમ—જેમ રાતા પુષ્પ રૂપ ઉપાધિને લીધે સ્ફટિકમાં રાતાપણું દેખાય છે તે બાહ્ય સોપાધિક ભ્રમ છે.

૨. આંતર સોપાધિક ભ્રમ—કર્મ રૂપે પરિણામ પામેલી અવિદ્યાના કાર્ય રૂપ હોવાથી કર્તાપણાનો ભ્રમ, એ આંતર સોપાધિક ભ્રમ જાણવો.

૨. દિગ્દાશિક ભ્રમ—અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન થવાથી જ ભ્રમ દૂર થાય છે તે નિરુપાધિક ભ્રમ કહેવાય છે.
સોપાધિક ભ્રમની પેઠે એ ભ્રમ પણ બે પ્રકારનો છે:

(૧) બાહ્ય નિરુપાધિક ભ્રમ—જમ છીપમાં રૂપું દેખાવું, આકાશમાં નીલતા દેખાવી ઈત્યાદિ.

(૨) આંતર નિરુપાધિક ભ્રમ—જમ, હું ગૃહી છું, હું બ્રાહ્મણ છું; ઈત્યાદિ.

ભ્રમ (ના પાંચ પ્રકાર:—૧. ભેદ ભ્રમ, ૨. કર્તૃત્વભ્રમ, ૩. સંગભ્રમ, ૪. વિકારભ્રમ, ૫. સત્યત્વભ્રમ.

ભ્રમ (ના છ પ્રકાર) : ૧. કુળ, ૨. ગોત્ર, ૩. જાતિ, ૪. વર્ણ, ૫. આશ્રમ, ૬. નામ.

❧ ભ્રમાનેર્તક દૃષ્ટાંત—

૧. બિંબ પ્રતિબિંબ, ૨. લોહિત સ્ફટિક, ૩. ઘટાકાશ, ૪. રજજી સર્પ, ૫. કનક કુંડલ.

❧ મદ—મારા જોવા બીજો કાણ છે એવી ચિત્તની વૃત્તિ અથવા હર્ષની વૃત્તિ તે મદ.

૨. વિંધા, ધન, કુળ, શીલ, તપ, યૌવન, સત્તા વગેરે નિમિત્તથી પોતે બીજા કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એવી બુદ્ધિ તે મદ.

❧ મહાયજ્ઞ ૫—૧. દેવયજ્ઞ, ૨. ઋષિયજ્ઞ, ૩. પિતૃયજ્ઞ, ૪. મનુષ્યયજ્ઞ, ૫. ભૂતયજ્ઞ.

❧ માયા—રજ્જોગુણ અને તમોગુણથી નહિ દેખાયલી શુદ્ધ સત્ત્વગુણ પ્રધાન (પ્રકૃતિ) તે માયા.

૨. જેનું નિરૂપણ કરવું અશક્ય છતાં જે સ્પષ્ટપણે ભાસ-માન હોય તે માયા.

૩. પોતાના આશ્રયરૂપ બ્રહ્મને જ ઢાંકે છે—વિષય કરે છે તે માયા. (ધરની ચાર ભીંતોની વચ્ચે રહેલો અધકાર જેમ પોતાને આશ્રય આપનાર ધરને ઢાંકે છે, તેમ પોતાને આશ્રય આપનાર બ્રહ્મને જ આવરણ કરે છે એટલે જણાવા દેતી નથી પણ તેને કામે જ પોતાને જ બતાવે છે તે માયા.—સંક્ષેપ શારીરક

૪. ઈશ્વરની ઉપાધિરૂપ શુદ્ધ સત્ત્વપ્રધાન સમષ્ટિ અજ્ઞાન તે માયા.

૫. જગતનું સમષ્ટિ કારણ શરીર તે માયા. એનાં વિશેષ-શક્તિ પ્રધાન અજ્ઞાન, ત્રિગુણવાળી પ્રકૃતિ, અવ્યાકૃત, અવિદ્યા, શક્તિ, સત્યા, મૂલા, તૂલા, ચોનિ, અવ્યક્ત, અજ્ઞ, તમસ, તુચ્છ તથા અનિર્વચનીયાએવાં પંદર નામો છે.

ક્ર મૈત્રી આદિ ૪—

૧ મૈત્રી—ધનવાન્, ગુણવાન્, ઈશ્વરભક્ત અથવા વિષયીમાં “આ મારો છે” એ પ્રકારની બુદ્ધિ.

૨ કરુણા—દુઃખી, નિકૃષ્ઠ, અજ્ઞજન વા જિજ્ઞાસુ એમના ઉપર દયા લાવવી તે. બીજનું દુઃખ દૂર કરવું તે.

૩ મુદિતા—પુણ્યવાન્, ગુણવાન્, ઈશ્વર અથવા મુક્તમાં પ્રીતિ. અથવા તેવાઓને દેખવાથી જ પ્રસન્નતા થવી તે.

૪ ઉપેક્ષા—પાપીષ્ઠ, દુર્ગુણી, દ્વેષી, પામર, એમના પ્રતિ રાગદ્વેષ રહિત ઉદાસીનતા.

❧ સુલોચા પ્રકાર—સાલોચ્ય, સામીચ્ય, સાદ્ય, સાયુજ્ય
(અર્થ માટે આ પુસ્તકના પૃ. ૫, ૬ ઉપર જુઓ.)

❧ મુખ્ય સ્વરૂપાધિકરણમ્—અજ્ઞાનની ઉપાધિવાળ
જીવનો બાધ ન કરીને બ્રહ્મની સાથે જ તેનું સમાના
ધિકરણ થયે તે.

❧ મૈથુનનાં અંગ ૮—

૧. સ્ત્રીનું રાગસહિત દર્શન, ૨. સ્પર્શ, ૩. કેલિ, (ખેલ
ચોપડ આદિ ક્રિયા), ૪. કીર્તન, ૫. શુદ્ધ બાષણ, ૬. સંકલ્પ
(ચિંતન), ૭. પ્રાપ્ત કરવાનો નિશ્ચય, ૮. ક્રિયાજન્ય મુખ.

❧ મોક્ષ દ્વારપાલ ૪—

૧. શમ, ૨. સંતોષ, ૩. વિચાર (વિવેક), ૪. સત્સંગ

❧ યમ ૫—૧. અહિંસા, ૨. સત્ય, ૩. અસ્તેય (ચોરી
કરવી તે), ૪ બ્રહ્મચર્ય, અને ૫. અપરિગ્રહ. એ પાંચ
વ્રતને અથવા તેમાંના એકને યમ કહે છે.

❧ રક્તયોગી—સર્વકાળ પદાર્થના જ્ઞાનવાળો યોગી તે
યુક્તયોગી. ઈશ્વરને યુક્તયોગી કહેવાય.

❧ રાજાન્યાયી—ચિંતન કરવાની સાથે જ જીને સમજી જા
તાય તે યુગ્મનયોગી.

❧ યોગમૂલિકા—૪-૫-૧. વાણીલ્ય, ૨. મનોલ્ય, ૩.
બુદ્ધિલ્ય, ૪. અહંકારલ્ય. અથવા

૧ ક્ષેપ—રાગદ્વેષ વડે થતી ચિત્તની ચંચળતા.

૨ વિક્ષેપ—બહિર્ભુજ ચિત્તની કદાચિત થતી ધ્યાન-યુક્તતા.

૩ મૂઢ—નિદ્રા, તંદ્રાયુક્તતા, ૪ ઇકાગ્ર, ૫ નિરોધ.

રસ ૬—(રસગુણ). ૧. મધુર, ૨. આમ્લ (ખાટો), ૩ લવણ (ખારો), ૪. કટુ (કડવો), ૫. કષાય (તુરો), અને ૬. તિક્ત (તીખો).

રસગુણ પૃથ્વી અને જળ બે દ્રવ્યોમાં રહે છે. પૃથ્વીમાં છબ્બે પ્રકારનો રહે છે, અને જળમાં એકલો મધુર રસ રહે છે.

❧ રસાસ્વાદ—વિક્ષેપની નિવૃત્તિથી જન્ય આનંદનો અનુભવ તે રસાસ્વાદ.

૨. સમાધિના આરંભ સમયમાં પ્રજ્ઞાનંદની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય તે વખતે સ્થૂળ વૃત્તિના અભાવરૂપ આનંદનો આસ્વાદન તે રસાસ્વાદ.

❧ રાગ—ઉત્કટ ઇન્દ્રિયાનું નામ રાગ છે.

૨. સ્ત્રી આદિકમાં, તે ઇષ્ટ અર્થનું સાધન છે, એવી બુદ્ધિથી જ સ્નેહ તે રાગ.

૩. સુખ અને સુખના સાધનમાં તૃષ્ણા તે રાગ.

❧ રૂપ—૭—(રૂપગુણ). ૧. ઘોળો, ૨. નીલ, ૩. રક્ત, ૪. પીત, ૫. હરિત (લીલો), ૬. કપીશ (ભૂખરો), અને ૭. ચિત્ર (કાખરચિત્રો).

એ રૂપગુણ પૃથ્વી, જળ અને તેજ એ ત્રણ દ્રવ્યોમાં છે. પૃથ્વીમાં સાતે પ્રકારનાં રૂપ રહે છે. જળ અને તેજમાં એકલો ધાળો (શુકલ) ગુણ રહે છે.

❧ લક્ષણ—પદાર્થના અસાધારણ ધર્મને પ્રતિપાદન કરનાર વાક્ય તે લક્ષણ. તેના બે પ્રકાર છે.

૧ તટસ્થલક્ષણ—જે લક્ષણ પોતાના લક્ષ્ય અર્થમાં કોઈક વખતે હોય અને એવી રીતે પોતાના લક્ષ્ય અર્થને બીજા પદાર્થથી ભિન્ન કરી બતાવતું હોય તે તટસ્થ લક્ષણ કહેવાય. જમ દેવદત્તનું ધર કયું? એમ કોઈ પૂછે તે વખતે દેવદત્તના ધર ઉપર કાગડો આવીને બેઠેલો હોય તો “પેલું કાગડાવાળું ધર” તે દેવદત્તનું. કાગડો કોઈક વખત હોય અને તે વખતે બીજાં ધરથી તે ધરને ભિન્ન કરીને બતાવે છે. માટે કાગડો એ દેવદત્તના ધરનું તટસ્થ લક્ષણ છે.

૨ સ્વરૂપ લક્ષણ—જે લક્ષ્યનું સ્વરૂપભૂત હોઈને લક્ષ્યને અન્ય પદાર્થથી ભિન્ન કરીને બતાવે છે તે સ્વરૂપલક્ષણ. જમ (૧) દેવદત્તનું ધર કયું? પેલું છાબધ ધર છે તે.

(૨) “સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદ” એ બ્રહ્મનું લક્ષણ છે અને બ્રહ્મ પણ તે જ છે. માટે તે બ્રહ્મનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે.

❧ લક્ષણદોષ ૩—

૧ અવ્યાપ્તિ દોષ—લક્ષ્યના એક દેશમાં લક્ષણનું રહેવું તે.

૨ અતિજ્વાલિદોષ—લક્ષ્ય ઉપરાંત અલક્ષ્યમાં પણ લક્ષ-
ણનું રહેવું તે.

૩. અસંમવદોષ—લક્ષ્યમાં લક્ષણનું ન રહેવું તે.

લક્ષ્યાર્થ—પદોની લક્ષણા વૃત્તિ વડે જે અર્થ જાણવામાં
આવે છે તે.

❧ લઘ્ય—ઉપાદાન કરણ વિદ્યમાન છતાં કાર્યનો જે તિરો-
માન માત્ર છે તેનું નામ લઘ્ય.

❧ લિંગ—૬-અર્થને પ્રકાશ કરવાનું સામર્થ્ય તે લિંગ.
હેતુ, લિંગ, સાધન, એ ત્રણ શબ્દો એક જ અર્થના છે.
(વેદવાક્યના તાત્પર્યનો નિશ્ચય કરાવનારાં લિંગ:-)

૧ ઉપક્રમ ઉપસંહાર—આદિ અંતની એકતા.

૨ અભ્યાસ—વારંવાર પઠન. ૩ અપૂર્વતા—અલૌકિકતા.

૪ ફલ—ભોક્ષ. ૫ અર્થવાદ—સ્તુતિ. ૬ ઉપપત્તિ—અનુકૂળ
હેતુ.

❧ લેશાવિદ્યા—પ્રારબ્ધકાર્યને સંપાદન કરવામાં કુશળ
એવી એક પ્રકારની અવસ્થા તે લેશાવિદ્યા.

❧ લોક—પ્રાણીઓને કર્મનું અને જ્ઞાનનું ફળ ભોગવવાનું
જે સ્થાન તે લોક. સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાળ એમ ત્રણ
લોક છે.

૧. ભૂર્, ૨. ભુવર્, ૩. સ્વર્; ૪ મહર્ લોક, ૫. જન-
લોક, ૬ તપલોક, અને ૭. સસલોક, એમ સાત લોક છે.

૨. ઘોઈ નાખેલા લસણના લાસણમાં પાછળ રહેલી લસણની લાસની પેઠે રહેલો અવિધાનો સંસ્કાર તે લેશાવિધા.

૩. પ્રારબ્ધ એવા વર્તમાન દેહાદિ સમાપ્ત થતા મુઘી ચાલ્યા કરે, એમ થવાના હેતુરૂપ વિક્ષેપ શક્તિનો જ અંશ તે લેશાવિધા.

❧ વચનાદિ ૫—

૧. વચન, ૨. આદાન, ૩. ગમન, ૪. રતિ, ૫. મલ—સાગ. એ વાહ, પાણિ, પાદ, શિશ્ન અને ગુદ એ પાંચ કર્મેન્દ્રિયોના અનુક્રમે પાંચ વ્યાપાર છે.

❧ વર્ણ ૪—ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વશ્ય, શૂદ્ર.

❧ વર્તમાન પ્રતિબંધ—વર્તમાન કાળમાં જે તત્ત્વજ્ઞાન ન થવા દેનાર તે વર્તમાન પ્રતિબંધ. એ પ્રતિબંધ ચાર પ્રકારનાં છે.

૧. વિષયાસક્તિ, ૨. યુક્તિની મંદતા, ૩. કુતર્ક (પ્રતિપાદિત અર્થને ઉલટી રીતે સમજવો તે), અને ૪. વિપર્યય દુરાગ્રહ (એટલે હું પંડિત છું, હું વિરક્ત છું, ઇલાદિ દેહ ઇન્દ્રિયાદિમાં આત્મપણાની યુક્તિ વિષે દુરાગ્રહ. અથવા આત્માકર્તા ભોક્તા નથી છતાં આત્મા જ ભોક્તા છે એવું જે અભિમાન તે).

❧ વર્તમાન પ્રતિબંધ નિવૃત્તિ હેતુ—

૧ સમાદિ—વિષયાસક્તિને નિવૃત્ત કરનાર છે.

૨ ભવળ—બુદ્ધિની મંદતાને નિવૃત્ત કરે છે.

૩ મનન—કુતર્કને નિવૃત્ત કરે છે.

૪ નિદિધ્યાસન—વિપરીત ભાવનામાં રહેલા દુરાચાર નિવૃત્ત કરે છે.

❧ વાક્ય—આકાંક્ષા, યોગ્યતા અને આસક્તિ, એ ત્રણવાળે પદોનો સમૂહ તે વાક્ય.

❧ વાક્યપ્રકાર :—

૧ લૌકિક—આપ્ત પુરુષે કહેલું વાક્ય તે લૌકિક.

૨ વૈદિક—સર્વજ્ઞ ઇશ્વરે કહેલું વાક્ય તે વૈદિક.

૧ અવાન્તર વાક્ય “ઇશ્વર છે” એમ પરોક્ષ જ કરાવે.

૨ મહાવાક્ય “તત્ત્વમસિ” એમ અપરોક્ષ જ્ઞાન કરાવે

❧ વાદ—તત્ત્વ વસ્તુના યોધની ઈચ્છાવાળા બે પુરુષો પ્રશ્ન ઉત્તર રૂપે જ કથા તેનું નામ વાદ.

૧. પ્રતિબિંબવાદ, ૨. અવચ્છેદવાદ.

૧ આરંભવાદ—જમકે દાદા વગેરેએ કરેલા ધરનો ના થાય છે અથવા જ્યારે તે પડી જાય છે ત્યારે તેમાં રહેલી દૃષ્ટિ વગેરે વડે પુનઃ નવીન ગૃહનો આરંભ થાય છે. તે પ્રમાણે કાલ રૂપ પૃથ્વી આદિનો નાશ થવાથી કારણ પરમાણુ જમનું તે રહે છે; તેના વડે ફરીથી પૃથ્વી આદિનો આરંભ થાય છે. તે પ્રમાણે ન્યાય મતમાં આરંભવાદનું સ્વરૂપ માનવામાં આવે છે. આમાં કાર્ય અને કારણનો ભેદ છે.

૨ પરિણામવાદ—જમ દૂધનું પરિણામ (રૂપાન્તર) દહિં થાય છે. તે પ્રમાણે સાંખ્યમતમાં પ્રકૃતિનું પરિણામ જગત્ છે. અને ઉપાસંકાના મતમાં બ્રહ્મનું પરિણામ જગત્ અને જીવ છે. આ પ્રમાણે તેમણે પરિણામવાદ માન્યો છે. આમાં કાર્ય અને કારણનો અભેદ છે.

૩. વિવર્તવાદ—જમ નિર્વિકાર રજ્જુમાં રજ્જુ રૂપ અધિષ્ઠાનથી વિષમ સત્તાવાળો અન્યથા સ્વરૂપ સર્પ જણાય છે, તે રજ્જુનું વિવર્ત (કલ્પિત કાર્ય) છે. તે પ્રમાણે નિર્વિકાર બ્રહ્મમાં અધિષ્ઠાન બ્રહ્મથી વિષમ સત્તાવાળું અન્યથા સ્વરૂપ જગત્ થાય છે! તે બ્રહ્મનું વિવર્ત છે. આ પ્રમાણે વેદાંત સિદ્ધાંતમાં વિવર્તવાદ માન્યો છે. આમાં કાર્ય અને કારણનો બાધકૃત અભેદ છે.

❧ વાદાદિ ૩—

૧ વાદ—ગુરુ શિષ્ય સંવાદ;

૨ જલ્પવાદ—યુક્તિપ્રમાણ કુશળ પંડિતનો વાદ.
(પોતાના મતનું મંડન અને સામા પક્ષના મતનું ખંડન.)

૩ ત્વેંજ્ઞવાદ—મૂર્ખનો પ્રમાણ યુક્તિ રહિત વાદ.

પોતાના પક્ષના સ્થાપનથી રહિત એવી જ જીતવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષોની પરસ્પર કથા તે વિતંડા.

❧ વિકાર ૬—૧. જન્મ, ૨. અસ્તિતા, (પૂર્વ અવિદ્યમાનનું અસ્તિત્વમાં આવવું તે), ૩. વૃદ્ધિ, ૪. વિપરિણામ, ૫. અપક્ષય, ૬. વિનાશ.

- ❧ વિદ્યા—૧. જીવ અને બ્રહ્મના અભેદને વિષય કરનારી અંતઃકરણની વૃત્તિને વિદ્યા કહે છે.
૨. અધ્યસ્ત પદાર્થનો નિષેધ કરનારી હોઈને, અધિષ્ઠાનના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરાવનારી હોય તે વિદ્યા.

વિધિવાક્ય ૩—

- ૧ અપૂર્વ વિધિવાક્ય—અતૌકિક ક્રિયાનું વિધાયક વાક્ય.
૨ નિયમ વિધિવાક્ય—પ્રાપ્ત પક્ષમાં એકનું વિધાયક વાક્ય.
૩ પરિસંખ્યા વિધિવાક્ય—ઉક્ષય પક્ષમાં એકના નિષેધનું વિધાયક વાક્ય.
- ❧ વિપરીત ભાવના - જે વસ્તુ જ્યાં નથી તે વસ્તુ ત્યાં છે એવી બુદ્ધિ તે વિપરીત ભાવના. જેમ દેહમાં આત્મત્વ બુદ્ધિ તે વિપરીત ભાવના. તે બે પ્રકારની છે:
૧. પ્રમાણગતા, ૨. પ્રમેયગતા.
- ❧ વિપર્યય—જેનું બીજું નામ મિથ્યાજ્ઞાન છે, એવો અયથાર્થ નિશ્ચય તે વિપર્યય. જેમકે છીપમાં રૂપાનું જ્ઞાન, શંખમાં પીતતાનું જ્ઞાન વગેરે જ્ઞાનને વિપર્યય કહે છે. તેમ દેહમાં હુંગોરો છું, સ્થૂળ છું, બ્રાહ્મણ છું એ પ્રકારનું આત્મત્વજ્ઞાન પણ મિથ્યાજ્ઞાન હોવાથી વિપર્યય કહેવાય છે. એ વિપર્યયને ભ્રમ, ભ્રાન્તિ અને અપ્રમા કહે છે.
- ❧ વિરાગ—આ લોકના તથા પરલોકના પદાર્થોના ભોગોમાં અરુચિ તે વિરાગ.

❧ **વિરાટ-વૈશ્વાનર**—પંચીકૃત પાંચ ભૂતોનું કાર્ય એવા સમષ્ટિ સ્થૂળ શરીરવાળો વિરાટ; એને વૈશ્વાનર પણ કહે છે.

૨. સમષ્ટિ સ્થૂળ સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરની ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે વિરાટ અથવા વૈશ્વાનર.

❧ **વિવર્ત**—(ત્રિવિધ સત્તા પક્ષે) ઉપાદાન કારણની સત્તાથી બુદ્ધી સત્તાવાળો જે અન્યથા ભાવ તે વિવર્ત. જેમ

દોરડીમાં સાપ દેખાય છે. ત્યાં દોરડીની વ્યાવહારિકી સત્તા છે. અને તેમાં સાપ દેખાય છે તે પ્રાતિભાસિક સત્તાવાળો છે. અહિં દોરડીજ ભિન્ન રૂપે દેખાય છે, માટે તે સર્પ વિવર્ત કહેવાય છે.

૨. પૂર્વની અવસ્થાનો ત્યાગ કર્યા સિવાય બીજી અવસ્થા પ્રાપ્ત થવી તે વિવર્ત. જેમ

અલંકારની પૂર્વ અવસ્થા સુવર્ણ છે તે સુવર્ણનો ત્યાગ કર્યા સિવાય તેમાં અલંકારત્વ રૂપ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ થઈ, માટે એ વિવર્ત છે.

❧ **વિવર્તવાદ**—અધિષ્ઠાનના સ્વરૂપને નહિં છોડતાં દોષના યોગથી બુદ્ધ રૂપે પદાર્થ જણાય છે એવું કથન, તે વિવર્તવાદ કહેવાય છે.

❧ **વિવેક**—આત્મા નિત્ય છે અને આત્માથી ભિન્ન બ્રહ્મલોક

પર્યંત સર્વ અનિત્ય છે, એ પ્રકારે શ્રુતિ, સ્મૃતિ, અને યુક્તિ વડે વિચાર તેનું નામ વિવેક છે.

૨. સાક્ષી આત્માને પાંચ કાશથી બુદ્ધ કરીને નિશ્ચ કરવો તે વિવેક કહેવાય છે.

❧ વિવેકાદં ૪—

૧. વિવેક, ૨. વૈરાગ્ય, ૩. પદ સંપત્તિ, ૪. મુમુક્ષુતા.

❧ વેદ—જે વાક્ય પુરુષે રચેલું ન હોય તે વેદ.

૨. ધર્મનું અને બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કરનારું અપૌરુષે પ્રમાણ રૂપ વાક્ય તે વેદ. (મધુસૂદન).

૩. મંત્ર અને બ્રાહ્મણનો સમુદાય તે વેદ.

આ વેદ ચાર છે: ૧. ઋગ્વેદ, ૨. યજુર્વેદ, ૩. સામવેદ અને ૪. અથર્વણ વેદ.

❧ વેદાંગ ૬—૧. શિક્ષા, ૨. કલ્પ, ૩. વ્યાકરણ, ૪ નિરુકત, ૫. છંદ, અને ૬. જ્યોતિષ.

❧ વેદકા કાંડ—૧. કર્મકાંડ, ૨. ઉપાસના કાંડ, ૩ જ્ઞાનકાંડ.

❧ વૈરાગ્ય—આ લોકનાં તથા સ્વર્ગાદિ લોકનાં જટલ વિષયજન્ય સુખો છે તથા તે સુખનાં જ જ સાધન છે તે સર્વની ધ્યક્ષથી રહિતપણું તે વૈરાગ્ય.

❧ વૈરાગ્યકારણ—વિષયોમાં દોષ દર્શન એ વૈરાગ્ય કારણ છે.

❧ વૈરાગ્યફલ—વિના પ્રયત્ને પ્રાપ્ત થએલા ભોગોમાં પણ ચિત્તની જ અદીનતા છે તે વૈરાગ્યનું ફળ છે.

❧ વ્યસન—ઈષ્ટ કે અનિષ્ટ વસ્તુમાં ચિત્તનું લાગી રહેવું તે વ્યસન છે.

❧ શક્તિવૃત્તિ-મુક્ત્યાદિ—૫૬ અને પદાર્થનો વાચ્ય વાચક ભાવ સંબંધ તેમુખ્યાવૃત્તિ, અથવા શક્તિવૃત્તિ.

❧ શક્યાર્થ—જે ૫૬ (શબ્દ) શક્તિવૃત્તિ વડે જ અર્થનું બોધન કરે છે, તે પદનો તે અર્થ, તે શક્યાર્થ કહેવાય છે.

❧ શબ્દ—આકાશનો જ ખાસ ગુણ તે શબ્દ. તે વર્ણરૂપ અને ધ્વનિરૂપ એમ બે પ્રકારનો છે.

❧ શબ્દાદિ ૬—શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ.

❧ શબ્દસંગતિ ૨-૧. શક્તિવૃત્તિ, ૨. લક્ષણાવૃત્તિ.

❧ શબ્દપ્રવૃત્તિ નિમિત્ત ૪—શબ્દની પ્રવૃત્તિનાં ચાર નિમિત્ત:-૧. ગુણ, ૨. ક્રિયા, ૩. જાતિ, અને ૪. સંબંધ.

❧ શમ—નિત્યકર્મ અને નૈમિત્તિક કર્મ સિવાય બીજા વ્યાપારોને મનમાં આવતા અટકાવવા તે શમ.

૨. બ્રહ્મજ્ઞાનને ઉપયોગી વ્યાપાર સિવાય ચિત્તના તમામ વ્યાપારોને રોકવા તે શમ.

❧ શમાદિ ૬—૧. શમ, ૨. દમ, ૩. ઉપરતિ, ૪. તિતિક્ષા.

૫. શ્રદ્ધા, ૬. સમાધાન.

❧ શરીર-ક્ષેત્ર--સુખ કે દુઃખ બેમાંથી ગમે તે એકનો સાક્ષાત્કાર જમાં થાય, એવું ભોગ ભોગવવાનું સ્થળ તે શરીર. એના સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એવા ત્રણ ભેદ છે; તાર્કિકોને મતે યોનિજ અને અયોનિજ એવા બે ભેદ છે. (શરીરની બીજી વ્યાખ્યાઓ માટે વાંચો દાર્શનિક કોષ.)^૧

❧ સાર્વજનિક--જીવ શરીરમાં રહે છે માટે એને શારીરિક કહે છે. તેને ઉદ્દેશીને કરેલો ગ્રંથ તે શારીરિક કહેવાય છે. તે સંબંધી રચેલાં સૂત્રોને શારીરિક સૂત્રો કહે છે. એતુન્જ બીજું નામ શારીરિક-મીમાંસા છે.

❧ શાસ્ત્ર--જે હિતનો ઉપદેશ કરે છે તે શાસ્ત્ર. (શાસ્ત્રનું આ સામાન્ય લક્ષણ છે.)

૨. જેના વડે શિષ્યોને તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરી સમજવાય છે તે શાસ્ત્ર (બીજાં લક્ષણો દાર્શનિક કોષમાં વાંચો.)

એ શાસ્ત્રો છ છે. ૧. સાંખ્યશાસ્ત્ર, ૨. યોગશાસ્ત્ર, ૩. ન્યાયશાસ્ત્ર, ૪. વૈશેષિક શાસ્ત્ર, ૫. પૂર્વ મીમાંસા શાસ્ત્ર, ૬. ઉત્તરમીમાંસા શાસ્ત્ર. (આ કોષમાં પૃ. ૬૨-૬૩ જુવો.)

❧ શાસ્ત્રવાસના--શાસ્ત્રના તાત્પર્યને ગ્રહણ ન કરતાં તેના અધ્યયનાદિકની વાસના તે શાસ્ત્રવાસના.

નોંધ--દાર્શનિક કોષ પ્રથમ તથા દ્વિતીય ખંડ, અમદાવાદમાં શુભરાત વર્નાકયુલર સોસાયટીએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે.

❧ શાસ્ત્રવાસનાકા ફલ--શ્રમ, અસૂયા (ખીજનો ઉત્કર્ષ ન ખમવાપણું), માન, મત્સર (અદેખાઈ), મોટા પુરુષનો તિરસ્કાર, સત્ શાસ્ત્રનો દ્વેષ, વગેરે દ્વારા મહા અનર્થ રૂપી કૃળ શાસ્ત્રવાસનાનું છે.

❧ જોડનહાર--શિષ્ટ પુરુષો ધર્મબુદ્ધિથી જે આચાર કરતા હોય તે શિષ્ટાચાર કહેવાય.

૨. લોકોમાં જે વ્યવહાર ચાલતો હોય તે પણ શિષ્ટાચાર કહેવાય.

❧ શ્રવણ--જે ગુરુ શ્રોત્રિય (શ્રુતિ આદિને જાણનારા) હોય, અર્થાત્ નાના પ્રકારની યુક્તિયો વડે શિષ્યના સંદેહનું નિવારણ કરવામાં સમર્થ હોય, તથા જે ગુરુ બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય એટલે તત્ત્વ સાક્ષાત્કારવાળા હોય, એવા ગુરુ પાસેથી જે શ્રુતિ વાક્યોના અર્થને સમજવો તે શ્રવણ કહેવાય.

૨. શ્રુતિ વાક્યોનું તાત્પર્ય શામાં છે, એવી જિજ્ઞાસા થવાથી તેના નિર્ણયને અનુકૂળ વ્યાપાર તે શ્રવણ.

૩. સધળાં વેદાંત વાક્યોનું અદ્વિતીય બ્રહ્મ પ્રતિપાદન કરવામાં તાત્પર્ય છે એવો ષડ્લિંગ વડે તાત્પર્યનિશ્ચય કરવો તે શ્રવણ. (વિશેષ માટે દાર્શનિક કોષ જુઓ.)

❧ શ્રવણાદિકા ફલ--૧. પ્રમાણસંશયનાશ, ૨. પ્રમેય-સંશય નાશ, ૩. વિપર્યય નાશ.

❧ ષડ્ભગ (ઈશ્વરકા) —

૧. સમગ્ર ઐશ્વર્ય, ૨. સમગ્ર ધર્મ, ૩. સમગ્ર યશ, ૪. સમગ્ર શ્રી, ૫. સમગ્ર જ્ઞાન, ૬. સમગ્ર વૈરાગ્ય.

ષડ્લિંગ—શ્રુતિ આદિના તાત્પર્યનો નિર્ણય કરવા માટે (૧) ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર, (૨) અભ્યાસ, (૩) અપૂર્વતા, (૪) ફળ, (૫) અર્થવાદ. અને (૬) ઉપપત્તિ એ છ લિંગ કહેવાય છે.

સંબંધ ૩—૧. સંયોગ સંબંધ, ૨. સમવાય સંબંધ, ૩. તાદાત્મ્ય સંબંધ.

❧ **સંવાદ**—મનુષ્યોનો સારી રીતે નિર્ણય પૂર્વક પરસ્પર વાદ (એટલે બાષણ) તે. (સમ્+વાદ)

❧ **સંવાદિ ભ્રમ**—સપ્રળ પ્રવૃત્તિને ઉત્પન્ન કરનાર ભ્રમ. જમ રત્નને દૂરથી જોઈને એક મનુષ્યને રત્નમાં દીવાનો ભ્રમ થાય છે અને બીજાને રત્નનું ભાન થાય છે. બન્ને તે લેવા ભય. પહેલાની પ્રવૃત્તિ નિષ્ફળ જશે. માટે તેનો ભ્રમ વિસંવાદિ ભ્રમ કહેવાય, અને બીજાનો ભ્રમ (ભાન) પ્રવૃત્તિ સપ્રળ થવાથી, સંવાદિ ભ્રમ કહેવાય.

❧ **સંહિતા**—ધર્મનો બોધ થવાને અર્થે રચેલો ગ્રંથ તે સંહિતા. જમ મનુસ્મૃતિ, મહાભારત ઇત્યાદિ.
૨. જમાં સારી રીતે હિતનું પ્રતિપાદન કરેલું હોય તે સંહિતા કહેવાય.

❧ સંન્યાસ—શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને શાસ્ત્રે અધિકારી પુરુષ પ્રતિ કર્તવ્યતા રૂપે વિધાન કરેલાં અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનો જ વિધિ પૂર્વક ત્યાગ તે સંન્યાસ. તે સંન્યાસના ચાર પ્રકાર છે: (૧) કુટીચક, (૨) બહ્લક, (૩) હંસ અને (૪) પરમહંસ.

❧ સંન્યાસ (પરમહંસ) ૨

એક દંડને ધારણ કરનારો, જણે આપું માયું મુડાવી નાખ્યું છે એવો, યજ્ઞોપવીત વગરનો, તમામ (વેદોક્તવર્ણ-શ્રમ) કર્મો જણે તણ દીધાં છે એવો અને આત્મામાં સ્થિતિવાળો જ હોય તે પરમહંસ કહેવાય.

પોતાનો આત્મા એજ પરબ્રહ્મ છે, એવા નિશ્ચયવાળો જ જ્ઞાની તે પરમહંસ.

૧ ચિચિદિ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવાની ઇચ્છાવાળો; અથવા બાણવાની ઇચ્છાવાળો.

૨ વિદ્વાન્ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર જેને થયો છે એવો.

૧ ચિચિદેવ સંન્યાસ—જ્ઞાસા ઉત્પત્તયતાં જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે કરેલો જ સંન્યાસ તે.

૨ વિદ્વત્ સંન્યાસ--ગૃહસ્થાશ્રમાદિમાં જ્ઞાન થયા પછી વાસનાક્ષય, મનોનાશ, અને તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસદ્વારા જીવન્ મુક્તિના વિલક્ષણ આનંદને માટે કરાતો સંન્યાસ તે વિદ્વત્ સંન્યાસ.

- ❧ સંપત્તિ ૨--૧ દૈવી સંપત્તિ, ૨. આસુરી સંપત્તિ.
- ❧ સંશય ૨--૧. પ્રમાણુગત સંશય, ૨. પ્રમેયગત સંશય.
- ❧ સમાધિ--સધળી અનાત્માકાર વૃત્તિયોથી રહિત હોઇને ચિત્તની જે કેવળ આત્માકાર અવસ્થા તે સમાધિ.
૨. દ્રષ્ટાની પોતાના સ્વરૂપમાં જે સ્થિતિ, તે સ્થિતિનો હેતુ એવો જે ચિત્તની વૃત્તિયોનો નિરોધ તે સમાધિ.
(વિશેષ માટે જુઓ દાર્શનિક કોશ.)
એ સમાધિના સવિકલ્પ અને નિવિકલ્પ એવા બે પ્રકાર છે.
- ❧ સમાધિઅઙ્ગ ૮--૧. યમ, ૨. નિયમ, ૩. આસન, ૪. પ્રાણાયામ, ૫. પ્રત્યાહાર, ૬. ધારણા, ૭. ધ્યાન, ૮. સમાધિ.
- ❧ સમાધિવિધન ૪--લય, વિક્ષેપ, કષાય, રસાસ્વાદ.
- ❧ સમાનાધિકરણત્વ--એક અધિકરણમાં હોવાપણું. જમ, “ પર્વત અગ્નિવાળો છે, ધૂમ રૂપ હેતુથી ” ઈત્યાદિમાં અનુમાન લક્ષણના ઘટક અવયવ રૂપ ધૂમનું અને ઘટના અત્યંતાભાવનું સમાન અધિકરણત્વ (અગ્નિ) છે.
૨. ભિન્ન વિભક્તિ ન છતાં અભેદ વડે એકજ અર્થનો બોધ ઉત્પન્ન કરવાપણું તે સમાનાધિકરણત્વ. જમ, “નીલ ઘડો” એમાં “નીલ” પદની તથા ‘ઘડો’ પદની વિભક્તિ એક છે, માટે તે બે પદોનું સમાનાધિકરણત્વ છે.

❧ સાક્ષી—જે ચૈતન્ય નિર્વિકાર ઉદાસીન હોઇને બુદ્ધિ આદિકનો પ્રકાશ કરે છે; અર્થાત પ્રમાતા, પ્રમાણ, પ્રમેય ઇત્યાદિ સર્વનો પ્રકાશ કરે છે, તે સાક્ષી કહેવાય છે.

૨. જે કર્તા ન છતાં દ્રષ્ટા માત્ર હોય તે સાક્ષી.

૩. જીવ અને ઈશ્વરમાં અનુગત તથા તે સર્વનું (જીવ અને ઈશ્વરનું) અનુસંધાન કરનારું ચૈતન્ય તે સાક્ષી.

❧ સાધન (જ્ઞાનનાં) ૧૧.

૧. વિવેક, ૨. વૈરાગ્ય, ૩. ષટ્સંપત્તિ, ૪. મુમુક્ષુતા, ૫. શુદ્ધિપત્તિ (વિધિ પૂર્વક શુરુ પાસે જવું તે), ૬. શ્રવણ, ૭. મનન, ૮. નિદિધ્યાસન, ૯. મનોનાશ, ૧૦. વાસનાક્ષય, ૧૧. તત્ત્વજ્ઞાન.

❧ નામોપ્ય, સારુપ્ય, સાર્ષ્ટિ મોક્ષ, સાલાક્ય માટે આ વેદાન્ત માર્ગદર્શિનીમાં પૃ. ૫-૬ વાંચો.

❧ સુષુપ્તિ ૩—

૧ સુષુપ્તિ જાગ્રત્—સાત્ત્વિક વૃત્તિ પૂર્વક સુખ સુષુપ્તિ. સહેજ ખડખડાટ થાય કે જાગી ઉઠે.

૨ સુષુપ્તિ સ્વપ્ન—રાજસવૃત્તિ પૂર્વક દુઃખ સુષુપ્તિ.

૩ સુષુપ્તિ સુષુપ્તિ—તામસવૃત્તિ પૂર્વક ગાઢ સુષુપ્તિ. કુંભકણરની ઉંઘ જેવી.

❧ સુષુપ્તિઆદિ ૩—૧. સુષુપ્તિ, ૨. મૂર્ચ્છા, ૩. સમાધિ.

卐 સૂક્ષ્મભૂત—પ્રત્યક્ષ વ્યવહારને અયોગ્ય એવાં ભૂત.

卐 સૂક્ષ્મ—હિરણ્યગર્ભ; સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર.

卐 સોપાધિક ભ્રમ—અધિષ્ઠાનનું જ્ઞાન થયા છતાં પણ જે ભ્રમ નિવૃત્ત થતો નથી તે સોપાધિક ભ્રમ કહેવાય છે. અર્થાત્ “ આ ભ્રમ છે ” એમ બાણ્યા છતાં પણ ઉપાધિ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી ભ્રમ પણ ચાલુ રહે તે સોપાધિક ભ્રમ. એ ભ્રમ એ પ્રકારનો છે.

૧ બાહ્ય સોપાધિક ભ્રમ—આ ભ્રમ ઉપાધિને લીધે થએલો હોય છે. જેમ, રાતા રૂલ રૂપ ઉપાધિને લીધે સ્પટિકમાં રાતાપણું દેખાય છે, તે બાહ્ય સોપાધિક ભ્રમ છે.

૨ આંતર સોપાધિક ભ્રમ—કર્મ રૂપે પરિણામ પામેલી અવિદ્યાના કાર્ય રૂપ હોવાથી કર્તાપણાનો ભ્રમ એ આંતર સોપાધિક ભ્રમ બાણવો.

卐 સ્થૂળભૂત—પંચીકરણ પણાને પામેલાં જે પાંચ મહા-ભૂતો છે તે સ્થૂળભૂતો કહેવાય. એ સ્થૂળભૂતો સૂક્ષ્મ-ભૂતોના તામસ અંશમાંથી ઉપજેલાં છે.

卐 સ્પર્શ—ચક્ષુ ઇન્દ્રિય વડે અગ્રાદ્ય તથા ત્વક્ ઇન્દ્રિય વડે ગ્રાદ્ય તે સ્પર્શ.

卐 સ્વરૂપલક્ષણ—લક્ષ્યનું સ્વરૂપભૂત હોઈને લક્ષ્યને અન્ય પદાર્થથી ભિન્ન કરી જે બતાવે તે સ્વરૂપલક્ષણ.

૨. લક્ષ્યનું સ્વરૂપ એજ જનું લક્ષણ હોય તે. જે
“ સત્ય, જ્ઞાન અને આનંદ ” એ બ્રહ્મનું લક્ષણ છે અને
બ્રહ્મનું સ્વરૂપ પણ તેજ છે.

❧ રૂપ્યગર્ભ—સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર જે માયા
તે બન્નેરૂપ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે હિરણ્યગર્ભ.

૨. અપચીકૃત ભૂતોનું કાર્ય એવું સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ શરીર
રૂપ ઉપાધિવાળું ચૈતન્ય તે હિરણ્યગર્ભ.

૩. સમષ્ટિપ્રાણ તે હિરણ્યગર્ભ.

૪. સૂત્રાત્મા. જ્ઞાનશક્તિવાળાં અંતઃકરણ અને ઇન્દ્રિયોર્થ
બનેલું હોવાથી તે હિરણ્યગર્ભ.

❧ હેત્વાદિ ૩—હેતુ, સ્વરૂપ, ફળ.

❧ જ્ઞાતાદિ ૩—જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય ત્રિપુટી.

❧ જ્ઞાન પ્રતિબંધક ૩—સંશય, અસંભાવના, વિપરીત
ભાવના.

॥ ૐ તત્સત્ ૐ જ્ઞાન્તિઃ જ્ઞાન્તિઃ જ્ઞાન્તિઃ ॥

છંદશાસ્ત્રોનો સાર બતાવતો કોઠો. (પટ્ટદર્શન સાર.)

વિષય	પૂર્વ મીમાંસા	ઉત્તર મીમાંસા (વેદાંત)	ન્યાય	વૈશેષિક	સાંખ્ય	યોગ
પ્રગટ કરતા આચાર્ય	જોતેમનાં	વેદવ્યાસ	જોતમ	કણ્થક	કપિલ	પતંજલિ
ઉપયોગ	ચિત્તશુદ્ધિ	તત્ત્વજ્ઞાન પૂર્વક ભોક્ષ	મનન	મનન	“ત્વમ્” પદાર્થશોધન	ચિત્તેકાન્ત્ય
અધિકારી	કર્મદ્વાસકૃત	મલવિક્ષેપ દોષ રહિત ચતુષ્ટય સાધનસંપન્ન	દુઃખ જિહાસ કુતર્કી	દુઃખ જિહાસ કુતર્કી	સદ્વિધ-વિરક્ત	વિવિધ ચિત્ત- વાળો
પ્રધાનકાંડ	કર્મકાંડ	જ્ઞાનકાંડ	જ્ઞાનકાંડ	જ્ઞાનકાંડ	જ્ઞાનકાંડ	ઉપાસનાકાંડ
સત્તા	જીવ, જગત, પરમાર્થ સત્તા	પરમાર્થ રૂપ આ- ત્મસત્તા, આવહા- રિક તથા પ્રાતિ- ભાસિક જગતસત્તા	જીવ, જગત, પરમાર્થ સત્તા,	જીવ, જગત, પરમાર્થ સત્તા	જીવ, જગત, પરમાર્થ સત્તા	જીવ, જગત, પરમાર્થ સત્તા
અપ્પાતિ	અપ્પાતિ	અનિર્વચનીય	અન્યથા	અન્યથા	અપ્પાતિ	અપ્પાતિ
મોક્ષનું સાધન	વેદવિહિત કર્મ	અજ્ઞાત્યેક્ય જ્ઞાન	પ્રતર જિજ્ઞાસુજ્ઞાન	પ્રતરજિજ્ઞાસુજ્ઞાન	પ્રકૃતિ પુરુષ વિવેક	નિર્વિકલ્પ સમા- ધિ પૂર્વક વિવેક
મોક્ષ	સ્વર્ગપ્રાપ્તિ	અવિજ્ઞા તથા તેનાં કાર્મની નિવૃત્તિ તથા પરબ્રહ્મનંદ	ઓકવીસ દુઃખોતો નાશ	ઓકવીસ દુઃખોતો નાશ	ત્રિવિધ દુઃખોતો નાશ	પ્રકૃતિ પુરુષના સંયોગના અ- ભાવ પૂર્વક

અંધ	નરકાદિ દુઃખ સંબંધ	સ્વરૂપ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ	એકવીસ દુઃખ	એકવીસ દુઃખ	અધ્યાત્માદિ ત્રિવિધ દુઃખ	અવિદ્યાદિ પંચ ક્ષેત્રની નિવૃત્તિ પ્રકૃતિ પુરુષ સંયોગજન્ય અવિદ્યાદિ પંચકલેશ અવિવેક અસંગ, ચેતન, વિશુ, નાના, કર્તા, ભોક્તા
અંધ હેતુ	નિષિદ્ધ કર્મ જડચેતનાત્મક વિશુ, નાના, કર્તા ભોક્તા	અવિદ્યા	અગ્રાન	અગ્રાન	અવિવેક	અવિવેક
હવ	જડચેતનાત્મક વિશુ, નાના, કર્તા ભોક્તા	અવિદ્યા ચેતન	ગ્રાનાદિ ચોદ ગ્રાણવાળો કર્તા ભોક્તા, જડ, વિશુ, નાના	(ન્યાયમત પ્રમાણે)	(ન્યાયમત પ્રમાણે)	અસંગ, ચેતન, વિશુ, નાના, ભોક્તા
ધૃશ્વર	૦	માયા વિશિષ્ટ ચેતન	નિત્ય, ઇન્દ્રિયાદિ ગ્રાણવાળો, વિશુ, કર્તા વિશેષ	(ન્યાયમત પ્રમાણે)	૦	કલેશ કર્મવિપાક આશ્રય અસંબંધ પુરુષ વિશેષ
જગત	સ્વરૂપે અનાદિ અનંત, પ્રવાહ રૂપ, સંયોગ-વિયોગગણું	નામ, રૂપ તથા ક્રિયાસ્વરૂપ માયાનું પરિણામ, ચેતનનું વિવર્ત	પરમાણુ આર-ભિત, સંયોગ વિયોગ જન્ય, આકૃતિ વિશેષ	ન્યાયમત પ્રમાણે	પ્રકૃતિનું પરિણામ ત્રેવીસ તત્ત્વ	સાંખ્યમત પ્રમાણે
જનમતનું કારણ	હવ, અદૃષ્ટ તથા પરમાત્મા	અભિન નિમિત્તો-પ્રાદાન ધૃશ્વર	પરમાણુ ધૃશ્વર આદિ નવ	ન્યાયમત પ્રમાણે	ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ	કર્માનુસાર પ્રકૃતિ તથા તેનો નિયામક ધૃશ્વર
આત્મા	વિશુ, નાના	વિશુ, એક	વિશુ, નાના	વિશુ, નાના	વિશુ, નાના	વિશુ, નાના

ધુન્ય :

ચૈતન્ય સાગ...૨ ધુધવે છે ઐ...ૐ...ૐ...
તન્મય તન્મય તન્મય છે પૃથિવી ને વ્યોમ; ચૈત૦
ૐની રશ્મિ...થી ઝળકે છે સૂરજ સોમ; ચૈત૦
ધ્યાતા ધ્યાને મૂર્ધા ને ધ્યેયમાં છે ઐ...; ચૈત૦
ૐનાં ગુંજન ઉઠે છે રો... મ રો... મ રો... મ; ચૈત૦

હંસા ભજિલે અનાદિ મંત્ર ઐ...ૐ...ૐ..
પાગલ ત્યજ રે માયાવી શબ્દ અહમ્ અહમ્ અહમ્. હંસા

સોડ...હં શુદ્ધોડ...હં બુદ્ધોડ...હં મુક્તોડ...હં નિત્યો...જ્ઞં
एकोड...હં શિવોડ...હમ્ સત્ ચિત્ આનં રૂપાડ...હં
स्वयंज्योति स्वरूपोड...હં સોજ્ઞં

ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

अहमेव परं ब्रह्म, न चाहं ब्रह्मणः पृथक् ।
नाहं देहो न मे देहः, केवलोऽहं समात्मनः ॥

हुं परं ब्रह्म रूपं न ह्यहं; ब्रह्मही हुं शुद्धो
नहीं; हुं देह नहीं तथा देह भारो नहीं; हुं
समात्मन चैतन्यरूपं हुं.

